JAARBOEK 2012

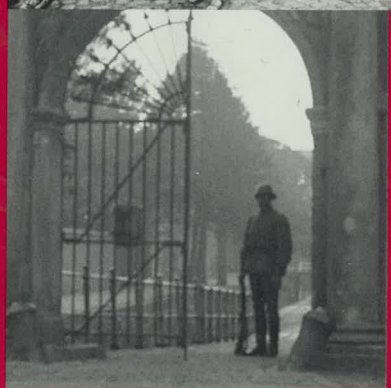
Vierentwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken

25 jaar

Dirk van Eck-Stichting Leiden

Vierentwintigste Jaarboek

der sociale en economische geschiedenis

van Leiden en omstreken

2012

Dirk van Eck-Stichting

opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Charles van Reij, *voorzitter*
Kees Walle, *secretaris ad-interim*
Dirk Maats, *penningmeester*
Rob Arnoldus
Piet de Baar
Wanda den Boer
Anneke Boot
Sigrun Brouwer
Arjan Honkoop
Ariela Netiv
Jaco van Rijn
Jaak Slangen
Cor Smit
Jury Smit
Agnes van Steen
Bert van der Veer
Annerije van der Vliet
Dick Wortel
Marian Weevers
Jori Zijlmans

Redactie Jaarboek 2012

Piet de Baar
Jaak Slangen
Agnes van Steen
Bert van der Veer
Marian Weevers
Annerije van der Vliet, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2013 dient in het bezit van de redactie te zijn voor 31 oktober 2012.

Dirk van Eck-Stichting

Vierentwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2012

Leiden 2012

ISBN/EAN: 978-90-73279-00-1
ISSN 1387-8123

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden
e-mail: info@dirkvaneck.nl
www.dirkvaneck.nl

Vormgeving:
Bert van der Veer

Uitvoering vormgeving:
Grafaria, Leiden

Druk:
Offsetdrukkerij Nautilus, Leiden

© Copyright Dirk van Eck-Stichting, Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.
De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de fotografische werken te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Inhoud

7 Voorwoord

9 Jaarverslag 2011

13 KEES WALLE
'Diefstal, gewelt en andere grove onbetaamlijckheden'.
Het relaas van een onverzoenlijke familieruzie

31 SUZANNE TEGELAAR
Uit bittere armoe. Armoede en vrouwencriminaliteit
in achttiende-eeuws Leiden

49 SJAAK VAN DER VELDEN
Lonen bij de dekenfabriek van Zaalberg te Leiden, 1896-1902

73 CEES VAN HOORE
'Mij kan niets gebeuren, de katholieke fractie staat achter me'.
Over de naoorlogse liquidatie van ir. F.H.E. Guljé,
directeur van de Hollandsche Constructie Werkplaatsen in
Leiden

121 AGNES VAN STEEN
Een bres in de ivoren toren.
De Studenten Vakbeweging (SVB) in Leiden (1963-1969)

189 Over de auteurs

191 Boekbesprekingen

Voorwoord

In het vijfentwintigste jaar van het bestaan van de Dirk van Eck-Stichting – daar gaan wij uiteraard nog aandacht aan besteden – ligt het vierentwintigste jaarboek nu voor u. De spreiding van de onderwerpen in de tijd is deze keer niet zo groot, voornamelijk achttiende en twintigste eeuw, maar de variatie ligt deze keer meer in de aard van de onderwerpen.

Cees van Hoore schrijft onder de titel 'Mij kan niets gebeuren, de Katholieke fractie staat achter me' over de liquidatie van ir. Guljé, de directeur van de Hollandse Constructie Werkplaatsen op 1 maart 1946. Het vorig jaar was er veel ophef over de onthulling dat deze daad, of moord, gepleegd was door de nu hoogbejaarde Atie Visser. Dit nieuws ligt ons nog vers in het geheugen en daarom is het des te plezieriger om nu al een artikel daarover te mogen presenteren.

Om maar even bij onverkwikkelijke zaken te blijven: Kees Walle schreef het relaas van een onverzoenlijke familieruzie uit het begin van de achttiende eeuw. 'Diefstal, gewelt en andere grove onbetaamlyckheden'. Het is een bijna hilarisch verhaal over een testament – daar begint menig familiedrama mee –, overspel met complicaties, diefstal, fraude, enzovoorts. Het is onvoorstelbaar wat er allemaal in één enkele familie mis kan gaan en hoe fanatiek en hoe langdurig mensen elkaar het leven zuur kunnen maken. Je zou er zo een reality-tv-serie van kunnen maken.

We blijven niet bij één persoon of één familie, maar komen bij een hele bevolkingsgroep. Suzanne Tegelaar beschrijft in 'Uit bittere armoe' hoe in het achttiende-eeuwse Leiden armoede en vrouwencriminaliteit nauw met elkaar samenhingen. Diefstal, ontucht, banbreuk en bedelarij waren de meest voorkomende delicten.

Hoe kwam dit, wat was de herkomst, de sociale achtergrond van deze vrouwen, waren het alleenstaanden?

Al deze vragen en veel meer komen aan de orde. Ook opmerkelijk zijn de gegevens over de verhouding tussen misdrijven gepleegd door mannen en door vrouwen. Boeiend.

Van oudsher vormden studenten in Leiden een select gezelschap. Daar kwam verandering in en dat ging snel en heftig, zoals Agnes van Steen laat zien in haar artikel 'Een bres in de ivoren toren'. De Studenten Vakbeweging (SVB) in Leiden (1963-1969). Wat passeert er niet allemaal de revue? Studenten, ook meisjes, uit andere, lagere milieus, vrouwen- en homo-emancipatie, protesten tegen de Vietnamoorlog en de komst van Claus, inspraak, medezeggenschap, 'nihilisten', in het buitenland terrorisme van bijvoorbeeld de Rote Armee Fraktion, in Nederland: meer woorden dan daden.

Tenslotte het artikel van Sjaak van der Velden: 'Lonen bij de dekenfabriek van Zaalberg te Leiden 1896-1902'. Dat klinkt misschien saai en jawel er staan cijfertjes in, maar er komt wel een beeld naar voren van de sociale omstandigheden het productieproces, de schommelingen in lonen en prijzen gedurende het jaar – seizoenen – en wat dat voor mensen betekende en daar gaat het tenslotte om bij het bestuderen van de sociaal-economische geschiedenis.

Rest mij dank uit te drukken voor de schrijvers en de redactie van het Jaarboek. Dat daar heel veel werk voor verricht is hoef ik natuurlijk niet te vermelden, maar dat doe ik toch. Zo ook voor de vormgever en als vanouds voor Grafaria en Bert Lever van drukkerij Nautilus. Heel veel dank.

Namens het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting wens ik u veel leesgenoegen met dit Jaarboek.

CHARLES VAN REIJ,
voorzitter

Jaarverslag 2011

Bestuur

CHARLES van Reij heeft het voorzitterschap overgenomen van interim-voorzitters Arjan Honkoop en Marian Weevers. Wanda den Boer heeft vanwege tijdgebrek het secretariaat overgedragen aan Kees Walle en Dirk Maats heeft het penningmeesterschap overgenomen van Joris Arts.

Per abuis is in het Jaarverslag 2010 niet vermeld dat Manon van der Heijden de redactie inmiddels heeft verlaten, terwijl Jaak Slangen al sinds 2009 ervan deel uitmaakt.

Donateurs

Op 31 december 2011 telde onze stichting 306 donateurs.

Activiteiten

Op 15 mei 2011 presenteerde de Dirk van Eck-Stichting tijdens een donateursbijeenkomst het *Drieëntwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*. Tijdens de donateursbijeenkomst werd het ontstaan van de Leidse Instrumentmakersschool nader toegelicht door Dirk van Delft, directeur van het museum Boerhaave, die in het *Jaarboek* ook een artikel schreef over de Leidse Instrumentmakersschool.

Toekomst Dirk van Eck-Stichting

Tijdens het verslagjaar is een begin gemaakt met een discussie over de toe-

komst van onze stichting. De belangrijkste aanleiding daarvoor is het gebrek aan vrijwilligers om activiteiten, zoals het organiseren van bijeenkomsten of het bijhouden van de website. Daarbij gaat het om de vraag of samenwerking en eventueel fusie met andere historische verenigingen in Leiden mogelijk en gewenst is. Dat zou dan een beperking van de bestuurslast met zich mee moeten brengen. Deze discussie zal naar verwachting in 2012 worden afgerond.

Leidse Erfgoedkoepel

Ook in 2011 maakte de Dirk van Eck-Stichting deel uit van de Erfgoedkoepel, het overlegorgaan van verschillende Leidse historische verenigingen en de wethouder voor cultuur.

Rubriek 'Aanwinsten'

Vanaf 1991 verzorgde Piet de Baar de jaarlijkse rubriek 'Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in ...' Door zijn vertrek bij het Regionaal Archief in augustus 2011 komt dit onderdeel te vervallen.

KEES WALLE,
secretaris

Financieel overzicht 2011

DIRK VAN ECK-STICHTING

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2011	11.840,16	Jaarboek 2011	3.209,15
Donaties 2011	5.541,25	Verzending Jaarboek 2011	542,57
Donaties 2012	0,00	Donateursbijeenkomsten	484,52
Publicaties	0,00	Administratie	213,34
Rente	0,00	Website	0,00
Overige inkomsten	53,89	Digitalisering	327,25
		Overige kosten	140,50
		Saldi 31 december 2011	12.517,97
Totaal	17.435,30	Totaal	17.435,30

LEIDS AUDIOVISUEEL ARCHIEF

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2011	5.344,70	Audiovisuele collectie	565,66
Stadsbeeld in Beweging	445,00	Filmavonden	0,00
Rente	0,00	Administratiekosten	37,16
		Debetrente	3,37
		Saldi 31 december 2011	5.183,51
Totaal	5.789,70	Totaal	5.789,70

TOELICHTING

Het afgelopen jaar heeft Joris Arts afscheid genomen als penningmeester. Zijn functie is overgenomen door Dirk Maats. De Dirk van Eck-Stichting is Joris veel dank verschuldigd voor zijn inzet in de afgelopen jaren. Zijn kundigheid op financieel gebied wordt gemist.

Bovenstaande overzichten tonen de inkomsten, uitgaven en resulterende banksaldi van de Dirk van Eck-Stichting en het Leids Audiovisueel Archief (LAVA) in het kalenderjaar 2011.

In 2011 ontving de Dirk van Eck-Stichting aan donaties een totaalbedrag van € 5.541. De donaties hadden uitsluitend betrekking op het jaar 2011. Het aantal betalende donateurs bleef steken op 253, waarmee de neerwaartse trend van de afgelopen jaren is voortgezet. Dankzij een aantal royale giften kon toch een mooi bedrag worden bereikt.

De Dirk van Eck-Stichting organiseerde het afgelopen jaar slechts één activiteit, namelijk een lezing in het fraaie Museum Boerhaave. Inclusief een verrekening van de kosten van de donateurbijeenkomst in november 2010 bleven de uitgaven op dit punt beperkt tot € 485. De productie- en verzendkosten van het Jaarboek 2011 bedroegen ongeveer € 3.752, een lager bedrag dan voorgaande jaren. Dit komt door de kleinere oplage waarin het Jaarboek 2011 verschenen is.

Het Leids Audiovisueel Archief ontving € 445 uit de verkoop van eerder verschenen delen van *Stadsbeeld in Beweging* en besteedde met inbegrip van een aantal restfacturen uit 2010 in totaal € 566 euro aan digitalisering van filmbeelden en de uitbreiding van de audiovisuele collectie. LAVA-activiteiten werden niet georganiseerd vanwege het *sabattical* van Arjan Honkoop.

Wegens opheffing van de ING-rentemeer rekeningen, kon niet meer worden achterhaald wat de exacte rente inkomsten zijn geweest per 1 januari 2011. Deze baten zijn verdisconteerd in de saldi per 1 januari.

Ondanks het teruglopende aantal donateurs werd het verzoek voor donatie ook dit jaar weer door velen positief beantwoord. Dankzij deze donaties kan de stichting zich ook het komend jaar blijven inzetten voor de historische geschiedschrijving van Leiden en omstreken in woord en beeld.

DIRK MAATS,
penningmeester

KEES WALLE

'Diefstal, gewelt en andere grove onbetaamlijckheden'

HET RELAAS VAN EEN ONVERZOENLIJKE FAMILIERUZIE

Tot 1810 waren bij de eigendomsoverdracht van onroerend goed tenminste drie partijen betrokken. Vanzelfsprekend waren dat de koper en verkoper, maar ook de stedelijke overheid die – vertegenwoordigd door twee schepenen – aan de transactie rechtsgeldigheid verleende door afgifte van een eigendomsbewijs of waarbrief. Afschriften daarvan werden geregistreerd in de zogenaamde 'Waarboeken'. Tijdens het onderzoek naar de bouw- en bewoningsgeschiedenis van Vijfde Binnenvestgracht 1 kwam ik een opmerkelijke waarbrief tegen, gedateerd 8 mei 1725.[1] In plaats van dat de tekst begint met de gebruikelijke mededeling dat de verkoper en koper (in die volgorde) voor schepenen compareren, wordt er gerefereerd aan een 'verbaal'. Daarmee blijkt een overeenkomst te zijn bedoeld die ruim drie maanden eerder was gesloten ten overstaan van 'd'Heeren en Meesteren Cornelis Gerrit Fagel ende Gerard Thierens, Raden in den Hove van Holland, als Commissarissen aengegaen en gesloten tusschen Marinus Hogerbaars ter eenre, en Anna de Bruijn, weduwe van Frans Hoogerbaars ter andere zijde, beyde kinderen ende Erffgenamen van Annetje van Staelen, in haer leven weduwe van Govert Hoogerbaars'. Na de mededeling dat de procureur-generaal van Holland, Zeeland en [West]Friesland toestemming had gegeven tot de verkoop van het huis, volgt er weer een lange, maar nog raadselachtiger zin:

> als sich daar inne interesseerende uyt hoofde van de confiscatie bij sententie van den voorsz. Hove ten aansien van de goederen van Francois Hogerbaars gedecerneert, ende sulks voor soo verre als het regt van de Hoge Overigheyt daar in soude konnen sijn geraakt.

Waarom wordt het Hof van Holland, de provinciale rechtbank, hier

RAL, PV 3621.1c. Het huis aan de Doelenachtergracht (nu Vijfde Binnenvestgracht), van 1642 tot 1725 eigendom van de familie Hogerbaars. In het voorhuis was een kuiperswerkplaats gevestigd. Tekening in houtskool van J.E. Kikkert, ca. 1875.

genoemd? Hoezo toestemming van de procureur-generaal van Holland, Zeeland en [West]Friesland? En wat wordt bedoeld met 'confiscatie bij sententie' en 'het regt van de Hoge Overigheyt'?

Ik startte mijn zoektocht met het verzamelen van doop-, trouw- en begrafenisgegevens om de Leidse familie Hogerbaars beter te leren kennen. Vervolgens kwam ik terecht bij het Oud Notarieel Archief en de Acta van de

Nederduits Gereformeerde Kerkenraad. Voor de processtukken van het Hof van Holland moest ik het Nationaal Archief bezoeken.

Uiteindelijk ontdekte ik dat achter de eigendomsoverdracht een dramatische familieruzie schuilging die, zelfs nadat een van de hoofdrolspelers aan de galg stierf, onverzoenlijk werd voortgezet. Het hierna volgende relaas toont weer eens aan dat hoezeer de tijden zijn veranderd, dat niet geldt voor menselijke deugden en ondeugden. En het leert bovenal dat woonhuisonderzoek verrassende resultaten kan opleveren.

Govert, Francois en Marinus Hogerbaars

Govert Hogerbaars, meesterkuiper en wijnverlater, werd op 30 januari 1709 voor *f* 310 eigenaar van een huis aan de Doelenachtergracht,[2] de voorganger van het tegenwoordige pand aan de Vijfde Binnenvestgracht.[3] Hij was gehuwd met Annetje Fransdr. van der Stalen.[4] Tussen 1675 en 1689 werden uit het echtpaar zeven kinderen geboren, waarvan er vijf jong stierven; alleen de zoons Francois en Marinus bereikten de volwassenheid.[5] Het gezin woonde aan de Sint Jacobsgracht op de hoek van de Swietenstraat (nu in het Van der Werfpark), terwijl het huis aan de Doelenachtergracht vanaf 1720 voor *f* 54 per jaar was verhuurd aan Jan Theunisz. Lisender.[6]

Binnen de familie Hogerbaars werd geruzied. In 1703 is Govert in zijn kwaliteit als voogd over zijn neefje Dirk van Melick door zijn zusters Cornelia en Willemina voor de Vierschaar gedaagd. Kennelijk werd de rechtszaak afgeblazen, zodat over de aard en oorzaak van deze onenigheid niets bekend is.[7] Maar wat de familieverhoudingen aanging was deze kwestie een rimpeling in vergelijking met de dramatische gebeurtenissen die nog zouden volgen.

Een recept voor ruzie

De problemen ontstonden toen Govert Hogerbaars en Annetje Fransdr. van der Stalen in 1716 hun testament maakten.[8] Zoals gebruikelijk werd bepaald dat de langstlevende echtgenoot zou erven van de eerststervende. Maar in de wilsbeschikking wordt ook vastgelegd dat de jongste zoon Marinus genoegen moet nemen met 'alleenlick een simpele en nackte legitime portie'. Die zou gelijk zijn aan de waarde van de 'uytset' die hij bij zijn huwelijk meekreeg en

daarmee kennelijk moet worden verrekend. Marinus kwam er dus bekaaid van af. Daarentegen gaat de voorkeur onomwonden uit naar de oudste zoon Francois, die tot universeel erfgenaam van de langstlevende ouder wordt benoemd. Bovendien willen de ouders dat wanneer vader Govert als eerste komt te overlijden, Francois als diens executeur-testamentair en als voogd van zijn moeder zal optreden. Tevens wordt bepaald dat Marinus zich niet met de afwikkeling van de nalatenschap mag bemoeien. Hem werd zelfs verboden om de 'staat en inventaris van den boedel af te vorderen' – dus hij mocht geen inzicht verlangen in de aard en omvang van zijn vaders nalatenschap. Wanneer hij na het overlijden van de eerststervende ouder niet akkoord zou gaan met de uitkering van zijn legitieme portie, dan dienden neutrale personen de boedel te taxeren. De wilsbeschikking besluit met de raadgeving dat 'die op den Heere betrouwen, sullen noyt beschaemt worden'. Maar deze vrome uitsmijter kan niet verhullen dat het testament een recept was voor hooglopende familieruzies.

Bij de ouderlijke voorkeur kan hebben meegespeeld dat Francois carrière had gemaakt. Hij was begonnen als kuipersknecht in de werkplaats van zijn vader, werd vervolgens wijnkoper en bracht het ten slotte tot 'procureur ten plattenlande' (procureur in de dorpen rond Leiden).[9] Hoewel Marinus (evenals zijn vader meesterkuiper) ook gezien mocht worden, zal hij het in de ogen van zijn tijdgenoten minder ver hebben geschopt dan zijn negen jaar oudere broer.

Maar waarschijnlijk was er meer aan de hand en lijkt het er veel op dat de ouders weinig vertrouwen stelden in hun jongste zoon. Een aanwijzing? Het is van alle tijden dat ouders ondershands geld lenen aan hun kinderen en er op vertrouwen dat de lening wordt afgelost. Dat was echter niet het geval toen de 63-jarige Govert Hogerbaars in 1712 zijn kuiperswerkplaats aan Marinus verkocht. Omdat zijn zoon niet in staat was om de vierde termijn van *f* 185 te betalen, eiste Govert dat Marinus voor notaris en getuigen een schuldbekentenis tekende. Bovendien werd hij genoodzaakt om zijn (overigens schamele) huisraad en kuipersgereedschappen als onderpand te stellen.[10] Daarentegen stelde Govert zich twee jaar eerder onvoorwaardelijk garant voor 'de prompte voldoendinge en betalinge' van *f* 73-12-14 door Francois aan de postmeester Jan Bekesteyn.[11]

Waarschijnlijk kwamen de familieverhoudingen nog meer onder druk te staan toen Marinus – gehuwd met Johanna Tegelaar en vader van vier kinderen[12] – overspel pleegde en bij een zekere Mary van Tangeren een zoon verwekte.[13] Hoewel de bronnen zwijgen over een duurzame echtscheiding of een 'separatie van tafel en bedde', lijkt het er veel op dat de echtelieden nadien ieder hun eigen weg kozen. Johanna vertrok tweemaal achtereen naar haar geboorteplaats Schuttrop (Schüttorf bij Bad Bentheim), maar keerde terug en kan tot 1758 in Leiden worden getraceerd.[14]

'Hij heeft met zijn vader gedaan als een schelm, en met mij niet beter...'

In augustus 1720 stierf Govert Hogerbaars.[15] Toen ruim een half jaar later ook moeder Annetje overleed was het sterfhuis aan de Sint Jacobsgracht het toneel van een heftige ruzie tussen de twee broers, waarbij Marinus zijn broer van 'diefstal en gewelt en andere grove onbetaamlijckheden' beschuldigde.[16]

Francois liet zich evenmin onbetuigd en haalde alles uit de kast om de ander zwart te maken. Zo liet hij zijn tante Lijsbet verklaren dat haar zus Annetje op haar sterfbed tegen Marinus zou hebben gezegd dat hij zowel jegens haar als zijn overleden vader ongehoorzaam was geweest. Ook nam zij haar zoon kwalijk dat hij vanwege het overlijden van Govert geen rouw(kleding) had gedragen en zou zij hem hebben toegevoegd: '...soo kan u verseeckert sijn dat gij u naar het testament sal moeten reguleren dat tussen mijn en u overleden vader is gemaact'. Een andere getuige verklaarde dat Annetje drie dagen voor haar dood Marinus had gesmeekt om zich met haar en zijn broer Francois te verzoenen. In dat geval was zij bereid 'aan hem nog iets [te] geeven, boven 't geene in het testament stond'. Maar volgens de getuige wilde hij niets weten van verzoening. Een derde getuige had meegemaakt dat Marinus wel zijn moeder, maar niet zijn vader begroette. Annetje had toen boos uitgeroepen: 'Ik ben u moeder niet, ingevalle dat dit u vader niet en is'. Toen Marinus de opmerking van zijn moeder negeerde zou ze hebben gezegd dat 'dewijle gij u vader voor geen vader wil erkennen, soo sal ik u oock in eeuwigheyt voor mijn kind niet erkennen'.

De laatste deposant, Lodewijk Hempis (hij komt straks nog ter sprake), vertelde dat Annetje Fransdr. van der Stalen tegen hem had gezegd:

Spreekt dog niet meer van mijn zoon Marinus, want hij heeft met zijn vader gedaan als een schelm, en met mij niet beter, ik word er maar siek van, ik ken mijn kind niet, hij moet tevreeden wesen met de legitime portie die hem sijn broeder Frans sal uytkeeren.

Al deze verklaringen maken duidelijk dat de familieverhoudingen zeer gespannen waren.[17]

Beschuldigingen van diefstal

Als testamentair uitvoerder liet Francois enkele dagen na de begrafenis van zijn moeder een staat en inventaris van de sterfboedel opmaken.[18] Maar kennelijk was dit niet naar de zin van Marinus, die wantrouwig eiste dat enkele kasten in het sterfhuis verzegeld zouden worden – wat ook gebeurde.[19]

Ook liet Francois – nu voor de tweede maal – een boedelinventaris opmaken, mogelijk met de bedoeling om de beschuldiging van diefstal te weerleggen.[20] Daarvoor werd de gehele inboedel overgebracht naar de 'conciergerie' van de stad (waarmee een depot zal zijn bedoeld) om vervolgens weer in het sterfhuis aan de Sint- Jacobsgracht te worden teruggezet. De tweede boedelinventaris wijkt nogal af van de eerste, maar dat kan ook zijn omdat het meubilair e.d. was verplaatst. Overigens bleek dat er wel degelijk enkele goederen werden vermist.[21] De inboedel (in hoofdzaak huisraad en kleding) werd getaxeerd op *f* 227-10-0, maar dat was exclusief de waarde van enkele gouden sieraden die voor *f* 100 bij de stadsbank van lening waren verpand.

Vervolgens besloot Francois Hogerbaars om de kwestie voor te leggen aan het Hof van Holland, het provinciale gerechtshof.[22] Waarschijnlijk was hij overtuigd van een voor hem goede afloop. Het stond immers onomstotelijk vast dat hij, behoudens de legitieme portie van zijn broer, tot universeel erfgenaam was benoemd. Bovendien had hij netjes gevolg gegeven aan de bepaling om – tot twee keer toe en door twee verschillende notarissen – de boedel te laten taxeren. Er was dus gerede kans dat Marinus de zaak verloor en in dat geval ook voor de proceskosten zou opdraaien.

In het archief van het Hof van Holland bevindt zich een behoorlijk aantal documenten dat betrekking heeft op de administratieve afwikkeling van de nalatenschap.[23]

Zeven generaties van de familie Hogerbaars (later Govers) hebben het kuipersambacht uitgeoefend. Uit het emblemataboek 'Spiegel van het menselyk bedryf' van Jan Luyken (1694).

Geen verklaring van onbesproken gedrag

Toen Francois en zijn vrouw Anna de Bruyn in augustus 1722 besloten om van Leiden naar Den Haag te verhuizen, zag Marinus zijn kans schoon om terug te slaan. Hij meldde zich bij de kerkenraad, beschuldigde zijn broer van diefstal en geweld in het sterfhuis van zijn moeder (zie boven) en verzocht de vergadering om geen *acte van attestatie* af te geven. Voor hedendaagse onderzoekers is de kerkelijke attestatie een nuttige informatiebron, maar voor de vroegere lidmaten van de gereformeerde kerk was het een onmisbaar document. Eigenlijk betrof het een verklaring van onbesproken gedrag die men aan de kerkenraad van de nieuwe woonplaats moest overleggen om aldaar toegang te verkrijgen tot het Heilig Avondmaal.

Marinus kreeg zijn zin; de Leidse kerkenraad weigerde om Francois en zijn vrouw attestatie te verlenen. Een half jaar later verzoekt Anna de Bruyn opnieuw om een acte, maar die wordt op aandrang van Marinus weer gewei-

gerd. Na een paar maanden verschijnt Francois zelf in de vergadering. Eerst veinst hij niet te weten waarom de attestatie is geweigerd om vervolgens hard uit te vallen naar de aanwezige predikant en ouderlingen. Maar die volharden in hun weigering en gelasten hem 'dat hij sigh sal hebben te onthouden van den Tafel des Heeren'. Waarop Francois antwoordt dat hij dat zelf wel zou uitmaken – en verlaat boos de vergadering. De kerkenraad besluit verontwaardigd om hem 'onder censuur' (een kerkelijke tuchtmaatregel) te stellen. In maart 1724 – de kwestie sleept zich inmiddels anderhalf jaar voort – worden alle betrokkenen ter vergadering ontboden. Maar tevergeefs, want 'Frans Hoogerbaers ende zijn huisvrouw nevens Martinus Hoogerbaers, hebben opnieuw over en weder zeer swaare beschuldigingen tegen malkanderen ingebracht met hevige uitdrukkinge, zoo dat het de E.E. vergaderingh volkomen bleek dat ze beide gantsch onverzoenlijk waren'. Opnieuw wordt het echtpaar aangezegd dat beiden zich met hun broer en zwager behoren te verzoenen. Zolang dat niet gebeurt zal er geen attestatie worden verleend. Ook Marinus Hogerbaars moet zich voortaan 'van het avontmael des Heeren onthouden, totdat [hij] zigh met zijn broeder en zijn huisvrouw zal hebben verzoent'.[24]

Creatief knoeien

Uiteindelijk nam de zaak een ongelooflijke wending toen Francois Hogerbaars halverwege 1724 op verdenking van fraude werd gearresteerd en opgesloten in de Haagse Gevangenpoort.[25] 'Buyten pijne en banden van ijsere', dat wil zeggen zonder te worden gefolterd, bekende hij obligaties of schuldvorderingen te hebben vervalst.[26]

Gebleken was dat Hogerbaars zijn positie als procureur jarenlang had misbruikt door op sluwe wijze met zijn cliëntèle samen te spannen. Zo droeg de Amsterdamse kruidenier Jan de Jongh in 1710 Hogerbaars op een schuld van de koetsier Jan Delmerhorst in te vorderen, waardoor de laatstgenoemde genoodzaakt werd om zijn gehele bezit te verkopen. Maar het was allemaal doorgestoken kaart, want Hogerbaars had de schuldvordering van *f* 600 vervalst en Delmerhorst behield zijn goederen. Toen zijn vrouw zeven jaar later stierf en De Jongh en Hogerbaars als voogden van de kinderen een inventaris opmaakten, stonden daarin dezelfde goederen vermeld die in 1710

verkocht zouden zijn! Hogerbaars, De Jongh en Delmerhorst hadden dus samengespannen en ten koste van de echte crediteuren een faillissement in scène gezet. Hoewel de stukken dat niet vermelden, zullen De Jongh en Hogerbaars hun criminele medewerking niet als liefdewerk oud papier hebben verleend. In 1717 fraudeerde Hogerbaars op soortgelijke wijze in samenwerking met de Leidse drapier Paulus Munnickree en de Amsterdammer Jan Wesseling. Steeds ging het om Leidse 'schuldenaars', terwijl de zogenaamde schuldeisers elders woonden.

Gezegd moet worden dat Francois Hogerbaars creatief kon knoeien. In een ander geval ging het om een bedrag van *f* 230 dat de bakker Lodewijk Hempis had geleend van Pieter Huybertse de Bruyn. De inmiddels overleden Pieter had de schuldbekentenis zelf opgesteld en geschreven: 'Ick ondergeschreeven bekenne op mijn gemoet Lodewijk Hempes geleent te hebben tweehondert en dertig Gulden'. Francois stelde Hempis voor om het 'woordeke van' vóór zijn naam in te voegen; in dat geval zou de schuld aan Pieter Huybertse op toverslag veranderen in een vordering op diens boedel! En geen haan die er naar zou kraaien – want doden protesteren niet. Mogelijk was de ene dienst de andere waard, want zoals hiervoor vermeld zou Hempis een jaar later in de erfeniskwestie ten nadele van Marinus Hogerbaars getuigen. Overigens bekoelde de vriendschap toen Lodewijk weigerde om Francois *f* 25 te betalen voor zijn lucratieve teksttoevoeging.

'...en aldaer met de koorde gestraft te werden datter de doodt nae volgt...'

Door een nog brutaler bedrog liep Francois Hogerbaars uiteindelijk tegen de lamp. Het betrof een in 1722 opgezette fraude waarbij hij nauw samenwerkte met de winkelier Johannes van Alkemade. De laatste had zich beklaagd over zijn slechtlopende handel en werd voortdurend door crediteuren achtervolgd. Francois adviseerde hem om zijn goederen 'te transporteren' (te verkopen) maar zijn schuldeisers aan het lijntje te houden. Verder stelde Hogerbaars voor om op naam van een gefingeerde schuldeiser een obligatie van *f* 2.000 te fabriceren. De clou was om er voor te zorgen dat de vordering als preferent werd erkend en dus bij voorrang boven de andere – maar bona-

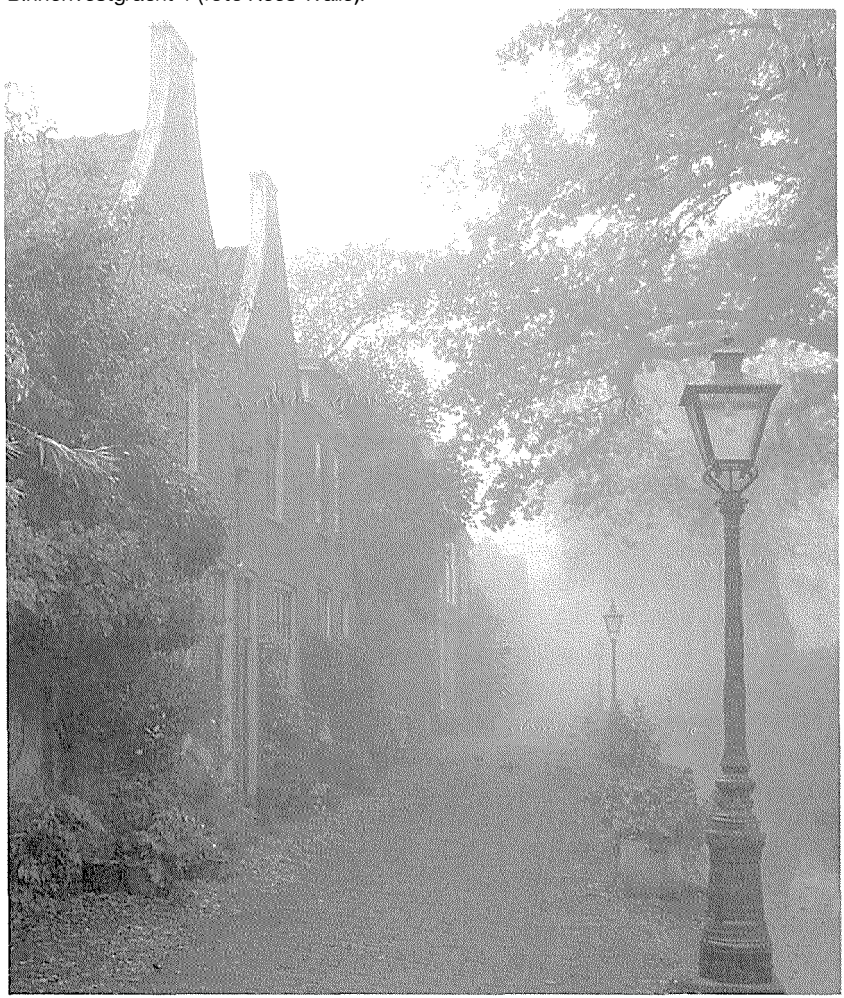
fide – vorderingen zou worden voldaan. Kortom: behoudens een provisie voor Hogerbaars zou Van Alkemade aan zichzelf betalen en hadden de echte crediteuren het nakijken.

Deze keer was niet alleen de obligatie vals, maar ook de naam van de schuldeiser gefingeerd. Johanna Maria van Leeuwen, de in Amersfoort woonachtige moeder van Van Alkemade, was bereid om onder de naam van Jannetje van Cootwijk het spel mee te spelen. Francois zorgde voor een in 1716 gedateerde obligatie en om die nog echter te laten lijken, stond op de schuldvordering vermeld dat er drie jaar rente was betaald.

Toch begreep Hogerbaars dat zijn onderneming in één opzicht kwetsbaar was en dat betrof de eventuele herkenning van zijn handschrift. Om dat te voorkomen had hij sluw bedacht om als procureur van Johannes van Alkemade de Leidse notaris Sijen te verzoeken om een 'copie authentycq' af te geven – uiteraard in het handschrift van de notaris of diens klerk. Toen dat was gebeurd werd de 'originele' door Hogerbaars geschreven obligatie door hem vernietigd. Vervolgens zorgde Hogerbaars ervoor dat Van Alkemades moeder, alias Jannetje van Cootwijk, vanuit Amersfoort afreisde naar Den Haag om aldaar voor notaris Willem Thibaut te verklaren dat zij Hogerbaars procuratie wilde verlenen om 'de schuld' bij Van Alkemade in te vorderen. Bij die gelegenheid logeerden moeder en zoon bij Francois in zijn huis aan de Haagse Turfmarkt. Of Thibaut ook bewust deelnam aan het bedrog is onwaarschijnlijk, maar in ieder geval was hij ernstig nalatig. De notaris liet namelijk de – reeds door Hogerbaars geformuleerde – acte van procuratie passeren met de mededeling dat hij 'Jannetje van Cootwijk' kende. Later bekende de notaris dat 'hij [haar] niet en kende ofte voor off nae ooyt meer heeft gesien' en moest hij ook toegeven dat aan de gebruikelijke getuigen niet was gevraagd of zij de identiteit van de vrouw konden bevestigen. Voor zijn rechters erkende Thibaut 'wel te hebben getwijffelt, dat in de saecke vuyligheyd stack'.

Inmiddels had Van Alkemade zijn goederen verkocht en ging het er nu om dat de zogenaamde obligatie op naam van Jannetje van Cootwijk zou worden afgelost. Maar in Leiden begonnen de echte crediteuren van Johannes van Alkemade zich steeds meer te roeren. Mogelijk werd hun wantrouwen nog versterkt omdat de gang van zaken zich buiten het Leidse gezichtsveld afspeelde. Het gevolg was dat het Gerecht Hogerbaars als procureur van de

In 1889 werd het huis aan de Doelenachtergracht grotendeels gesloopt en kwamen er twee kleinere huizen voor in de plaats, thans Vijfde Binnenvestgracht 1 (foto Kees Walle).

zaak verwijderde. Zijn opvolger Gerrit de Wolff had hem zelfs gezegd 'dat hij uyt den boedel moest vertrecken, soo hij geen affgront wilde ontmoeten'. Een tweede tegenvaller was dat de Leidse schepenen weigerden om de obligatie als preferent te erkennen. Zij meenden dat de schuldvordering 'in concurrentie was geadmitteerd', dat wil zeggen een gelijke status had als die van alle ande-

re schuldeisers. Bovendien verlangden de schepenen dat Jannetje van Cootwijk in persoon zou verschijnen om haar schuldvordering onder ede 'te stercken'. Dat laatste moest natuurlijk tot iedere prijs worden voorkomen.

Hogerbaars probeerde de zaak nog te redden door er op te wijzen dat, nu er geen preferentie was verleend en de obligatie moest concurreren met andere (maar bonafide) schuldvorderingen, de opbrengst hooguit vijftien procent van de nominale waarde (*f* 2.000) zou bedragen. Hij voerde aan dat met dat geld, zo'n *f* 300, hooguit de kosten van de procedure konden worden betaald. Met andere woorden: moest 'Jannetje van Cootwijk' daarvoor helemaal vanuit Amersfoort naar Leiden afreizen? Vervolgens formuleerde Hogerbaars de tekst van twee brieven die door de moeder van Van Alkemade, alias Jannetje van Cootwijk, werden ondertekend en waarvan notaris Thibaut opnieuw kopieën maakte om herkenning van het handschrift te voorkomen. De inhoud van die brieven is onbekend, maar zal verklaringen hebben bevat waarom de vrouw niet kon of wilde verschijnen.

Uiteindelijk werd het bedrog ontdekt en kwamen ook de andere fraudeleuze handelingen van Hogerbaars aan het licht. Het Hof van Holland was van mening dat het in alle gevallen om zaken ging 'van seer quaaden en dangereusen gevolge die in een Land van commercie en justitie niet en kunnen werden geleden'.

Het vonnis luidde dat het Hof 'in den naeme ende van weegen de Hoge Overigheyd en Graaffelijckheyt van Holland, Zeeland en Vriesland [hem] Gevangene condemneert mitsdesen [om] gebragt te werden ter plaatse alwaer men gewoon is crimineele justitie te doen, en aldaer met de koorde gestraft te werden dat er de Doodt na volgt'. Bovendien werden al zijn goederen 'ten behoeve van de Hoge Overigheyt geconfisqueert' en werd hij ten slotte veroordeeld tot betaling van de proceskosten.

Zo eindigde het leven van Francois Hogerbaars op of omstreeks 23 oktober 1724 (de datum van het doodvonnis) aan de galg. Johannes van Alkemade en Lodewijk Hempis werden 'strengelijck gegeesselt', terwijl Van Alkemade ook nog werd gebrandmerkt. Notaris Thibaut werd als eerloos uit zijn ambt gezet. Ten slotte werden de drie mannen voor altijd verbannen uit Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht. Overigens is het opmerkelijk (en naar hedendaagse begrippen onbestaanbaar) dat Cornelis Gerrit Fagel en Gerard Thierens deel uitmaakten van het rechtscollege dat Francois

Hogerbaars ter dood veroordeelde, maar tevens optraden in het door hem aangespannen geding over de erfeniskwestie.

Allemaal pikten ze een graantje mee

Nadat die zaak zich ruim vier jaar had voortgesleept kwam het Hof op 12 maart 1726 eindelijk tot een uitspraak.[27] Die luidde dat de helft van de nalatenschap aan Marinus Hogerbaars werd toegewezen. Dat was dus meer dan de legitieme portie die hem was beloofd, maar of de uitspraak hem – afgezien van een morele genoegdoening – veel heeft opgeleverd, staat nog te bezien. De kosten die met de procedure waren gemoeid, beliepen inmiddels een paar honderd gulden: raadsheren, notarissen en klerken – allemaal pikten ze een graantje mee.

Uit de afrekeningen kan worden opgemaakt dat de nettowaarde van de nalatenschap *f* 1.072-4-14 bedroeg.[28] Daarvan heeft Marinus Hogerbaars de helft, dus *f* 536-2-7, ontvangen. Maar omdat Francois niet alleen tot de doodstraf was veroordeeld, maar ook diens goederen waren geconfisceerd, bleef er van zijn erfdeel maar weinig over. De helft daarvan verviel aan de 'Hooge Overigheyt' (de Staten van Holland). Omdat Anna de Bruyn in gemeenschap van goederen was gehuwd, werd haar de andere helft, dus ruim *f* 268, uitgekeerd.

Overigens was Anna door de dood van haar kostwinner en de inbeslagname van diens goederen in ernstige armoede geraakt. Om aan levensmiddelen te komen was ze genoodzaakt geweest om 'haare kleederen in de Bank van Leeningh tot Leyden te versetten'. Ze vroeg en kreeg *f* 100 om de verpande kleding te lossen.

Haar zwager Marinus was er niet veel beter aan toe. Hij schreef het Hof dat hij door 'dese proceduren in de uytterste ongelegentheyd was geraakt, en genootsaakt was geworde sijne weynige meubeltjes te versetten in de Bank van Lening dewelke sonder voorgaande lossinge tot sijn merkelijke schade eersdaags staan te werden verkogt'. Ook Marinus ontving een voorschot van *f* 100. Maar dat was pas op 16 oktober 1726, dus ruim een half jaar nadat het Hof een uitspraak had gedaan. Nog eerder, op 25 januari 1725, waren partijen overeengekomen om de drie huizen aan de Doelenachtergracht, Sint Jacobsgracht en Swietenstraat te verkopen, maar de uitkering liet nog steeds op zich wachten.

Onverzoenlijk

Voor Marinus was de dood van Francois geen reden om zijn toon te matigen of enige compassie jegens zijn schoonzuster te tonen. Integendeel, hij beschuldigde Anna de Bruyn er van dat ze de afwikkeling traineerde door geen afrekening te doen. Misschien was dat ook een manier om haar te kleineren, want hoewel ze niet kon schrijven had ze haar overleden man als executeur-testamentair vervangen. De onverzoenlijkheid van Marinus bleek eveneens toen Anna de kerkenraad begin 1727 opnieuw smeekte om haar een attestatie voor Den Haag te verlenen. Desgevraagd handhaafde Marinus Hogerbaars zijn bezwaren, maar kennelijk vond de kerkenraad het na vijf jaar welletjes. Toen een van de ouderlingen vertelde dat hij 'uyt de mond van de Edelmogende Raadsheer Fagel, een der Commissarissen in de saak van haar man een goed getuygenis van haare wandel [had] gehoort' ging de vergadering overstag. Op 15 augustus werd haar een geschreven attestatie verleend, maar niet zonder haar op 'het ernstighste tot Godvrught ende tot voorsightigheydt te vermanen'.[29]

Terwijl het levenseinde van Francois bekend is, blijft het onduidelijk hoe het Marinus is vergaan. Volgens de attestatieboeken zou hij evenals zijn broer vrijwel gelijktijdig naar Den Haag zijn vertrokken. In ieder geval wordt na zijn laatste contact met de kerkenraad in 1727 niets meer van hem vernomen. Dat bevestigt het vermoeden dat hij niet alleen de relatie met zijn vrouw, maar ook met zijn kinderen heeft verbroken. Waarschijnlijk is dat een van de redenen geweest waarom de zoons Hendrik en Cornelis afzagen van de in opspraak gebrachte familienaam Hogerbaars en gebruik maakten van het neutraal klinkende patroniem Gover(t)s.[30] Overigens werd het door zeven generaties, van vader op zoon doorgeven kuipersambacht voortgezet.[31]

Noten

1 Regionaal Archief Leiden (RAL), Waarboek 7N, fol. 114-114v., 08-05-1725.
2 Govert Hogerbaars werd op 24-01-1649 in de Hooglandse kerk gedoopt. Hij was kuiper en wijnverlater. In die laatste functie controleerde hij in opdracht van de stedelijke overheid de inhoud van wijnvaten om accijnsfraude te voorkomen. De beroepen van kuiper en wijnverlater werden vaak gecombineerd. Govert kocht zijn geboortehuis aan de Doelenachtergracht uit de nalatenschap van zijn zuster Maria Hogerbaars, weduwe van Gerrit van Melick. Daarvoor was de woning van 1642 tot 1692 eigendom van Goverts vader, Henrick Walichsz. Hogerbaars. Zowel Henrick Walichsz. als Gerrit van Melick hebben het huis, waar ook hun kuiperswerkplaats was gevestigd, daadwerkelijk bewoond. Zelf woonde Govert Hogerbaars met zijn gezin op de Sint Jacobsgracht.
3 Het in 1606 gebouwde huis is in 1889 afgebroken en vervangen door twee kleine huizen die in 1978 zijn verheeld. De benaming Doelenachtergracht of Achtergracht (in de middeleeuwen Sint Pietersachtergracht) is omstreeks de voorlaatste eeuwwisseling verdwenen en veranderd in Vijfde Binnenvestgracht.
4 RAL, Geref. Ondertrouwregister W, fol. 77v., 24-04-1674.
5 Francois en Marinus werden respectievelijk op 19-06-1675 en 16-08-1684 in de Pieterskerk gedoopt.
6 RAL, Oude Notariële Archieven (1564-1811) (ONA), inv.nr. 1841, akte 36, notaris Johs. van Schellingerhout, 10/11-04-1721. 'Onroerende Goederen; Eerst twee huizen en erven aen den anderen verheelt. Staende en gelegen op de Sint Jacobsgracht op de hoek van de Swietenstraat sijnde bij de overledene selfs bewoont. Noch een huys ende erve staende ende gelegen aen de westzijde [moet zijn: de oostzijde] van de Doeleagtergraft tusschen de Meutjes- [Kolfmaker-] en Nonnenstegen. Rest de huur sedert primo february 1721 tot vierenvijfftigh gulden sjaers'. Zie ook: Nationaal Archief, (NA) Hof van Holland, inv.nr. 4340 (omslagen 7 en 8).
7 RAL, ONA, inv.nr. 1717, akte 37, notaris Heyman Schouten Verruyt, 12-06-1703, en inv.nr. 1183 fol. 92-92v., notaris Pancras Willemsz. IJsselstein, 22-01-1704. Johannes Verhoeven, echtgenoot van Cornelia Hogerbaars, trad namens zijn vrouw en schoonzuster als eiser op. Govert Hogerbaars benoemde Dirk van Toornvliet tot zijn procureur.

Maar deze trok zich terug, waarna Hogerbaars George van Poelgeest als zijn gemachtigde aanstelde.

8 RAL, ONA, inv.nr. 1676 akte 165, notaris Pieter van Dieningen, 28-10-1716.

9 NA, Archief Hof van Holland, inv.nr. 5660, Criminele Sententies, fol. 87, 23-10-1724.

10 Er werd zelfs een inventaris opgemaakt. ONA, inv.nr. 1727, akte 18, notaris Pieter Kerkhoven, 09-04-1712.

11 RAL, ONA, inv.nr. 1720 akte 12, notaris Heyman Schouten Verruyt, 13-02-1710.

12 Het echtpaar Hogerbaars-Tegelaar ging op 26-05-1708 in ondertrouw (Geref. Ondertrouwregister EE, fol. 73) en kreeg vier kinderen waarvan alleen Hendrik en Cornelis volwassen werden.

13 Het zoontje Marinus werd gedoopt in de Hooglandse kerk op 01-08-1713. Waarschijnlijk is het kind jong overleden of samen met zijn moeder uit Leiden vertrokken. In ieder geval is Mary van Tangeren (van Tongeren?) onbekend. Er zijn geen bronnen bekend waaruit blijkt dat Marinus Hogerbaars op zijn vaderschap is aangesproken.

14 Johanna Tegelaar trad op als huwelijksgetuige van haar zoon Cornelis in 1734 (Geref. Ondertrouwregister MM, fol. 145v.) en als doopgetuige bij diens kinderen Cornelis (1740) en Johannes (1758).

15 Govert Hogerbaars werd tussen 17 en 24 augustus 1720 in de Hooglandse kerk begraven. Annetge Fransdr. van der Stalen stierf op 30 maart 1721.

16 RAL, Acta N.G. Kerkenraad, 04-09-1722, art. 2.

17 RAL, ONA, inv.nr. 1798, akte 71, notaris Hendrik Sijen, 15-04-1721.

18 RAL, ONA, inv.nr. 1841, akte 36, notaris Johs. van Schellingerhout, 11-04-1721.

19 RAL, ONA, inv.nr. 1821, akte 51, notaris Th. Schrevelius, 13-04-1721.

20 RAL, ONA, inv.nr. 1798, akte 75, notaris Hendrik Sijen, 06-08-1721.

21 NA, Archief Hof van Holland, inv.nr. 4340 [Boedelrekening, 24-05-1726]: 'Alsoo de meubilen op ordre van Scheepenen der stad Leyden en ten versoeke van Marinus Hoogerbaers sijn gebragt in de Conchergerie der stad Leyden en naderhand wederom ten sterfhuyse, soo sijn daar van eenige vermist, en de overige getaxeert volgens taxatie op een somma van twee hondert sevenentwintigh gulden en tien stuyvers'.

22 RAL, ONA, inv.nr. 1841, akte 80, notaris Johs. van Schellingerhout, 19-07-1721.

23 NA, Archief Hof van Holland, inv.nr. 4340 (omslagen 7 en 8). De rekeningen werden pas op 24 en 28 mei 1726 afgesloten.

24 RAL, Acta N.G. Kerkenraad, 04-09-1723 art. 2, 05-03-1723 art. 2, 19-03-1723 art. 2, 21-05-1723 art. 2 en 24-03-1724 art. 1.

25 De tegenwoordige Gevangenpoort stond vroeger bekend als 'de voorpoorte van de Hove van Holland' en wordt als zodanig vermeld.

26 Alle stukken die betrekking hebben op het proces en de veroordeling van Francois Hogerbaars bevinden zich in het NA, Archief Hof van Holland, inv.nr. 5660, Criminele Sententies, fol. 86v.-101v. Voor het proces en de veroordeling van Johannes

van Alkemade fol. 102-110v., van Lodewijk Hempis fol. 111-115v. en van Willem Thibaut fol. 116-120v.

27 NA, Archief Hof van Holland inv.nr. 4340 (omslagen 7 en 8).

28 Ibidem.

29 RAL, Acta N.G. Kerkenraad, 24-01-1727 art. 2, 07-02-1727 art. 1, 14-02-1727 art. 2, 28-03-1727 art. 1, 18-04-1727 art. 1 en 15-08-1727 art. 1.

30 Marinus Hoogerbaars heette voluit Marinus Govertsz. Hogerbaars. Omdat zijn zoons er voor kozen om voortaan het patroniem van hun vader te gebruiken heeft er dus geen echte naamsverandering plaatsgevonden.

31 Het kuipersambacht is eeuwenlang door de familie Hogerbaars, later Gover(t)s, uitgeoefend. Het beroep gaat terug tot de stamvader van de familie, Jan Walichsz. (ca. 1550-1625) en werd voortgezet door zijn zoon Walich Jansz. (ca. 1580- ?), zijn kleinzoon Hendrick Walichsz. Hogerbaars (ca. 1615-1692), zijn achterkleinzoon Govert Hogerbaars (1649-1720) en zijn betachterkleinzoon Marinus Hogerbaars (geb. 1684). In de zesde generatie werd het kuipersberoep uitgeoefend door Hendrik (geb. 1708) en Cornelis Govers (geb. 1711) en in de zevende generatie door Gabriel (1737-1807) en Cornelis Govers (1740-1795?).

Vrouwe Justitia op het Gravensteen. Foto: Suzanne Tegelaar.

SUZANNE TEGELAAR

Uit bittere armoe

ARMOEDE EN VROUWENCRIMINALITEIT IN ACHTTIENDE-EEUWS LEIDEN

DIENSTMEID Ida Beeckman bekende op 14 januari 1700 de diefstal van twee zakdoeken, een oud servet, een stuk van een hemd en een laken dat zij vervolgens tot een rok liet vermaken. Kaatje de Poorter gaf in mei 1764 toe zich 'nu seedert een groot halff jaar tot ontugtig leeven te hebben overgegeeven' door zich te prostitueren. Ze gaf aan 'groot berouw te hebben van haar leven zo ontuchtig geleijd te hebben'. Spinster Sara van Horinxveld gaf bij haar verhoor in 1801 als reden voor haar banbreuk op dat 'zij te Delft niet genoegzaam te werken had' en dat zij 'dies uit armoede alhier in de stad terug gekoomen [was]'.[1]

Het zijn slechts een paar voorbeelden van vrouwelijke delinquenten die in de Leidse vonnis- en confessieboeken goed vertegenwoordigd zijn. Het aandeel dat zij aan de criminaliteit in de stad hadden, lag in de periode die Els Kloek onderzocht heeft (1678-1794) met gemiddeld 44 procent verrassend hoger dan de gemiddeld twintig procent die bij onderzoek naar vrouwencriminaliteit in de vroegmoderne tijd gebruikelijker is.[2]

Als verklaring voor vrouwencriminaliteit in de vroegmoderne periode komt in een aantal studies armoede naar voren. Gezien de negatieve economische ontwikkelingen die zich in de loop van de achttiende eeuw binnen de Republiek voordeden, het verval van Leiden als gevolg daarvan, en het hoge percentage vrouwelijke delinquenten in de stad, is de vraag of er een verband bestaat tussen armoede en een hoger percentage vrouwencriminaliteit een interessante invalshoek voor nader onderzoek.[3]

Leiden in verval

De Gouden Eeuw kon voor de Republiek niet eeuwig stand houden. Globaal

gezien stagneerde de economische groei, waarna het tegen de tweede helft van de achttiende eeuw overging in een relatieve achteruitgang, gevolgd door een omslag rond 1780 waarbij de economie ook in absolute termen achteruit ging. Andere mogendheden streefden de Nederlanden op de handelsmarkt voorbij en de industrieel-mercantilistische politiek die zij aanhingen, schaadde de Republiek met hoge invoerrechten en stimulering van lokale productie. Dit alles had zeker zijn weerslag op Leiden als textielstad, waar het wel en wee van de inwoners voor het grootste gedeelte afhing van de beschikbaarheid van betaalbare grondstoffen en het exporteren van de vervaardigde textiel.[4]

Niet alle takken in de textielnijverheid werden even hard of gelijktijdig geraakt door de veranderende economische situatie; perioden van stabilisatie of lichte stijging op de markt bleven voorkomen. Desondanks was er in de textielproductie tussen 1720 en 1790 een duidelijk neerwaartse trend te zien. De jaarproductie van wollen greinen nam tussen 1700 en 1770 af van 36.900 tot 3.600 stuks. De lakenproductie nam af van 17.022 stuks in 1720 naar 3.029 stuks in 1790. En niet alleen de productie nam af, er waren ook steeds minder arbeidsplaatsen beschikbaar aangezien de productiedaling van bepaalde stoffen niet gecompenseerd werd door de stijging van andere stoffen. Waar in 1748 nog ongeveer 47 procent van het totaal aantal werkende gezinshoofden (9.201) in deze sector werkzaam was, gold dit in 1815 nog maar voor 26,9 procent (5.190). Bovendien bracht de krimpende stedelijke economie ook vele winkeliers en ambachtslieden in problemen, aangezien zij voor hun levensonderhoud afhankelijk waren van de welvaart en consumptie van de stadsbewoners.[5]

Demografische veranderingen: wie vertrekt, wie blijft achter?

Het succes van de textielcentra op het Brabantse platteland die in de loop van de zeventiende eeuw in het leven waren geroepen door Leidse producenten om kosten te drukken en zo beter te kunnen concurreren op de buitenlandse markt, ging in het nadeel van de stad werken nu steeds meer productiefasen werden uitbesteed. Tegelijkertijd werkte de florerende nijverheid op het platteland en buiten de landsgrenzen als een magneet op de geschoolde arbeiders die door hun kennis en ervaring een welkome aanwinst op de arbeids-

markt daar waren. Maar ook Amsterdam, Den Haag en Rotterdam trokken inwoners uit Leiden aan die hoopten op een zekerder bestaan. Daarnaast verloor Leiden haar aantrekkingskracht op immigranten.[6]

De bevolkingsafname die volgde is door de historicus N.W. Posthumus met behulp van diverse bronnen gereconstrueerd. Inmiddels zijn deze gegevens door prof. R.C.J. van Maanen gecorrigeerd. Met behulp van onder andere poorterinschrijvingen, begraafregisters, doopinschrijvingen en belastingkohieren, alsmede een herziening van de reductiefactoren, maakte hij een nieuwe reconstructie van de Leidse bevolkingsontwikkeling in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw. Hierin loopt het inwoneraantal van 1622 tot 1632 op van 44.745 inwoners naar circa 46.000. Dit aantal neemt toe tot ruim 51.000 in 1648 en circa 63.000 zielen in 1666. Tussen 1670 en 1690 schommelt de bevolking als gevolg van een grote epidemie, het afnemen van de immigratie en een herstel in de geboortecijfers gedurende de jaren tachtig. Rond 1700 ligt de omvang van de Leidse bevolking op circa 53.000 à 54.000 personen. Met behulp van het belastingkohier wordt het aantal inwoners in 1748 op ongeveer 37.000 geschat. Bij de volkstelling van 1795 is dit aantal afgenomen tot 31.000.[7]

Opvallend is dat gedurende de stroomversnelling die de emigratie tussen 1735 en 1749 doormaakte, vooral veel complete gezinnen de stad verlieten. Tussen 1735 en 1748 betrof 68 procent van de gevallen een gezin, tegenover 29 procent 'alleenlopers'. In de tweede helft van de eeuw gingen de verhoudingen vervolgens weer ongeveer gelijk op. Gevolg was wel dat de demografische samenstelling van Leiden veranderde. Het vrouwelijke gezinshoofd ging in het straatbeeld een grotere plaats innemen, nu veel complete gezinnen en mannelijke arbeidskrachten ervoor kozen de stad te verlaten. Sowieso was er in vroegmoderne steden sprake van een ongelijke sekseratio en een permanent celibaat van ongeveer tien à twintig procent van de bevolking.[8]

Vrouwen in armoede

Ook veranderingen in de samenstelling van de armste groep belastingbetalers valt te achterhalen door middel van de telling uit 1622 en het belastingkohier van 1748. Men dient hierbij echter wel de aard van de bron in acht te nemen. Het kohier werd opgesteld nadat pachtersoproeren in diverse

Hollandse steden aanzet gaven tot de ontwikkeling van een nieuw stelsel om de pachten te vervangen. Om tussentijds toch staatsinkomsten te verwerven werd het 'provisioneel middel tot remplacement der afgeschafte pagten' ingesteld. De stad diende aan het gewest een bedrag af te dragen dat gelijk stond aan de opbrengst die de pachten het jaar ervoor hadden opgeleverd. De steden waren op hun beurt verantwoordelijk voor de inzameling van (een groot deel van) dit bedrag. Het stadsbestuur had zodoende geen volkstelling op het oog, toen het aan de bonmeesters of wijkhoofden de opdracht gaf om de samenstelling van hun wijk te inventariseren. Het bestuur wilde slechts weten hoe het de Leidse bevolking kon belasten. Deze insteek heeft gevolgen voor de representativiteit van de bron wanneer men hem wil gebruiken voor andere doeleinden. Het was van belang te achterhalen uit hoeveel consumenten een huishouden bestond, om te weten hoeveel zij af dienden te dragen. Dit omdat het provisioneel middel naast een vaste aanslag (afhankelijk van de welstand) bestond uit een heffing op consumptiemiddelen. Een consequentie hiervan is bijvoorbeeld dat kinderen beneden de vier jaar niet in de telling zijn meegerekend. Bepaalde nuances binnen het huishouden kunnen weggevallen zijn omdat bijvoorbeeld het verschil tussen eigen kinderen en inwonenden fiscaal niet van belang was. Nevenberoepen kunnen buiten beschouwing gelaten zijn. Er ontstaan discrepanties wanneer men afgaat op wat is opgegeven, zoals bij het huishouden van Willem Bus, wiens vrouw niet werd genoemd omdat zij op dat moment in een beterhuis elders verbleef, terwijl zij in feite wel tot het huishouden behoorde. Dit alles in acht nemende moet men de gegevens uit tabel 1 beschouwen als een benadering en geen vastgestelde waarheid.[9]

Het aandeel echtparen en complete gezinnen neemt relatief af, terwijl er bij de vrouwelijke gezinshoofden een stijging te zien is van 22,9 procent naar 48,2 procent. Wordt er gekeken naar het totaal aantal huishoudens met een vrouwelijk gezinshoofd in 1748 (2.565) en de arme huishoudens met een vrouwelijk gezinshoofd (768), dan blijkt dat 28,9 procent van dergelijke huishoudens te boek stond als arm. In 1622 was dit nog 22,9 procent.[10]

Uit de tabel is af te leiden dat alleenstaande vrouwen een kwetsbare groep vormden, al lag armoede in de vroegmoderne tijd voor iedereen op de loer. Maar weduwnaars hertrouwden sneller dan weduwen en hoewel er voor vrouwen een divers scala aan beroepen open stond, ging het hierbij veelal om

el 1a. Samenstellling
e Leidse huishoudens, 1622

tpaar	72,6%
n	3,8%
duwe	16,8%
uw met kinderen	4,2%
uw zonder kinderen	1,9%
erig	0,6%
aal	99,9%
aal N	816

n: Schmidt, 'Ontbloot van winst', 122-124.

Tabel 1b. Samenstelling
arme Leidse huishoudens, 1748

Echtpaar zonder kinderen	13,9%
Echtpaar met kinderen	33,0%
Man	3,0%
Man met kinderen	1,8%
Weduwe	8,9%
Weduwe met kinderen	14,1%
Vrouw	10,9%
Vrouw met kinderen	14,0%
Zusters	0,2%
Twee vrouwen	0,1%
Overig	0,2%
Totaal	100,1%
Totaal huishoudens	1592

slechter betaald, ongeschoold werk, vaak op tijdelijke basis of in een onzeker dienstverband. Jonge kinderen droegen niets bij aan het huishoudelijk budget en bemoeilijkten het vinden van werk. Ziekte en ouderdom beperkten de inkomsten. Voor huishoudens, compleet en incompleet, zal het in de loop van de achttiende eeuw lastig zijn geweest de eindjes aan elkaar te knopen.[11]

Noodlijdende huishoudens hadden enkele opties die voor hen open stonden als zij hun situatie wilden verbeteren. Zoals reeds besproken, kozen velen ervoor te emigreren. Voor alleenstaande vrouwen leek dit echter een weinig aantrekkelijke optie. Omdat afspraken mondeling werden gemaakt, vormden vreemdelingen die hun eer nog niet hadden bewezen een veiligheidsrisico. De zekerheid van een zorgvuldig opgebouwd informeel netwerk bestaande uit onder andere vrienden, buurtgenoten en familieleden die steun verleenden in slechte tijden, moest bij vertrek ook achtergelaten worden.[12]

Charitatieve instellingen als het Huiszittenhuis waren ook een optie om op terug te vallen voor tijdelijke of voortdurende steun, maar om voor de bedeling in aanmerking te komen moest een strenge selectie worden doorstaan. Daarnaast moet de steun voornamelijk als een kleine aanvulling op de regu-

liere inkomsten van een huishouden worden gezien, vaak net genoeg om het hoofd boven water te houden, zoals blijkt uit de voedingswaarde van de verstrekte portie levensmiddelen en de hoeveelheid uitgedeelde brandstof. Geld werd in de regel zelden geschonken, omdat men armoede toch in de eerste plaats toeschreef aan een verkwistende levensstijl. Gedurende de achttiende eeuw traden lichte fluctuaties op in het aantal personen dat voortdurend door de bedeling werd ondersteund, maar globaal gezien bleef de categorie voortdurend bedeelden redelijk stabiel terwijl de Leidse bevolking wel in omvang afnam. Relatief gezien was er dus sprake van een stijging, wat betekende dat men vaker moeite had om zelf rond te komen.[13]

De oud-rechterlijke archieven

Toen de economische situatie met name vanaf de jaren tachtig van de achttiende eeuw merkbaar slechter werd in Leiden, hadden velen de stad al verlaten. Onder de achterblijvers bevonden zich veel huishoudens met een vrouwelijk gezinshoofd. Om een verband te toetsen tussen armoede en het hoge percentage vrouwelijke delinquenten dat het onderzoek van Els Kloek aan het licht bracht, zal gekeken worden naar de Leidse correctie-, confessie- en vonnisboeken.

Echter, vooraf moeten enkele kanttekeningen geplaatst worden bij de representativiteit van de beschikbare bronnen. Het gaat hier alleen om geregistreerde criminaliteit. Het lijkt voor de hand te liggen dat de schout en zijn dienaren een beperkter capaciteit hadden misdaad te vervolgen dan het hedendaagse politiekorps. De mogelijkheid tot vervolging hing af van getuigen en hun aangiftebereidheid of het op heterdaad betrappen van een misdadiger. Inwoners namen het heft soms in eigen hand door bijvoorbeeld een dievegge ter plaatse af te ranselen. Daarnaast speelden de prioriteiten van het gerecht een rol bij het vervolgingsbeleid. Vervolging werd soms afgekocht. Er is dus sprake van een *dark number* als het gaat om de totale criminaliteit, waardoor de resultaten van het bronnenonderzoek slechts een benadering van de werkelijkheid zullen blijven.[14]

Correctieboeken

Onder de vergrijpen waarvan een verband met de groeiende armoede aanne-

melijk is, vallen voornamelijk de verschillende vermogensdelicten, prostitutie, bedelarij en banbreuk. Helaas bieden de Leidse correctieboeken in dat opzicht weinig informatie. De correcties moeten gezien worden als een vorm van snelrecht bij bijvoorbeeld overlast en uit de hand gelopen burenruzies, waarbij de aard van de vergrijpen uiterst summier is weergegeven in termen als 'quade comportementen' en 'onbehoorlijk en argerlijk' gedrag. Omdat het snelrecht betreft is er bij de correcties geen uitvoerig proces aan vooraf gegaan, wat ook blijkt uit de reacties die door de de substituut-schout en de bode met de roede werden opgetekend wanneer zij aan de deur kwamen om het vonnis voor te lezen dat 'die van den geregte der stad Leyden' de gevonniste 'ontseggen de stad en de vrijdomme van dien, omme daer uyt te vertrekken binnen de tijd van twee maal vierentwintig uyren, sonder daar inne weder te mogen komen dan met voorgaande consent van den gerechte'. Maria Treval, beschuldigd van een 'ontugtig en ergerlijk leeven', 'wou wel weten wie [haar] aenklagers zijn'. Kaatje Cornilje, die wegens 'onordentelijk gedrag' met haar zus Geertje de stad moest verlaten, reageerde met een 'wij hebben niemendal gedaan!'. En ook van Johanna Roemen, die wegens 'quaad comportement' met haar man en kinderen moest vertrekken, is een weerwoord ('dat kan ik niet begrijpen, ik sal eerst voor de Heere[n] gaan') bewaard gebleven.[15]

De correctieboeken geven wel inzicht in de sekseratio bij deze kleine vergrijpen. Zo werden er voor de periode 1700-1778 in totaal 138 correcties ingeschreven. Hierin werden 167 vergrijpen genoemd en een totaal van 207 personen. Hierbij was 47,3 procent man (98) en 52,7 procent vrouw (109). Zoals te verwachten is aan de hand van de bevolkingsafname nemen ook de geregistreerde correcties in de loop van de eeuw af; waar in de periode 1700 - <1725 nog 65 vergrijpen werden gecorrigeerd, nam dit aantal licht af tot 59 in de periode 1725 - <1750, om uiteindelijk in de periode 1750 - <1775 te kelderen naar een totaal van 14 correcties. Na 1778 blijven de bladzijden van het correctieboek zelfs leeg.

Opvallender is de verschuiving in de man-vrouw ratio. Van de in de correcties genoemde personen was in de eerste periode een ruime meerderheid (62,6 procent) vrouw. Dit percentage nam echter in de twee daaropvolgende perioden af naar respectievelijk 40,7 en 26,7. Helaas is de achterliggende oorzaak hiervan onduidelijk.[16]

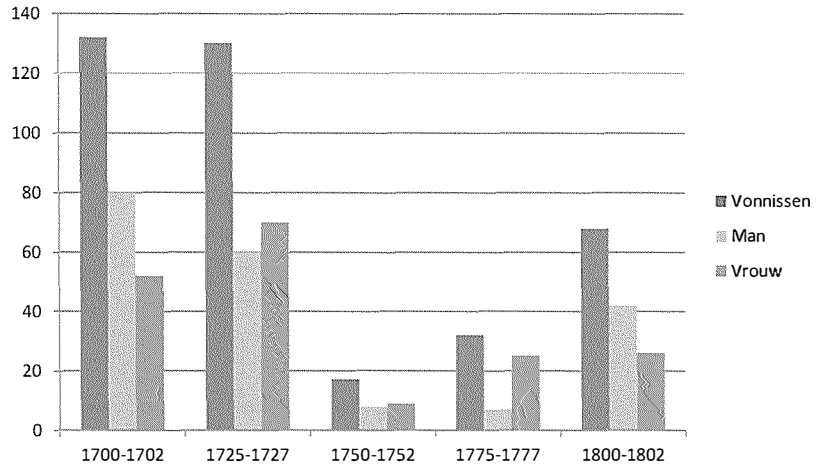
Confessie- en vonnisboeken

In tegenstelling tot de Leidse correctieboeken verschaffen de verhoren die zijn opgetekend in de confessieboeken en de vonnissen uit de vonnisboeken meer informatie over de aard van de delicten en de achtergrond van de delinquenten. In totaal staan er voor de periode van 1700 tot 1802 in de vonnisboeken 3.576 vonnissen vermeld. In 2.077 gevallen (58,1 procent) ging het om een mannelijke delinquent, in 1.499 gevallen (41,9 procent) betrof het een vrouw. Om een beter zicht te krijgen op de ontwikkelingen in de loop van de achttiende eeuw zijn vijf steekproeven gedaan, elk met een looptijd van drie jaar. Deze steekproeven startten respectievelijk in 1700, 1725, 1750, 1775 en 1800, en omvatten in totaal 378 vonnissen. De resultaten zijn te zien in grafiek 1.[17]

Te zien is dat het aantal genoteerde vonnissen in eerste instantie daalt. Na het dieptepunt van 17 vonnissen in de derde steekproef (een afname van 87,1 procent ten opzichte van de eerste steekproef), neemt de totale geregistreerde criminaliteit weer toe tot een totaal van 68 vonnissen in de laatste steekproef. Daarnaast vindt er een verschuiving plaats in de verhouding tussen mannen en vrouwen. De eerste steekproef voldoet met 39,4 procent aan de verwachting die het onderzoek van Kloek heeft gegeven. Maar vervolgens neemt dit percentage toe, met als hoogtepunt het derde kwart van de achttiende eeuw wanneer de man-vrouw verhouding op 21,9 procent tegen 78,1 procent ligt. De laatste steekproef geeft een vertrouwder beeld, waar mannen weer een relatief groter aandeel hebben (61,8 procent). Mogelijk is er sprake van een vertekend beeld gezien de verschillen in omvang van de steekproefpopulaties: de eerste steekproef behelst 132 vonnissen, terwijl er in 1750-1752 slechts 17 vonnissen zijn opgetekend. Maar zelfs als niet een beperkt aantal jaren als uitgangspunt wordt genomen, maar er met een vaste populatie van vijftig vrouwen vanaf de eerdergenoemde beginjaren van de steekproeven wordt gewerkt, blijven de percentages met respectievelijk 39,4 procent, 53,8 procent, 50 procent, 64,9 procent en 42 procent hoog.

Wanneer men de curve in de genoteerde criminaliteit uit de vonnisboeken relateert aan de bevolkingsafname die zich in de achttiende eeuw voordeed, dan ziet men een verklaring voor het dalend aantal vonnissen tot en met de steekproef van 1750. Worden de eerste en de laatste steekproefperioden met

Grafiek 1. Man-vrouw verhouding in de vonnisboeken, 1700-1802

Bron: Steekproeven uit Van den Heuvel, 'Vonnisboeken 1533-1811', 316-326; 368-377; 403-405; 417-420; 440-445.

elkaar vergeleken, dan blijkt er sprake te zijn van een afname van 48,5 procent in het aantal vonnissen. Met de eerder genoemde gegevens van Van Maanen is de bevolkingsafname tussen 1700 (circa 53.000 à 54.000) en 1795 (ongeveer 31.000) te schatten op ongeveer 42,1 procent, waaruit volgt dat de gevonniste criminaliteit sterker zou zijn gedaald dan het bevolkingspeil. Echter, het is belangrijk te blijven beseffen dat het hier om schattingen gaat en dat de twee perioden die vergeleken worden (te weten de demografische schatting en de onderzoeksperiode voor Leidse vrouwencriminaliteit) niet van gelijke duur zijn. Daarbij kan ook de toename van de vrouwencriminaliteit in de loop van de eeuw demografisch verklaard worden; enerzijds was er in steden sowieso een ongelijke sekseratio, anderzijds bleven er na de grote emigratiegolf veel huishoudens met een vrouwelijk gezinshoofd in Leiden achter en kwam de immigratie van mannelijke arbeiders tot een halt nu de economische situatie van de stad verslechterde.

De vier 'armoededelicten'

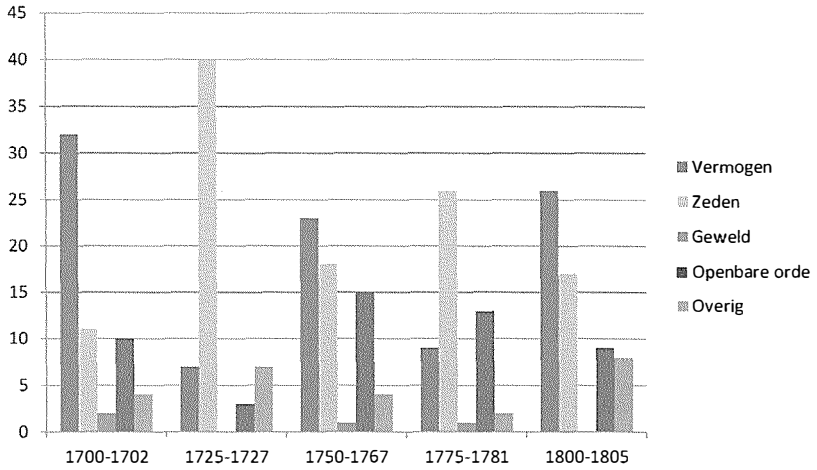
De gegevens uit de vijf steekproeven, waarbij elk een populatie had van vijftig vrouwen, geven een beeld van de delictstypen die in de achttiende eeuw de vonnisboeken in gingen en de eventuele tendensen die zich in de loop der tijd voordeden. Men maakt hierbij kennis met vrouwen als Caatje Blanjert, een achtentwintigjarige spinster die 'uit een backershuijs' bij de Meutjessteeg (tegenwoordig de Kolfmakersteeg) 'een manshembtrok met silvere knopen' stal en elders een koperen theeketel uit een achterhuis en een vrouwenrok van een kapstok wegnam. Of Juffer Blomrood, de vierentwintigjarige Pieternella IJsselstein, die 'als hoertje heeft verkeert ten huijse van Dirk Pret' alwaar zij 'vleeselijke conversatie heeft gepleegd met verscheijdene manspersonen', en de vierenzestig jaar oude Isabella van Dalum, die 'gewoon [was] aan de huijsen te bellen' om te bedelen om aalmoezen.[15]

Zoals eerder al naar voren kwam is de verwachting dat vooral het aantal vermogensdelicten, prostitutie, bedelarij en banbreuk zullen toenemen in de loop van de eeuw als gevolg van groeiende armoede.

Wanneer nu gekeken wordt naar het resultaat van de steekproeven in grafiek 2, dan blijken vermogensdelicten (onder andere diefstal, heling, roof, smokkel of medeplichtigheid daaraan) en zedendelicten (prostitutie of aanzet daartoe, koppelarij, concubinaat en dergelijke) respectievelijk 33,7 procent en 38,9 procent van het totaal aantal geregistreerde delicten in de achttiende eeuw te vormen. Vergrijpen tegen de openbare orde, waartoe bedelarij en banbreuk behoorden, maar bijvoorbeeld ook meineed, het te vondeling leggen van kinderen en waarzeggerij, was goed voor 17,4 procent. Tegen de verwachtingen in is er bij de vermogensdelicten eerder sprake van sterke fluctuatie dan van een consequente stijging. Opvallend is dat juist in het derde kwart van de eeuw betrekkelijk weinig vrouwen voor dit type delict zijn veroordeeld. Een mogelijke verklaring hiervoor zijn de pieken in de verhoogde vervolging van zedendelicten in die periode. Wellicht komt hier de beperkte capaciteit van de schout en zijn dienders naar voren: wanneer de prioriteit bij het verdedigen van zedelijkheid kwam te liggen, ging dit ten koste van andere delictstypen. De derde categorie ten slotte, verstoring van de openbare orde, piekte halverwege de achttiende eeuw, maar nam vervolgens weer af.

Worden de verschillende zedendelicten echter nader bekeken, dan ontstaat

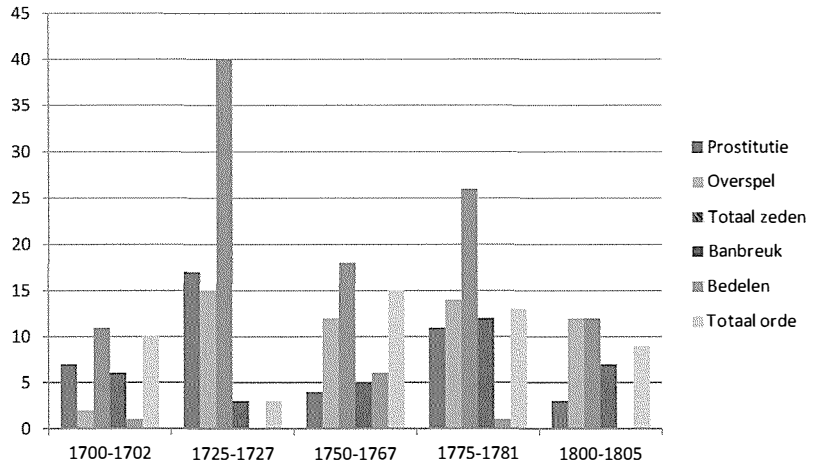
Grafiek 2. Verhouding delictstypen, 1700-1805.

er een ander beeld. Hetzelfde geldt voor de ordezaken, zoals te zien is in grafiek 3.

Ook hier piekt het aantal vervolgingen van nu specifiek prostitutie in de tweede en vierde steekproef. Opmerkelijk is echter dat juist overspel in de tweede helft van de achttiende eeuw de overhand krijgt. Ook de minieme vervolging van bedelarij is verrassend: in alle steekproefpopulaties tezamen kwam dit delict maar acht maal voor. Een verklaring hiervoor zou zijn dat vrouwelijke bedelaars niet als voldoende dreiging golden om tot vervolging over te gaan, of er werd buiten de rechtbank om actie ondernomen. 'Infractie van het bannissement' (banbreuk) ten slotte fluctueerde gedurende de eeuw, met een piek rond 1775. Wellicht betekende dit dat men niet kon aarden, afhankelijk was van de informele netwerken die in Leiden achtergelaten waren of dat de situatie elders nog ongunstiger was. Zulks wordt in elk geval aangedragen als reden door Lena Tap, die 'uit mistroostigheid en vermits zij niet aan de kost konde geraken weder hier [is] gekomen' en daarmee voor de tweede maal haar verbanning overtrad. Het antwoord van Stijntje Bode, alias

Grafiek 3. Prostitutie, overspel, banbreuk en bedelarij onder de loep.

Bron: Steekproeven uit Van den Heuvel, 'Vonnisboeken 1533-1811', 316-323; 368-375; 403-412; 417-423; 440-448.

'Dronke Stijn', op de vraag 'wat sij gevange desweegens tot haar verontschuldigen weet bij te brengen' is van gelijke strekking: 'omdat ze elders zoo een bittere armoede leed, en haer kost niet konde winnen' is ze teruggekomen 'om te werken'.[19]

De vrouw achter het boevenmasker

Naast het delictstype en de naam van de dader geven de confessie- en vonnisboeken ook meer informatie over de leeftijd en achtergrond van de persoon. Haar stem is zelfs te horen binnen de kaders van de door de schout gestelde vragen, hoewel deze ongetwijfeld vervormd is door de pen van de griffier en de normen en waarden die haar antwoord vorm gaven, al dan niet met de bedoeling verzachtende omstandigheden aan te dragen. De gegevens die de schout bij het verhoor verwierf wanneer hij vroeg naar 'haar gevanges naam, toenaam, ouderdom, geboorte en laatste woonplaatse, mitsgaders haar

middel van bestaan' lijken in dat opzicht betrouwbaarder. Maar het is de vraag in hoeverre deze gegevens informatie kunnen verschaffen over het vermoedelijke verband tussen de criminaliteit van deze vrouwen en de heersende armoede.[20]

Leeftijd en herkomst

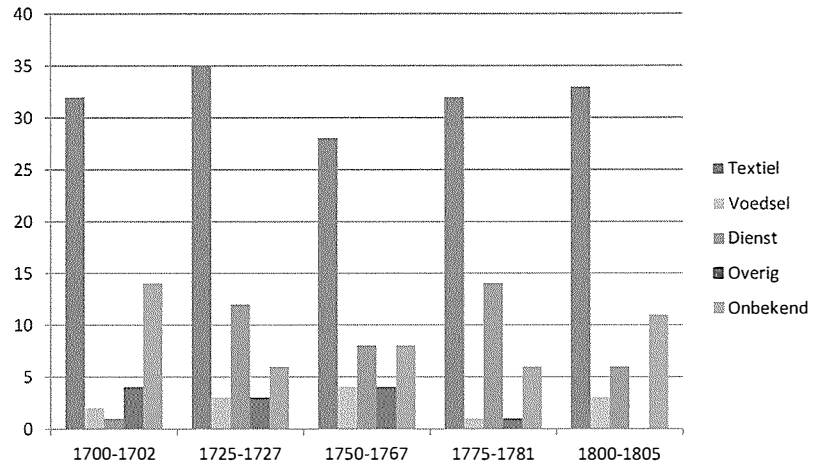
In het geval van leeftijd lijkt er weinig reden om een verband met armoede te suggereren. Er lijkt hier eerder sprake van willekeurige fluctuaties, dan dat er significante veranderingen optreden in de tweede helft van de eeuw bij de leeftijdscategorieën van 'kwetsbare vrouwen'. Anders geïnterpreteerd zou je wellicht kunnen zeggen dat als armoede mensen tot criminaliteit aanzette, iedereen daarvoor vatbaar was.

De herkomst van delinquenten veranderde daarentegen wel duidelijk. In de loop van de eeuw is te zien hoe het aantal in Leiden geboren vrouwen toeneemt in de vonnisboeken (van 34 procent naar respectievelijk 54, 54, 76 en 64 procent). Vrouwen van buiten de Republiek vinden we steeds minder terug (18, 10, 4, 8 en 0 procent) , terwijl het aantal delinquenten die elders in de Republiek geboren zijn gedurende de eeuw blijft schommelen (34, 20, 32, 16 en 13 procent). Maar hierbij moet wel vermeld worden dat in iedere steekproef ook een groep vrouwen was zonder bekende plaats van herkomst (10 à 16 procent). Deze resultaten waren enigzins te verwachten; Leiden trok minder immigranten aan en wellicht was het voor hen gemakkelijker om de stad te verlaten waar zij niet zo sterk geworteld waren als de Leidenaren zelf. Anderzijds zou dit veronderstelde gebrek aan binding, sociale netwerken en goede reputatie juist doen vermoeden dat criminaliteit een voor de hand liggende optie was om te overleven.

Beroep

Ten slotte kunnen we de opgegeven beroepen nog nader onder de loep nemen. In veruit de meeste gevallen waren de vrouwen werkzaam in de textielsector. In de vonnisboeken zijn breisters terug te vinden, pluisters, mutsenstiksters, dubbelaarsters, speldenwerkers, stiksters, naaisters, een draaister van de twijnmolen en een spinster op het kleine wiel. Maar ook

Grafiek 4. Beroepen vrouwelijke delinquenten, 1700-1805.

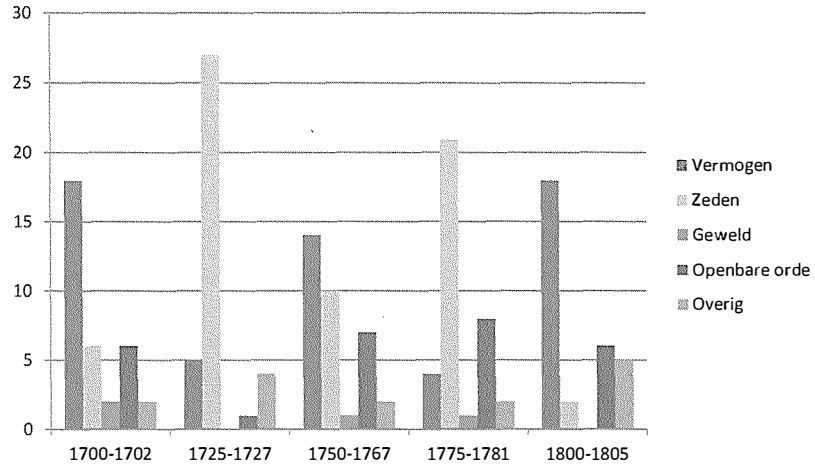
Bron: Steekproeven uit Van den Heuvel, 'Vonnisboeken 1533-1811', 316-323; 368-375; 403-412; 417-423; 440-448.

andere beroepen zijn te vinden, zoals uitdraagsters, koopvrouwen, dienstbodes, tapsters, appelverkoopsters en een heuse liedjeszangeres.[21]

Terwijl het aantal vrouwelijke gezinshoofden dat tussen 1748 en 1808 in de textielnijverheid werkte, daalde van 53,4 procent naar 31,6 procent, steeg het relatieve aandeel van textielarbeidsters in de geregistreerde criminaliteit. Wijst dit erop dat deze vrouwen harder werden getroffen door de economische achteruitgang dan dames uit andere beroepssectoren? Wellicht is het verhelderend om specifiek naar het aandeel van textielarbeidsters te kijken.

Opvallend is dat het aantal vergrijpen tegen de openbare orde bij specifiek de textielarbeidsters in de tweede helft van de eeuw hoog blijft, terwijl er in de totale steekproefpopulatie van vijftig vrouwen sprake is van een daling bij deze categorie. Helaas raakt het beeld wat betreft de vermogensdelicten in de steekproef van 1775 vertekend door de uitschieter in het aantal zedenmisdrijven die we eerder al constateerden. Maar dat textielarbeidsters in de laatste steekproef verantwoordelijk waren voor maar liefst 58 procent van de vermo-

Grafiek 5. Delictstypen gepleegd door vrouwen uit de textielsector, 1700-1805.

Bron: Steekproeven uit Van den Heuvel, 'Vonnisboeken 1533-1811', 316-323; 368-375; 403-412; 417-423; 440-448.

gensdelicten terwijl hun totale aandeel in de samenleving af zou moeten nemen, lijkt van betekenis. Wederom vertoont de categorie zedendelicten dezelfde uitschieters als in de andere tabellen. De daders bleken in dit geval voor respectievelijk 54,5 procent, 67,5 procent, 55,5 procent, 80,7 procent en 11,7 procent uit de textielnijverheid afkomstig.

Uit bittere armoe?

Is het mogelijk een antwoord te geven op de vraag of er een verband bestaat tussen de economische situatie in Leiden en het relatief hoge aandeel dat vrouwen hadden in de Leidse criminaliteit gedurende de achttiende eeuw?

De Leidse bevolking en daarmee het aantal vonnissen nam in eerste instantie af, maar in de tweede helft van de eeuw steeg het aantal vonnissen wederom, evenals het percentage vrouwelijke delinquenten. Dit had te maken met de emigratiegolf, maar ook toen deze na zijn piek tussen 1735 en 1750

afzwakte, nam het aantal veroordeelde vrouwen nog toe. Het nader uitlichten van bepaalde delictstypen en de herkomst en leeftijd van de delinquenten wijst onvoldoende naar een verband met armoede. Het aandeel van textielwerksters is daarentegen wel opmerkelijk te noemen. Uiteraard wonen in een textielstad relatief veel textielwerkers, maar dat de werkgelegenheid afneemt terwijl het aantal delinquenten uit deze sector toeneemt, lijkt veelzeggend. Een verband is binnen dit onderzoek niet resoluut uit te sluiten, maar om dezé zonder meer aan te nemen gaat te ver. Er zijn her en der aanwijzingen dat armoede een factor was die criminele participatie van vrouwen tot gevolg had, maar van een substantiële stijging van bepaalde 'armoededelicten' lijkt op het eerste gezicht geen sprake. Misschien speelt het *dark number* van ongeregistreerde criminaliteit ons hier parten. En wellicht maakten delicten als kruimeldiefstal, bedelarij en prostitutie simpelweg deel uit van de vele manieren waarop men in de vroegmoderne tijd de eindjes aan elkaar probeerde te knopen en moet het niet gezien worden als iets dat slechts uit bittere noodzaak voortkomt. Een vergelijkend onderzoek in andere Hollandse nijverheidssteden en het in kaart brengen van de vrouwencriminaliteit in de oude rechterlijke archieven uit andere regio's zou op zijn plaats zijn om tot een zekerder conclusie te komen.

Noten

1 Regionaal Archief Leiden (RAL), Schepenbank, Oud-Rechterlijk Archief (ORA), toegangsnummer 508, inv.nr. 10, deel H, fol. 7; deel FF, fol. 35; deel WW, fol. 10.
2 Els Kloek, *Wie hij zij, man of wijf: vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd. Drie Leidse studies* (Hilversum 1990) 129, 132.
3 Kloek, *Wie hij zij*, 127-128, 132; J.K.S. Moes, 'Stof uit het Leidse verleden' in: J.K.S Moes en B.M.A de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden: zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 7-52, aldaar 18.
4 Maarten Prak, 'Overleven in de Gouden Eeuw', *Leidschrift* 23, nr. 2 (2008) 7-13, aldaar 12; S. Groenveld en G.J. Schutte, *Nederlands verleden in vogelvlucht* II, *De nieuwe tijd: 1500-1813* (Leiden 1992) 22; Jonathan I. Israel, *De Republiek, 1477-1806* II, *Vanaf 1647* (Franeker 1996), 1132-1133; Moes, 'Stof', 19.
5 C.A. Davids, 'De migratiebeweging in Leiden in de achttiende eeuw' in: H.A. Diederiks e.a., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hollandse Studiën 17, Hilversum 1985) 137-156, aldaar 146; Israel, *De Republiek*, 1130; H.A. Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw' in: *Armoede en sociale spanning*, 45-67, aldaar 48-49; H.D. Tjalsma, 'Leidse textielarbeiders in de achttiende eeuw' in: Moes en De Vries, *Stof* (Utrecht 1991) 91-98, aldaar 93.
6 P.H.H. Vries, 'Economische groei en welvaart' in: B.M.A. de Vries (red.), *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat: demografie, economie, maatschappij en cultuur in West-Europa, 1450-2000* (3e herz. druk; Groningen 2000) 109-133, aldaar 123; Tjalsma, 'Leidse textielarbeiders', 96; Ronald Sluijter en Ariadne Schmidt, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg' in: R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad* II *1574-1795* (Leiden 2003), 108-124, aldaar 171; Moes, 'Stof', 19.
7 R.C.J. van Maanen, 'De Leidse bevolkingsaantallen in de 16de en 17de eeuw. Enkele kanttekeningen', *Leids Jaarboekje* 101 (2009) 41-70, aldaar 43; Ibidem, 54; Ibidem, 56-57; Ibidem, 59-63.
8 Davids, 'De migratiebeweging in Leiden', 144-145; Ariadne Schmidt, '"Ontbloot van

alle winsten?" Armoede en overlevingsstrategieën van gebroken gezinnen in Holland, 1600-1800', *Leidschrift* 23, nr. 2 (2008), 119-137, aldaar 120; D.J. Noordam, 'Demografische ontwikkelingen' in: De Vries, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat*, 17-47, aldaar 30; Schmidt, 'Ontbloot', 122-124.

9 H.J.H. Mooren, 'De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (Leiden 1992) 19-76, aldaar 19, 25, 29-32.

10 Schmidt, 'Ontbloot', 122-124.

11 Elise van Nederveen Meerkerk, 'Couples cooperating? Dutch textile workers, family labour and the industrious revolution, c. 1600-1800' in: *Continuity and change* vol. 23, nr. 2 (2008) 237-266, aldaar 241; Merry E. Wiesner, *Women and gender in early modern Europe* (3e druk, Cambridge 2008) 105; Robert Jütte, *Poverty and deviance in early modern Europe* (Cambridge 1994), 36-37, 40.

12 Lotte C. van de Pol, *De burger en de hoer: prostitutie in Amsterdam* (Amsterdam 2003) 47; Jütte, *Poverty and deviance*, 83.

13 G.P.M. Pot, *Arm Leiden: levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854* (Hilversum 1994) 164; Ibidem 160; Van Nederveen Meerkerk, 'Couples cooperating', 260; Pot, *Arm Leiden*, 193, 195, 332-333.

14 Kloek, *Wie hij zij*, 152; Ulinka Rublack, *The crimes of women in early modern Germany* (Oxford 1999) 2, 16, 27-28.

15 RAL, ORA, inv.nr. 4 deel O, fols. 96, 115, 207; Idem deel P, fol. 207.

16 RAL, ORA, inv.nr. 4 deel O, fols. 191-261; Idem deel P, fols. 1-67.

17 H.M van den Heuvel, 'De criminele vonnisboeken van Leiden 1533-1811', *Rijnland, Tijdschrift voor sociale genealogie en streekgeschiedenis voor Leiden en omstreken* 14-15 (1977-1978) 316-445.

18 RAL, ORA, inv.nr. 10 deel R-1, fols. 12, 95; Idem deel AA, fol. 68.

19 RAL, ORA, inv.nr. 10 deel LL, fols. 11, 38.

20 Idem, fol. 1; Kloek, *Wie hij zij*, 152; Rublack, *The crimes of women*, 2, 16, 27-28.

21 Van den Heuvel, 'De criminele vonnisboeken', 316-317, 319, 321-323, 370, 373-375.

SJAAK VAN DER VELDEN

Lonen bij de dekenfabriek van Zaalberg te Leiden, 1896-1902

ONDERZOEK naar lonen in negentiende-eeuws Nederland gaat meestal over de door arbeiders gemiddeld verdiende lonen op jaarbasis. In tegenstelling tot de publicaties van P. Scholliers over de loonontwikkeling in de Belgische nijverheid, kennen we in Nederland vrijwel geen onderzoek waarin de lonen uit de jaren rond 1900 uitgesplitst zijn naar een kortere tijdspanne.[1] In 1925 zag het boek *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw* van I.J. Brugmans het licht en daarin treffen we een verscheidenheid aan loongegevens aan. Waar Brugmans zijn uiteenzetting over het arbeidsloon begint, moet hij de lezer echter al op voorhand waarschuwen. De gegevens zijn een 'verwarde hoop' en meestal is het onduidelijk of het gaat om gemiddelden, maxima of minima. Weliswaar was bekend dat de lonen dikwijls met de jaargetijden wisselden, maar hoe dat in zijn werk ging, blijft in het duister.[2] Sinds Brugmans zijn pioniersarbeid verrichtte, weten we veel meer over de loonontwikkeling in Nederland. Als we met reuzenstappen door de historiografie heen gaan (waarin Noordegraaf en Van Zanden een belangrijke rol spelen), dan komen we uit in 2000 bij de verschijning van een gereconstrueerd nationaal inkomen voor de negentiende eeuw.[3] De daarin gepubliceerde reeksen maken het mogelijk om de loon- en prijsontwikkeling voor alle loontrekkers te volgen. Voor economisch historici is dit zonder meer een grote stap voorwaarts.

Sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw willen historici echter ook meer weten over het dagelijks leven van de mensen waar ze onderzoek naar doen.[4] Niet meer alleen de algemene cijfers en grote verhalen, maar aandacht voor het 'gewone'. Helaas is dit onderzoek aanvankelijk veelal blijven steken in het anekdotische. Historici die meer inzicht willen verwerven in het dage-

lijks leven van negentiende-eeuwse arbeiders en hun gezinnen hebben echter behoefte aan meer gedetailleerde gegevens. Hoe 'Jan Splinter door de winter kwam', komen we niet te weten door bestudering van de jaargegevens over lonen en prijzen. Loon- en prijsreeksen die de ontwikkeling van week tot week volgen, zijn noodzakelijk om levens op microniveau te beschouwen, om erachter te komen hoe de armoede en welvaart van gewone loontrekkers eruit zagen.

In de diverse archieven bevinden zich vele honderden loonboeken van negentiende-eeuwse bedrijven. Onderzoek in deze rijke bron kan het beeld van de loonontwikkeling verhelderen van in ieder geval het inkomen van arbeidersgezinnen. In het Regionaal Archief Leiden, om een voorbeeld dichtbij huis te noemen, bevinden zich loonboeken van bedrijven als Krantz, Le Poole, Parmentier, Clos en Leembruggen, de Leidsche Breifabriek, de Leidsche Katoenmaatschappij en dekenfabriek Zaalberg.

In dit artikel wordt onderzocht hoe de loonontwikkeling in de periode 1896-1902 was in de weverij van de Leidse dekenfabriek Zaalberg. Per week en per arbeider zullen we de lonen volgen en voor het jaar 1897 wordt getracht de ontwikkeling van het reële loon te reconstrueren. In 1977 begon ik al met het overschrijven van het loonboek 1896-1898 van de weverij met de gedachte dat die gegevens inzicht konden geven in het dagelijks leven van het personeel van Zaalberg. Het archief van de bekende Leidse dekenfabriek berustte toen sinds vijf jaar bij het toen nog Gemeentearchief Leiden genaamde Regionaal Archief Leiden en was nog niet geïnventariseerd. De boeken werden op verzoek door een studiezaalmedewerker uit het depot gehaald. Sinds 1982 bestaat er wel een inventaris, maar daarin ontbreken de door mij in 1977 geraadpleegde loonboeken. De loonboeken die voor de onderzoeksperiode nog wel ter beschikking staan, zijn de volgende: Weverijlijst 1899-1902 en 1902-1904, Spinnerijlijst 1897-1899 en 1899-1902, en de Pluizerijlijst 1896-1897, 1899-1901 en 1901-1903.

De fabriek van Zaalberg was een overzichtelijk, niet al te groot, bedrijf waarvan bovendien redelijke bedrijfsgeschiedenissen bestaan.[5] Ik hoop aan de hand van de loonontwikkeling bij Zaalberg te kunnen aantonen dat verder onderzoek naar individuele lonen het mogelijk maakt om een beter inzicht te krijgen in de inkomens waar arbeidersgezinnen eind negentiende eeuw van moesten rondkomen. Daarbij zal de nadruk liggen op de fluctuaties in het

nominale en reële loon binnen een jaar, omdat die de gangbare ontwikkeling in jaargemiddelden relativeren. Speciale aandacht wordt gegeven aan de invloed van de seizoenen op het arbeidersinkomen.

Het artikel is als volgt opgebouwd. Eerst wordt een korte geschiedenis van het bedrijf gegeven, gevolgd door een beschrijving van het productieproces. Daarna volgt een uitleg over de gebruikte bronnen. De daarop volgende paragrafen zijn gereserveerd voor de ontwikkeling van respectievelijk de nominale lonen en de prijzen. Vervolgens worden de gegevens uit de twee voorgaande paragrafen gecombineerd tot een overzicht van de ontwikkeling van het reële loon. In de laatste paragraaf volgt de conclusie dat onderzoekers niet om het gebruik van dergelijke gegevens op microniveau heen kunnen als ze inzicht willen krijgen in het dagelijkse leven van arbeiders. Forse fluctuaties in het reële loon betekenen immers fluctuaties in de welvaart die niet blijken uit jaargemiddelden.

Fabriek van wollen dekens J.C. Zaalberg en Zoon

In 1665 vestigde de Duitse lakenwever Dirck Saalbergh zich in de Sleutelstad. Daarmee legde hij de basis voor een Leidse dynastie van textielfabrikanten die tot 1934 in het naar hen genoemde bedrijf de lakens uitdeelde. Overigens richtte pas in 1770 een van de Zaalbergen een eigen bedrijf op. In dat jaar begon deze Jonathan Zaalberg voor zichzelf. Zijn zoon Johannes Cornelis legde zich vervolgens vanaf 1814 toe op de fabricage van dekens en stichtte de firma Zaalberg.

Generatie op generatie van de familie gaf leiding aan het bedrijf, dat als tamelijk vooruitstrevend bekend stond. Zo werd al in 1832 de eerste stoommachine aangeschaft en beschreven de firmanten twintig jaar later in een verloren gegaan (?) bedrijfsboek op zeer gedetailleerde wijze het hele productieproces. Ook de taken van het personeel omschreven zij volgens Backer, die het bedrijfsboek nog heeft geraadpleegd, zeer nauwkeurig. Er lijkt haast sprake van een functieclassificatie *avant la lettre*. Zoals dat vaak gaat, waren de Zaalbergen niet alleen op het gebied van de bedrijfsvoering voorlopers. Ook op sociaal gebied droegen zij hun steentje bij. In 1871 werd een ziekenkas opgericht die bij ziekte zeventig procent van het loon uitkeerde en in 1887 bracht Jean Corneille Zaalberg de arbeidstijd terug van 11,5 uur per dag naar

9,5 uur met behoud van loon. Ontslag wegens slapte kwam niet voor bij Zaalberg en toen in 1889 een grote brand de fabriek stillegde, kreeg het vaste personeel het loon volledig doorbetaald en de mensen die op stukloon werkten ontvingen driekwart van hun gemiddelde loon. Oude arbeiders die niet goed meer mee konden, werden niet aan de kant gezet, maar kregen lichter werk. Overigens lijkt het erop dat de schrijver van het bedrijfsprofiel van Zaalberg, dat in 1998 werd gepubliceerd, zich door de officiële geschiedschrijving van Zaalberg zand in de ogen heeft laten strooien.[6] Dat oude arbeiders het dubbele verdienden voor vergelijkbare arbeid dan jongeren blijkt namelijk niet uit de loonboeken. Kinderarbeid kwam trouwens slechts sporadisch voor en gehuwde vrouwen werden door de firma op principiële gronden niet aangenomen.

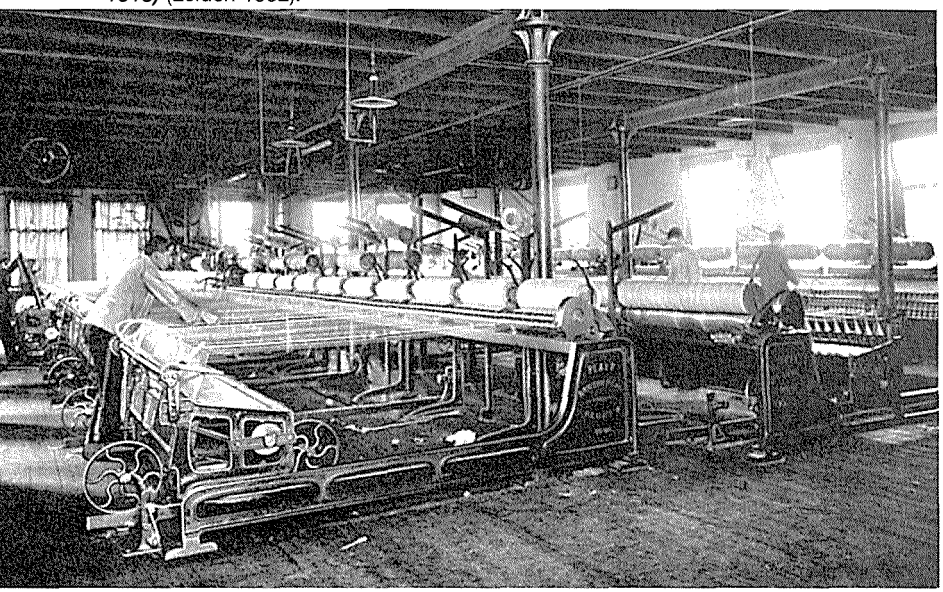
In het socialistische blad *Recht voor Allen* van 16 september 1882 trof ik een bericht aan dat er problemen waren bij Zaalberg over te weinig uitbetaald loon. J.J. van den Bosch van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond (ANWV), de eerste landelijke vakcentrale van ons land, had hierover geklaagd. Een week later berichtte het blad dat het achterstallige loon was nabetaald, maar dat Van den Bosch ontslag had gekregen.

Of het aan het vooruitstrevende paternalisme van de fabrikanten te danken is, weten we niet, maar vóór 1940 hebben openlijke arbeidsconflicten voor zover bekend nimmer plaats gevonden. Na de Tweede Wereldoorlog werd dat anders, maar toen hadden de Zaalbergen plaats gemaakt voor, voor die tijd moderne, managers. In 1931 plaatste de Rotterdamsche Bank, een van de voorlopers van het huidige ABN AMRO, W.A. Schrandt als directeur bij Zaalberg. Toen de zoon (!) van Schrandt in 1976 bij de Leidse dekenfabriek vertrok, werd de fabriek door AaBe dekens uit Tilburg gekocht. De productie verdween naar Brabant en dat betekende het einde van ruim anderhalve eeuw Leidse geschiedenis.

De gebruikte bronnen

Het doel van dit artikel is om de loonontwikkeling van de arbeiders bij Zaalberg gedurende een aantal jaren zo gedetailleerd mogelijk te volgen. De nominale lonen kunnen van week tot week worden berekend voor de jaren waarvoor loonboeken bestaan. Met deze bron is het ook mogelijk om ande-

De 'selfactors' (spinmachines) eind 19e eeuw.
Foto uit: A.J. Backer, *Leidse wevers onder gaslicht. Schering en inslag van Zaalberg dekens onder gaslicht (1850-1915)* (Leiden 1952).

re aspecten van het arbeidersbestaan te onderzoeken, zoals de onderlinge familiebanden tussen de arbeiders. Het is namelijk opvallend hoe vaak dezelfde achternamen terugkeren. Om een voorbeeld te noemen: de achternaam Van Booren komt in de boeken over 1897 zes maal voor, soms met de toevoeging junior of senior. In dit verband is het treffend dat het *Leidsch Dagblad* nog in 1999 iemand over het werken bij Zaalberg interviewde die afstamde van de Momberg, die wevermeesterknecht was tijdens de onderzoeksjaren.[7] Ook de naam Momberg kwam in 1897 een aantal malen voor: vier keer. Voor een aantal andere namen geldt hetzelfde en dat nodigt uit om deze relaties aan een nader onderzoek te onderwerpen, maar ik beperk me in dit artikel tot de loongegevens. Overigens is dit 'familisme' door D.J. Noordam voor een latere periode al onderzocht.[8]

In de loonboeken staat per week hoeveel loon aan ieder bij naam genoemd personeelslid is uitbetaald. Ook inhoudingen wegens boete werden genoteerd. Hetzelfde geldt voor geleverde dekens. Dekens met een weeffout werden door het bedrijf niet geaccepteerd en moesten door de wever worden meegenomen. In 1988 interviewden historici Piet Vijlbrief, die voor de

oorlog bij Zaalberg had gewerkt. Hij was in 1921 in de wasserij begonnen.[9] Hij vertelde over dekens met een weeffout het volgende:

> Eigenlijk was het ergste in de weverij van voor de oorlog dat je dekens waar een fout in zat, moest terugbetalen. Als vakman kon je er meestal niets aan doen, maar de wever kreeg natuurlijk wel de schuld. Wanneer het garen niet goed was en de draad brak steeds, kreeg je fouten in de deken. 'Je hebt die deken verknoeid', zeiden ze, 'dus neem hem maar terug'. [....]. Ik heb eens twee of drie van die fantasiedekens in één week teruggekregen door zo'n brokkelende draad. Ik moest die dekens dus wel ergens aan de man zien te brengen, anders had ik weken bij mijn baas in de schuld gestaan. Op het laatst hadden al mijn broers en zusters zo'n deken. Je kreeg er de zenuwen van.

De boetes werden gegeven voor zulke uiteenlopende 'vergrijpen' als het breken van een ruit of het breken van een glas en kousje (van een lamp). De bedragen werden gestort in de ziekenkas en bedroegen jaarlijks in totaal rond de *f* 4 voor de weverij.

De loonboeken vermelden ook diverse kleine extra werkzaamheden die werden verricht, zoals het tweewekelijkse schoonmaken der privaten (toiletten), dat enkele jaren is gedaan door Kramer voor 15 cent per keer. Tenslotte zijn voor een korte periode ook de uitbetaalde pensioenen in het loonboek vermeld. Zo ontvingen gedurende een groot deel van 1896 en 1897 Van de Berg, weduwe Ouwerkerk, weduwe Van Hoven en weduwe Buitendijk *f* 1,50 pensioen per week.[10] Berlemon kreeg het dubbele.

De gebruikte reeks lonen voor de verschillende afdelingen loopt over de periode 1896-1902, hoewel er hiaten in zitten. Met deze loongegevens is het mogelijk om over genoemde jaren de wekelijkse ontwikkeling van het nominale loon te berekenen. Om een beter inzicht te krijgen in de leefomstandigheden voldoen de nominale lonen uiteraard niet. Daartoe dienen we te beschikken over de reële lonen. Om die te kunnen berekenen zijn gegevens over de ontwikkeling van het prijspeil noodzakelijk en tevens inzicht in het aandeel van de diverse producten in het uitgavenpatroon (de wegingsfactor). Om met het laatste te beginnen, arbeidersbudgetten zijn slechts sporadisch beschikbaar en de voorhanden budgetten zijn afkomstig uit het hele land, maar niet uit Leiden.

Bij gebrek aan Leidse budgetten hanteer ik het landelijke patroon van uitgaven voor de weging van de prijzen zoals berekend door Arthur van Riel.[11] Gebruikmaking van dit budget heeft als nadeel dat het een jaarbudget betreft

en de aanschaf van goederen varieert uiteraard door het jaar heen op basis van de seizoenen. Dit probleem valt helaas niet te ondervangen zonder op basis van een aantal aannames seizoensbudgetten te construeren. Daar heb ik me niet aan gewaagd, dus het budget van Van Riel blijft de basis voor de weging van prijzen. De volgende stap is het achterhalen van de prijsontwikkeling van een zo groot mogelijk aantal goederen uit dat patroon (zie tabel 2). Het is gebruikelijk bij dit soort onderzoek om marktprijzen te hanteren en de prijzen die instellingen zoals weeshuizen betaalden. De kiloprijs die voor een varken op de veemarkt werd betaald is echter vanzelfsprekend een heel andere dan het bedrag dat voor een kilo vlees bij de slager om de hoek moest worden neergeteld. Iets dergelijks geldt voor het verschil tussen de prijzen die voor grootafnemers golden en de prijs die de individuele consument diende te betalen, ook al betrokken de instellingen hun waren bij de gewone middenstand.

Nu ligt het voor de hand te veronderstellen dat de prijsontwikkelingen van goederen in groot- en kleinhandel parallel lopen. Dit blijkt echter geenszins het geval. Op de markt bijvoorbeeld kunnen de prijzen van boter iedere week fluctueren, maar de individuele melkhandelaar houdt zijn prijzen over een langere periode stabiel. Om te testen of dit echt zo is, heb ik de prijsontwikkeling in 1897 van boter bekeken op basis van advertenties in het *Leidsch Dagblad*. Vooral in de zomermaanden was een duidelijk verschil zichtbaar tussen de marktprijs en de winkelprijs. De laatste bleef maanden stabiel, maar de marktprijs liet in dat jaar zowel een stijging met 48 procent als vervolgens een daling met 12 procent zien.

In dagbladen en reclamefolders uit het Leidse Gemeentearchief was het mogelijk de dag- of weekprijzen van een flink aantal producten te vinden.[12] Ook deze prijzen hebben weer hun voor het doel van dit onderzoek specifieke problemen, want de meeste arbeidersvrouwen zullen niet hebben gekocht in de winkels die advertentiekosten konden opbrengen. In de literatuur wordt er op gewezen dat zij althans rond 1860 vooral kochten in de kleine buurtwinkeltjes waar de prijzen 50 procent en soms zelfs 200 procent hoger waren. Daar was de mogelijkheid om zeer kleine hoeveelheden en eventueel op de pof te kopen navenant groter.[13] Coronel wees er ook nog fijntjes op dat de huisvrouwen die daar kochten over het algemeen 'onbekwaam' waren.

Omdat ik naar de prijsontwikkeling op zoek ben, is dit probleem mogelijk niet erg groot als we veronderstellen dat stijging en daling van de prijzen in de buurtwinkeltjes gelijk waren aan die van hun grotere collega's. Uitgaande van de bovenstaande overwegingen zijn van een reeks producten de winkelprijzen genoteerd uit de beschikbare bronnen.

Naast de loonboeken bestaat nog een externe bron waarin arbeiders van Zaalberg zelf aan het woord komen. Ik doel hier op de parlementaire enquête van 1890.[14] De staatscommissie ondervroeg behalve de directeur Jean Corneille Zaalberg (33 jaar) ook Wouter Boudrij (56 jaar, wever), Abraham Labordus (56 jaar, wasser), Johannes Philippus Scheen (66 jaar, vroeger spinner, nu schrobbelaar) en Anthonie Hollebeek (59 jaar, spinmeester). In 1897 waren van deze vier arbeiders Boudrij, Labordus en Hollebeek nog in dienst bij Zaalberg. Hun weliswaar zeven jaar eerder opgetekende verhalen geven een aardig beeld van de omstandigheden bij Zaalberg.

Een laatste bron zijn de Gemeenteverslagen waarin de statistiek van de ongelukken volgens de Veiligheidswet zijn opgenomen.[15]

Het productieproces

Voor we overgaan tot het eigenlijke loononderzoek zal ik eerst het productieproces kort beschrijven.[16] Dan krijgen immers ook de verschillende beroepen van de arbeiders betekenis. De hoofdgrondstof voor een fabriek van wollen dekens is schapenwol. Deze wol kan op twee manieren van een schaap komen: ze kan worden geschoren van een levend schaap of worden verwijderd van een dood schaap. Dit laatste, het zogeheten 'bloten' van de schapenvellen, gebeurde meestal door mensen die voor eigen rekening werkten en met kalk de wol van de vellen weekten. Dit vellenbloten was zeer ongezond werk. Dat de kalkresten in de wol achterbleven, betekende trouwens dat de verwerking van de wol in de dekenfabriek door het stuiven van de kalk ook ongezond werk was.

Na aankomst in de fabriek werd de wol eerst gesorteerd op ruwte en verwijderde men oneffenheden. Dit werk werd staande aan lange tafels gedaan door vooral mannen. Hierna volgde wassing in een loogbad en droging in een droogkamer waar temperaturen van 40 tot 60 graden Celsius heersten. De volgende fase in het productieproces is het verven van de wol, wat vaak werd

Het sorteren van de wol.
Foto uit: A.J. Backer, *Leidse wevers onder gaslicht. Schering en inslag van Zaalberg dekens onder gaslicht (1850-1915)* (Leiden 1952).

gedaan door dezelfde arbeiders die eerst de wol hadden gewassen. Hierna kwam het pluizen, eentonig werk, uitgevoerd door jonge vrouwen die de laatste ongerechtigheden uit de wol haalden.

De wol was door alle voorgaande handelingen ontvet en moest nu weer kunstmatig vet worden gemaakt, het zogeheten smouten. De wol ging daarna naar de spinnerij, maar eerst moest er nog voor worden gezorgd dat de vezels allemaal in dezelfde richting lagen en eventuele klitten eruit werden gehaald. Dit heet kaarden, waarvan het schrobbelen een onderdeel uitmaakte. In de 'continuer' werd de wol tenslotte gesponnen tot een lange draad. Tijdens het spinnen kan de draad wel eens breken en om de gebroken draden dan weer aan elkaar te knopen had de fabriek aanmakers in dienst. Als aanmakers traden vijf jongens op die dit tamelijk gevaarlijke werk deden. In de statistiek van ongelukken die de gemeente jaarlijks publiceerde komen we

een aantal aanmakers tegen die een bedrijfsongeval meemaakten.[17] Zo raakten in 1896 de vijftienjarige jongens G. v.d. L., J.C.O. en W.F.L. tijdens de arbeid gewond.[18]

De gesponnen draad werd voor verdere bewerking eerst gewassen en gedroogd. Abraham Labordus (geboren 5-3-1834) legde in 1890 voor de parlementaire enquêtecommissie uit hoe dat laatste in zijn werk ging: 'Er zijn twee palen, aan den eenen een draaibare haak, aan den andere een vaste. Men legt de strengen garen over beide, en één man draait ze nagenoeg droog.'[19]

De tweede hoofdbewerking bij Zaalberg was het weven. Weven is het haaks om en om in elkaar schuiven van rijen draden, waarbij de stilstaande draden (schering of ketting genaamd) van een sterkere kwaliteit moeten zijn dan de draden die daar doorheen werden gehaald (de inslag). In de periode die in dit artikel wordt onderzocht, gebeurde al het weven met machines; het handweven was sinds kort helemaal verdwenen bij Zaalberg. Uit de gemeentelijke ongevallenstatistiek zijn slechts twee gevallen bekend van wevers bij Zaalberg die in de jaren tussen 1895 en 1903 een ongeval kregen. Toen in 1895 de wever Cornelis Wakka met een stapel dekens de trap afliep, viel hij en verstuikte zijn linkervoet.[20] Blijkbaar was dit kleine ongeval voor Wakka geen reden om te verzuimen; uit het loonboek blijkt daar in ieder geval niets van. Drie jaar later vond het volgende ongeluk van een wever plaats en dat is het eerste dat we in een loonboek kunnen traceren. In april raakten twee vingers van de rechterhand van W. van der Steen bekneld toen hij een bak wilde reinigen. Het duurde tot eind juni voor Van der Steen weer volledig aan het werk kon gaan.

Het geweven stuk stof was heel stug en vuil. Om de stof te reinigen, waste men de stukken in heet water met volaarde. Deze behandeling, vollen geheten, zorgde ervoor dat de stof schoner werd en verviltte. Om de deken nu ook nog zacht te maken ruwde men de gevolde stof op met distels (kaarden). Het stuk onderging hierna nog een nabewerking, bestaande uit strijken, spoelen, zwavelen en drogen. De al eerder geciteerde Piet Vijlbrief vertelde over het vollen:

Soms mocht je na een paar jaar naar de vollerij. Daar werden de dekens afgewerkt. Ze werden gewassen in de azijn, nog eens gewassen en daarna gedroogd. Dat laatste gebeurde in een speciaal drooghok, dat op de zolder van de fabriek aan de Uiterstegracht lag. Het was de verschrikkelijkste plek van de fabriek. Langs de muren stonden grote houten rekken,

Tabel 1. Overzicht van de aantallen beroepen bij Zaalberg op 3 juli 1897

Beroep	Aantal arbeiders per beroep	Sekse M	V
Wever	29	29	
Pluizer-weverij	8		8
Magazijnknecht	7	7	
Ruwer	6	6	
Aanmaker, spinner, strijker	15	15	
Schrobbelaar, spoeler-weverij	8	8	
Continuer, kleurafhaalster, spoeler-spinnerij, ververr, voller, wasser	12	10	2
Kaardenweger, meesterknecht, nachtwaker, plakker, pluizer, portier, schilder, schoonmaker, smouter, spoeler-pluizerij, timmerman	11	11	
Totaal	96	86	10

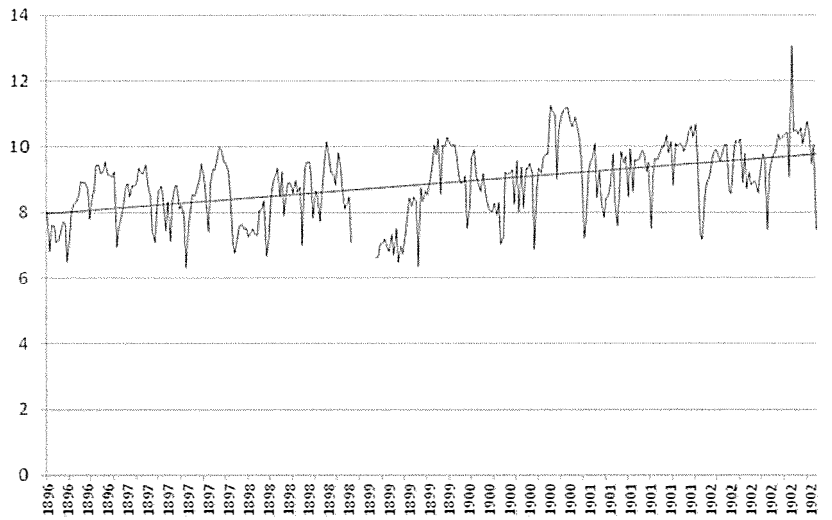
Bron: Regionaal Archief Leiden (verder RAL), kleine inventaris 101, Archief Zaalberg, inv.nrs. 213, 217 en 221 *Loonboeken 1897*.

waar de dekens op gespannen werden. Als de dekens hingen, werden er grote potten met zwavel aangestoken. De dekens werden er prachtig wit van, maar jij stak de moord. Het was er gewoon niet uit te houden.

Ten slotte knipte men de dekens van het stuk en naaiden meisjes er een boord aan. Uit de loonboeken is helaas niet op te maken welke meisjes dit waren. Een waarmerk garandeerde de koper dat men een honderd procent wollen Zaalberg-deken had verkregen.

Voor een deken de fabriek uit ging, vonden er dus heel wat bewerkingen plaats. In de loonboeken treffen we dan ook een flink aantal beroepen aan. De kwantitatieve verdeling van de beroepen over de fabriek was echter zeer ongelijkmatig. De wevers vormden veruit de grootste groep, terwijl voor een groot aantal beroepen slechts één persoon in dienst was. In tabel 1 treft men een overzicht aan van de 26 beroepen op 3 juli 1897. Deze datum is gekozen omdat ze midden in het jaar valt dat we verderop in dit artikel nog uitgebreid zullen behandelen. Overigens verschilden de aantallen aan het begin en eind van dit jaar niet veel van die welke in de tabel staan.

Figuur 1. Gemiddelde weeklonen in guldens wevers (werkelijke lonen en trend), 1896-1902

Bron: RAL, Archief Zaalberg, inv.nr. 213, Loonboeken weverij, inclusief het door mij in 1977 overgeschreven boek.

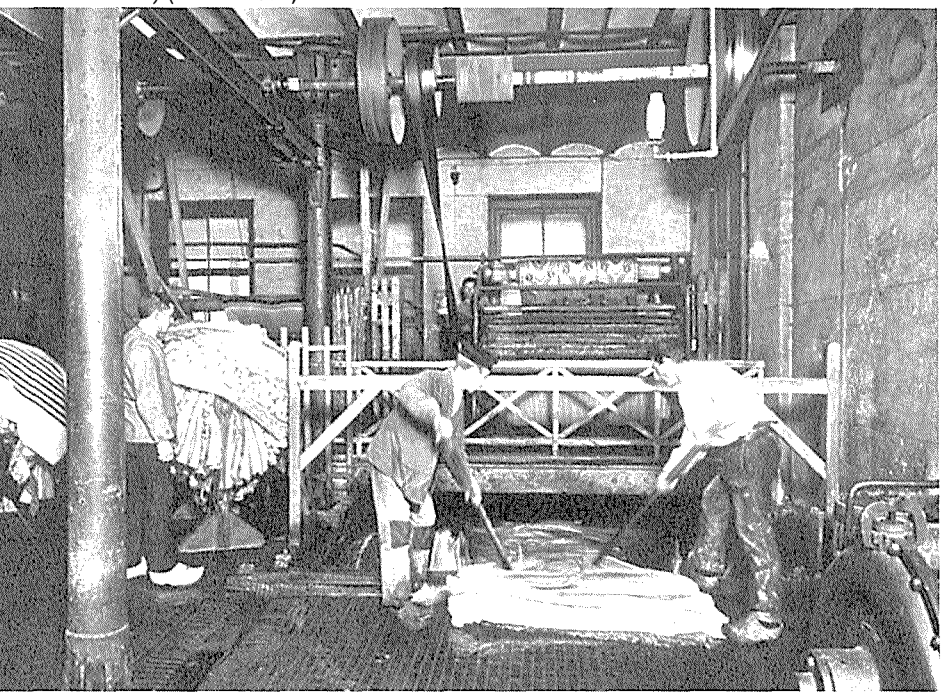
Omdat de grootste groep arbeiders bij Zaalberg de wevers waren, zullen we ons in het navolgende vooral op hen richten.

De ontwikkeling van het nominale loon

In deze paragraaf beperk ik me vooral tot de weverij, de afdeling waarvan over de langste periode loonboeken beschikbaar (waren en) zijn en waar de meeste mensen werkten. Per week zijn alle aan de wevers uitbetaalde lonen bij elkaar geteld en gedeeld door het aantal wevers dat die week had gewerkt om zo het rekenkundig gemiddelde van de weeflonen te berekenen. Het resultaat hiervan staat in figuur 1.

De weergegeven trendlijn laat een voortgaande stijging zien van het gemiddeld verdiende loon. De lijn die de werkelijke lonen toont, geeft

Ruw-machine met spoelkom.
Foto uit: A.J. Backer, *Leidse wevers onder gaslicht. Schering en inslag van Zaalberg dekens onder gaslicht (1850-1915)* (Leiden 1952).

echter aan dat zich in korte periodes flinke fluctuaties hebben voorgedaan. Een voorbeeld van een extreme daling van het loon deed zich voor in de week van 19 op 24 december 1896; het gemiddelde loon daalde toen van *f* 9,23 naar *f* 6,94. Grote stijgingen kwamen natuurlijk ook voor; de grafiek laat dit eveneens overtuigend zien. Om nog een extreem voorbeeld te noemen: op 29 juli 1898 ontvingen de wevers gemiddeld *f* 9,29, terwijl dat een week daarvoor nog *f* 6,99 was.

Zulke variaties in het loon van soms een kwart of een derde, hadden voor het gezinsinkomen uiteraard grote consequenties. Een goed voorbeeld van die gevolgen ondervond Gerrit Verlind in 1897. Van de in totaal 56 wevers die in de jaren 1896-1902 bij Zaalberg hebben gewerkt, was hij een van de best betaalden met een gemiddeld loon van *f* 10,84 per week. Op 27 februari kreeg Verlind bij de uitbetaling nog *f* 12,185, maar door ziekte duurde het tot 24 april voor hij weer loon ontving.[21] Hoewel het archief hierover geen

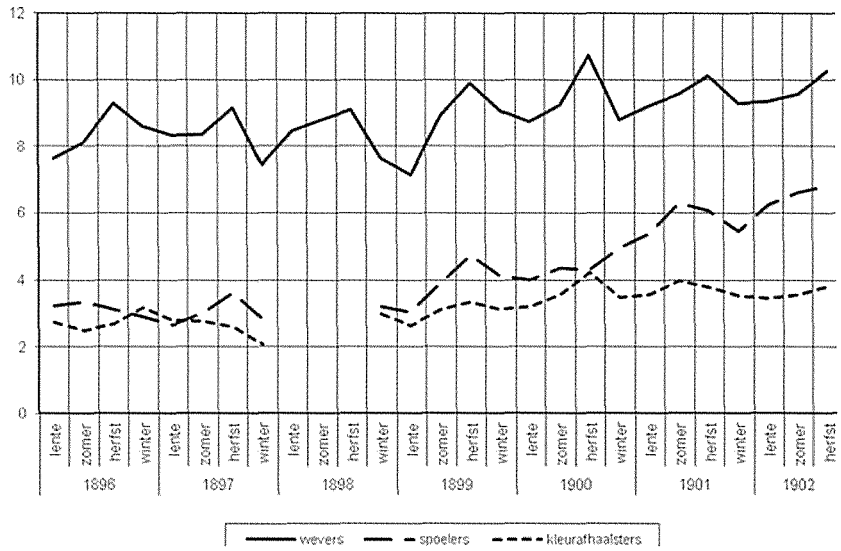
uitsluitsel geeft, mogen we veronderstellen dat Verlind in die periode wel een uitkering uit de ziekenkas ontving. Dergelijke periodes waren vanzelfsprekend een ramp voor een gezin met vijf kinderen, zoals dat van Gerrit en zijn vrouw Elsje Kettenis. Die kinderen waren toen ook nog eens op een leeftijd dat van meewerken nauwelijks sprake zal zijn geweest. De oudste was dertien.[22] Over eventuele verdiensten van Elsje is niets bekend, hoewel het zeer goed mogelijk is dat zij iets probeerde bij te verdienen.

Overigens kwamen fluctuaties in het loon niet bij alle beroepen voor. Een derde van de arbeiders bij Zaalberg ontving een vast loon. Dat was het geval bij de meesterknecht van de weverij, de al eerder genoemde Arie Momberg, het magazijnpersoneel, de vollers, ruwers, ververs, wassers en ten slotte de in vaste dienst zijnde timmerman Maas, schilder Kettenis, portier Bonte en nachtwaker Oudshoorn. Voor de meeste arbeiders was het loon echter variabel. In 1897, het jaar waarop we in dit artikel de meeste aandacht vestigen omdat dit jaar het eerste was waarvoor volledige loongegevens beschikbaar zijn, waren er gemiddeld 31 arbeiders met een vast loon en 62 met een variabel loon.

Naast de loonverschillen in de tijd waren er ook nog forse verschillen tussen de arbeiders onderling. In 1897 verdiende strijker Hoppenbrouwer gemiddeld *f* 13,46 per week, waartegenover de 77-jarige wever Mieog sr. gemiddeld met *f* 3,36 naar huis ging. De best betaalde wever was Van der Reijden met *f* 12,38. Deze Van der Reijden ontving trouwens ook het hoogste weekloon dat in 1897 werd uitbetaald: *f* 25,50 gulden. Dat was op 27 maart. Een maand later, op 24 april, kreeg Johannes Ouwerkerk het laagste loon dat in dat jaar werk uitgekeerd: *f* 1,185. Dat was overigens wel in de week dat hij ziek werd. Pas op 19 mei ging hij weer een normaal loon verdienen.

In de loonfluctuaties van de arbeiders met een variabel ofwel stukloon lijkt een seizoenpatroon te zitten. Figuur 2 toont ons dit voor de jaren 1896-1902 in de weverij. Vrijwel ieder jaar is een daling te zien die begint in de herfst en het grootste deel van de winter voortduurt. De grootste uitzondering op deze regel is de ontwikkeling van de spoellonen van 1900-1901; een verklaring hiervoor heb ik niet gevonden. De algemene verklaring voor het verschijnsel van de dalende inkomsten in de winterperiode is uiteraard dat de mensen hun nieuwe dekens die ze in het koude jaargetijde dachten nodig te hebben

Figuur 2. Lonen in guldens in de weverij per jaargetijde, 1896-1902

al eerder hadden aangeschaft. Als we bijvoorbeeld naar de productie van dekens kijken die ook in de loonboeken is vermeld, dan blijkt jaarlijks dat het grootste aantal in de herfst werd geproduceerd en het laagste aantal in de lente. Tijdens zijn verhoor voor de parlementaire enquêtecommissie verklaarde Wouter Boudrij senior. (geboren 20-2-1840) over deze tijd van het jaar: 'In de maand September gebeurt het wel eens, dat wij tot 8 uren, of zelfs tot 9 uren moeten overwerken, als het zeer druk is. Maar dat duurt maar kort, en dan gaat het werk ook weer aan het minderen.'[23] De zoon van Boudrij was toen nog pas tien jaar oud, maar zijn toekomst was al uitgestippeld door zijn vader, want op de vraag 'De jongen van u zal gauw 12 jaar zijn; wat begint ge dan met hem?', antwoordde hij: 'Dan gaat hij mede naar de fabriek; dan wordt hij mijn spoeler.' Voor zijn dochter Willemijntje had Boudrij andere plannen, 'kan ik het bijbrengen, dan laat ik haar dienen, want onder de menschen kan ze meer leeren'. Wat hij eigenlijk verwachtte: 'Denkelijk gaat die ook naar de fabriek', werd echter werkelijkheid, want in het bevolkingsregister stond ze later ingeschreven als katoenweefster.

Het seizoen was waarschijnlijk de algemene verklarende factor voor de loonfluctuaties in een dekenfabriek. Andere factoren die een rol speelden waren uiteraard de gezondheid van de individuele arbeider, zijn vermogen om meer of minder te produceren dan de anderen en de kwaliteit van de grondstof.

De prijsontwikkeling in 1897 en het budget

De loonontwikkeling verklaart slechts een deel van de welvaartontwikkeling. De ontwikkeling van de prijzen van de goederen die met het loon kunnen worden gekocht, is mede bepalend voor de vraag of de welvaart van mensen zich positief of negatief ontwikkelt binnen een bepaalde periode.

Op basis van krantenonderzoek naar Leidse prijzen kunnen we ons een beeld vormen van de prijsontwikkeling van een aantal primaire levensbehoeften in Leiden. Vanwege het zeer arbeidsintensieve karakter van dit soort onderzoek beperk ik me ook hier tot 1897. Het betreft het vroegste jaar waarvoor een gedetailleerde vergelijking van de loon- en prijsontwikkeling over het hele jaar mogelijk is.

Van de volgende goederen kon ik reeksen prijzen achterhalen: boter, koffie, thee, melk, margarine, bruin brood, gazcokes, kachelkolen, soda, brood, margarine, eieren, aardappelen, spinazie in blik, Brussels lof, erwten, rundergehakt en jenever. Uiteraard zijn van meer goederen gegevens voorhanden, maar die zijn zo fragmentarisch dat het niet mogelijk is om daarmee een ontwikkeling gedurende 1897 te schetsen. Naast de kranten leverde het loonboek weverij ook nog een prijs: de huur die meesterknecht Momberg aan de fabriek betaalde voor zijn huisje achter de fabriek. Deze huur bleef gedurende de jaren 1896-1901 ongewijzigd op *f* 1,50 per week staan. Zoals blijkt uit het Woningonderzoek dat in Leiden heeft plaatsgevonden, was de huur die Momberg moest betalen een bedrag dat zeer geregeld voorkwam.[24]

Om de prijzen te wegen is het nodig om te weten hoeveel de gezinnen van ieder product gebruikten, om inzicht te krijgen in gezinsbudgetten. Brugmans gaf hier enkele verspreide aanwijzingen voor.[25] In 1853 aten arbeiders vrijwel geen vlees, dronken ze vanwege de prijs liever jenever dan bier, stond er ook weinig vis en kaas op het menu en gaven ze niets uit aan ontspanning of sparen. Voor gegevens over Leiden kunnen we ons tot Coronel wenden, die in 1864 vermeldde dat arbeiders dagelijks vooral aardappelen en

meelspijzen nuttigden. Ook schreef hij dat alleen de meest verdienenden vlees aten en dan vojaakoral rundafval. Daarnaast droge vis, met azijn of karnemelksaus en een ons vet of boter per week voor een gezin van vijf personen. Koffie van slechte kwaliteit kwam hij ook tegen. In een berichtje in de *Leidsche Courant* van 22 april 1850 trof ik de mededeling aan dat men in november veel turf, gort, erwten, bonen, rijst en aardappelen verbruikte. Uit uitspraken van Leidse arbeiders tijdens de al meermalen aangehaalde enquête van 1890 blijkt dat arbeidersgezinnen niet vaak vlees aten, maar wel veel spek. Een ondervraagde verklaarde dat hij meestal brood met bokking, schar of komijnekaas at, terwijl eieren alleen voor de kinderen werden gekocht. Melk dronk men niet vaak omdat deze slecht van kwaliteit was. Kopvlees, dat tegenwoordig in Leiden vooral voor de kat wordt gekocht, stond bij weer een ander op het menu. Niet veel gezinnen aten groente, maar aardappelen met een beetje boter waren geliefd. In het *Negentiende en Twintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* schreef Margreet van Es een artikel over de voedingsgewoonten van Leidse arbeiders in 1890 waarin ze wel erg makkelijk gegevens uit een periode van enkele tientallen jaren op een hoop veegt, waardoor ze eenvoudig tot de conclusie komt dat de meeste Leidse arbeiders leefden van 'aardappelen, afvalvlees en af en toe een visje.'[26] Desondanks krijgen we op basis van haar artikel in ieder geval een beeld van de producten die Leidse arbeiders rond 1890 consumeerden. Veel arbeiders aten nog tussen de middag warm en als het kon thuis; anders brachten de vrouwen een pannetje naar de fabriek. Brood werd belegd met spek, vlees of kaas en veel van het brood was roggebrood dat soms door de winkeliers was vermengd met zand of gips, zoals melk werd aangelengd met vuil grachtwater. Eieren waren een luxe, maar werden bij ziekte vaak gegeten als medicijn.[27]

Deze verspreide opmerkingen die Van Es heeft verzameld zijn volgens mij echter te ver over de tijd gespreid om een apart Leids budget samen te stellen. Daarom maak ik verder gebruik van het standaardbudget van Van Riel uit tabel 2.[28]

Dit gereconstrueerde budget is gebruikt om de gevonden prijzen een wegingsfactor te geven waarbij de producten waarvan ik geen prijs heb, stabiel zijn gehouden. Ook dient men zich te realiseren dat dit budget een jaargemiddelde is, maar er per seizoen ook veranderingen in optraden. De

Tabel 2. Uitgavenpatroon arbeidersgezin in 1886-1897 in procenten

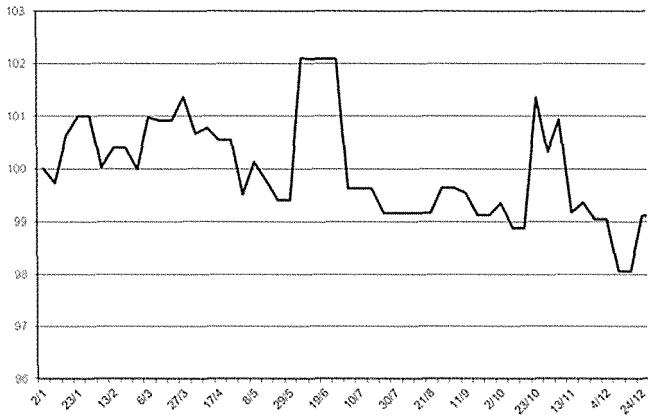
	Budget 1886-1897
Brood	13,69
Melk	3,66
Boter	4,16
Eieren	0,50
Kaas	0,92
Suiker, stroop	2,39
Kruidenierswaren (rijst, gort, azijn, zout)	3,05
Koffie	3,30
Thee	0,68
Aardappels	5,86
Peulvruchten, groenten	3,49
Vlees, vet, vis	7,78
Textiel	11,75
Schoenen	3,52
Brandstof	4,24
Licht	2,82
Zeep, soda	0,86
Huur	16,53
Tabak	1,34
Drank, bier	0,90
Overige nijverheidsproducten	5,40
Verzekeringen e.d.	3,16
Totaal	100

Bron: Van Riel, *Constructing the nineteenth-century cost of living.*

post brandstof bijvoorbeeld varieert uiteraard naar gelang de buitentemperatuur. Als we het budget voor het gehele jaar gebruiken en de diverse productenprijzen aldus wegen, dan levert dat als eindresultaat de volgende ontwikkeling van het prijspeil in 1897 op (zie figuur 3).

Wat opvalt is dat de prijzen evenals de lonen flink schommelen, maar in tegenstelling tot de lonen een dalende tendens weergeven (zie figuur 2, lonen van de wevers in 1897). In de maand juni steeg de index ineens drie punten als gevolg van een stijging van de aardappelprijs met bijna veertig procent terwijl ook de vleesprijs fors steeg met bijna 17 procent.

Figuur 3.
Gewogen prijsindex 1897, (1 januari=100)

Uiteraard geeft slechts de combinatie van beide ontwikkelingen, die van het nominale loon en die van de prijzen, inzicht in de ontwikkeling van het reële loon.

Reëel loon van de wevers in 1897

De ontwikkeling van het reële loon van arbeiders met een vast loon is in periodes waarin het loon niet alleen vast maar ook constant is, omgekeerd evenredig aan de ontwikkeling van het prijspeil. Als voorbeeld kunnen we het reële loon nemen van de al genoemde meesterknecht Momberg. Als we dat in een grafiek zouden weergeven, dan ziet deze er hetzelfde uit als figuur 3. Vanzelfsprekend wordt dit anders als iemand tussentijds een loonsverhoging krijgt of een tijdje ziek of arbeidsongeschikt is.

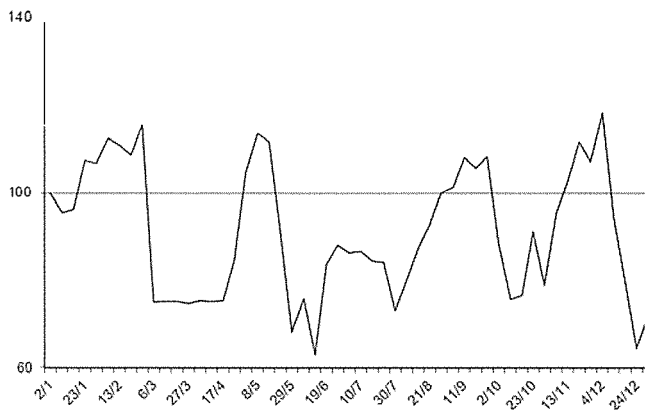
Heel anders was de situatie voor die meerderheid van arbeiders die tegen stukloon werkten. Voor hen kon het reële loon afhankelijk van beide indicatoren (nominaal loon en prijspeil) zeer sterk fluctueren. In figuur 4 is de ontwikkeling van het reële loon voor de weverij in 1897 weergegeven.

In 1897 was duidelijk van een dalende lijn sprake. De grafiek laat zich lezen als een flinke groei van het loon in het begin van het jaar, waarna een daling plaatsvond halverwege de lente die voortduurde tijdens de zomer, waarna de herfst weer een groei liet zien. De winter begon met een scherpe

Figuur 4.
Index en trend ontwikkeling reële loon weverij, 1897
(2 januari = 100)

Figuur 5.
Ontwikkeling reële loon van Gerrit Verlind, 1897
(2 januari = 100)

daling. Daardoor waren aan het eind van het jaar de arbeiders er slechter aan toe dan aan het begin.

Mensen die tussentijds ziek werden, waren er uiteraard nog slechter aan toe. Als we de loonontwikkeling uit 1897 van de eerder genoemde Gerrit Verlind nemen, dan krijgen we het beeld uit figuur 5.

Verlind was in 1897 twee keer door ziekte afwezig, van 6 maart tot en met 17 april, en in de week van 16 oktober. Voor die weken ben ik uitgegaan van

een uitkering uit de ziekenkas die *f* 8 bedroeg. Logischerwijs waren er in 1897 ook arbeiders die beter af waren dan Verlind, maar het algehele beeld voor de gemiddelde wever treffen we aan in figuur 4. Wat overheerst is daarom de conclusie dat het reële loon voor de arbeiders die op stukloon werkten niet gelijkmatig was, maar forse fluctuaties kende.

Conclusie

De gegevens die in het voorgaande zijn gepresenteerd, laten op overtuigende en gedetailleerde, maar ook niet erg verrassende, wijze zien wat viel te verwachten. De lonen van een grote groep arbeiders fluctueerden door het jaar heen met de seizoenen mee. Dit gold dus niet alleen voor die arbeiders die direct in de open lucht hun werkzaamheden verrichtten, zoals grondwerkers en bouwvakkers, maar ook voor sommige groepen fabrieksarbeiders. In dit artikel zijn deze fluctuaties onderzocht voor de Leidse dekenfabriek Zaalberg over de periode 1896 tot en met 1902 en meer in het bijzonder de wevers in 1897.

De groepen wevers, spoelers en kleurafhaalsters kenden in hun nominale loonontvangsten over de hele periode een seizoenpatroon. Vooral in de weverij bestond een duidelijk patroon waarbij de lonen in de herfst het hoogste waren. Dit heeft alles te maken met het feit dat mensen zich in die periode voorbereidden op de winter door dekens aan te schaffen; de productie was dan het hoogst.

Met gebruikmaking van loonboeken uit bedrijfsarchieven in combinatie met prijsgegevens uit advertenties kan beter inzicht worden verkregen in het dagelijks leven van loonarbeiders dan mogelijk is met de op jaarbasis geaggregeerde data uit de nationale rekeningen. Als historici een goed beeld willen krijgen van het leven van de arbeiders op microniveau, dan kunnen ze niet om deze bronnen heen, waar mogelijk aangevuld met informatie uit enquêtes, bevolkingsregisters en secundaire bronnen. Daarom is het ook van belang om gegevens als die in dit artikel zijn gebruikt toegankelijk te maken voor nader onderzoek. Dit geldt zowel de loon- als de prijsgegevens.

Noten

1 P. Scholliers, *Lonen en prijzen in België in de 19e en 20e eeuw. Loonreeks* (Brussel 1979-1980, 10 delen). De onderzoeken van L. Noordegraaf, 'Daglonen in Alkmaar 1500-1850' in: *Apparaat voor de geschiedenis van Holland 9* (1980); J.L. van Zanden, 'Lonen en arbeidsmarkt in Amsterdam, 1800-1865' in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 9 (1983) 3-27; en R. Paping, *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (Groningen 1995) vormen uitzonderingen op deze regel, maar eindigen alle rond 1850.

2 I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw* ('s-Gravenhage 1929, 2e druk) 113.

3 Jan-Pieter Smits, Edwin Horlings en Jan Luiten van Zanden, *Dutch GNP and its components, 1800-1913* (Groningen 2000).

4 Een toen erg bekend, maar niet erg geslaagd voorbeeld daarvan was: Paul Offermans en Bernt Feis, *Geschiedenis van het gewone volk van Nederland* (Nijmegen, Socialisties Onderwijs Front 1975).

5 A.J. Backer, *Leidse wevers onder gaslicht. Schering en inslag van Zaalberg dekens onder gaslicht (1850-1915)* (Leiden 1952); 'Bedrijfsprofiel van Zaalberg' in: D.J. Noordam, J.K.S. Moes en J. Laurier, *Door de wol geverfd. Herinneringen aan de Leidse textielindustrie in de twintigste eeuw* (Zutphen 1998) 121-125; en Jaap Moes, 'Portret van dame met deken. De firma J.C. Zaalberg & Zoon te Leiden omstreeks 1913' in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (2003) 63-90.

6 Noordam, Moes en Laurier, *Door de wol geverfd*, 122.

7 Esther Barfoot, 'De dingen die voorbijgaan. Leidenaars blikken terug op hun verleden, W. Momberg', *Leidsch Dagblad* van 17 april 1999.

8 Dirk Jaap Noordam, 'De werknemers bij de Leidse textielfabriek Zaalberg in 1931-1932', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1997) 116-133.

9 Noordam, Moes en Laurier, *Door de wol geverfd*, 15, 23.

10 De pech die mensen in hun leven kunnen hebben is bij het gezin van Van Hoven wel

in hoge mate geconcentreerd. Dekenwever Pieter van Hoven (geboren 22-3-1865) kreeg met zijn vrouw Johanna C. Bon (geb. 28-10-1861) zes kinderen. Hiervan overleden er vier voor hun tweede verjaardag. Na het overlijden van Pieter eind 1896 leefde zijn vrouw nog slechts een half jaar, waarop de twee overgebleven kinderen, nadat ze twee jaar bij hun grootouders hadden gewoond, naar het weeshuis moesten.
Hester Smit (geboren 5-2-1827) was getrouwd met Hendrik Buitendijk (geb. 10-11-1818) die als machinaal spinner bij Zaalberg had gewerkt, maar de laatste jaren als wasser en verver de kost verdiende. Na zijn overlijden op 29 april 1897 ging Hester Smit naar het Minnehuis.

11 Arthur van Riel, *Constructing the nineteenth-century cost of living deflator (1800-1913),* Working document project on the reconstruction of the national accounts of the Netherlands, http://www.iisg.nl/hpw/brannex.php.
12 *Advertentieblad voor Leiden en omstreken*, 1897; *De Aanwijzer, weekblad voor Leiden en omstreken*, 1897; *Leidsch Dagblad*, 1897; *Leidsche Courant*, 1897.
13 S. Coronel Sr., 'De Leidse wolfabrieken en haar invloed op de gezondheid der arbeiders', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1864), 13.
14 *Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890* (Staatsblad no. 1) (derde afdeeling Leiden).
15 *Gemeenteverslagen* over de jaren 1894-1901.
16 Ontleend aan Backer, *Leidse wevers;* Coronel, *De Leidse wolfabrieken;* Els de Baan, *Goed garen. Termen en begrippen van de textielnijverheid in heden en verleden* (Rijswijk/Leiden [1994]); en Textielfabrieken Gebrs. Van Wijk & Co., *Van schaap tot deken* (Leiden 1949).
17 *Gemeenteverslagen* over de jaren 1894-1901.
18 Gerrit van der Lelie, geboren op 4-10-1881, woonde na het overlijden van zijn vader Cornelis in 1892 bij zijn moeder aan de Gortestraat 10. De opa van Gerrit was ook wever van beroep en zijn oma spinster. In 1922 was Gerrit nog bij Zaalberg werkzaam, nu als wever. De initialen J.C.O. en W.F.L. heb ik niet kunnen herleiden.
19 *Enquête*, 107.
20 Cornelis Wakka, geboren 28 mei 1840, was een zoon van greinwever Pieter.
21 In deze tijd bestonden er nog halve centen, vandaar dat er bedragen tot drie cijfers achter de komma voorkomen.
22 Alle gegevens over individuen in dit artikel zijn ontleend aan de bevolkingsregisters van de gemeente Leiden.
23 *Enquête*, 105.
24 *Verslag van het woningonderzoek in de gemeente Leiden*, 1899.
25 Brugmans, *Arbeidersklasse*, 154, 155, 165.
26 Margreet van Es, 'Etenstijd! Voedselconsumptie onder Leidse arbeiders rond 1890', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*, 19-20 (2007/8) 127-158, 132.
27 In de jaren vijftig van de vorige eeuw beschouwden arbeidersvrouwen een ei nog

steeds als medicinaal, vandaar de gewoonte die ik van mijn moeder leerde om bij ziekte een rauw geklutst ei met een beetje suiker te eten?

28 Van Riel, *Constructing the nineteenth-century cost of living*.

CEES VAN HOORE

‘Mij kan niets gebeuren, de katholieke fractie staat achter me’

OVER DE NAOORLOGSE LIQUIDATIE VAN IR. F.H.E. GULJÉ, DIRECTEUR VAN DE HOLLANDSCHE CONSTRUCTIE WERKPLAATSEN IN LEIDEN

‘MIJ kan niets gebeuren, de katholieke fractie staat achter me’, zei ir. F.H.E. Guljé, de directeur van de Hollandsche Constructie Werkplaatsen (HCW) in Leiden, vier maanden nadat hij was vrijgelaten uit de Doelenkazerne, waar hij op verdenking van economische collaboratie gevangen had gezeten.[1] Maar op 1 maart 1946 werd hij in de deuropening van zijn huis door verzetsstrijdster Atie Visser geliquideerd.

De grote jongens onder de economische collaborateurs zijn na de oorlog bijna allemaal de dans ontsprongen, zo blijkt uit wetenschappelijk onderzoek.[2] Dit tot woede van het verzet, dat in het geval van Guljé zelf als scherprechter optrad. Ook de HCW in Leiden had volgens de illegaliteit gemene zaak gemaakt met de bezetter. De HCW was een grote industriële onderneming, gevestigd aan de Zoeterwoudseweg, waar tal van Leidenaars werk vonden.[3]

Erg veel zin om de grote industriëlen te berechten voor collaboratie had de regering Schermerhorn in die tijd niet. Tijdens een ministerraad slaakte minister-president Wim Schermerhorn nog eens de verzuchting: ‘Wij hebben ons in de noodzakelijkheid gemanoeuvreerd iets te doen.’[4] Al is in tal van publicaties na de bekentenis van Atie Visser, dat zij Guljé heeft doodgeschoten, de nadruk gelegd op de onschuld van de HCW en zijn directeuren, dat de HCW zeer handig en met enig verzet heeft gecollaboreerd staat buiten kijf.[5] Dat blijkt overduidelijk uit de bij het Nationaal Archief in Den Haag berustende dossiers over het bedrijf.[6] Joggli Meihuizen, de auteur van *Noodzakelijk Kwaad*, het standaardwerk over economische collaboratie in de Tweede Wereldoorlog, verklaarde daarover tegenover het *Haarlems Dagblad*:

Deze zaak is bij de strafrechter weggehaald en op instigatie van de grote Jan Donner, president van de Hoge Raad, ondergebracht bij de bedrijfszuivering. Donner zette het openbaar ministerie onder druk om de zaak tegen Guljé, die inmiddels dood was geschoten, te seponeren. Hij wilde dat Guljé werd gerehabiliteerd. Dit om de familie te gerieven en de nalatenschap van Guljé vrij te geven. Hij deed dat dus uit piëteit tegenover de familie en niet omdat Guljé niet had gecollaboreerd. Guljé is nooit berecht. In mijn boek staat dat Guljé als directeur van de Hollandsche Constructie Werkplaatsen juist wél heeft gecollaboreerd. Hoeveel onvrede het openbaar ministerie had met de afdoening van de strafzaak tegen Guljé, blijkt uit het omslag van het strafdossier, waarop is genoteerd: 'Sepot. Helaas!'[7]

Dat Guljé volgens sommige bronnen ook nog verzetswerk heeft verricht en onderduikers in huis heeft gehad, neemt niet weg dat zijn bedrijf flink aan de bezetting heeft verdiend. Op 23 mei 1941 meldt het bedrijf in het *Leidsch Dagblad*: 'Onze vennootschap is op het ogenblik ruim van werk voorzien' en 'Gedurende de tweede helft van 1940 zijn belangrijke fabrieksuitbreidingen en voorzieningen aangevangen en gedeeltelijk tot stand gekomen.' Daarnaast is er in 1941 het bericht dat de Nederlandsche Electrolasch Maatschappij (NEM) een verrassende beursgang heeft gemaakt en aandelen uitgeeft.[8]

Bronnen

Ik raakte in de jaren negentig hevig geïnteresseerd in deze moordzaak en nam contact op met Eugène Guljé, zoon van de vermoorde ingenieur. Het bleek dat deze sympathieke man, een priester die zijn ambt eraan had gegeven en naderhand was getrouwd, al zijn leven lang op zoek was naar de moordenaar van zijn vader. Na een interview met de familie wilde ik het politiedossier over de moord inzien. Het zou zich bevinden in het Regionaal Archief Leiden, maar bleek onvindbaar. Na een bericht daarover in het *Leidsch Dagblad*, werden er Kamervragen gesteld aan de minister van Justitie.[9] Een paar weken later dook het dossier over de moord ineens op. Daarna heb ik talloze onderzoeken ingesteld in de dossiers van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) in het Nationaal Archief en in het onderzoeksdossier over de moord van de Gemeentepolitie Leiden. Ook zijn er enkele betrokkenen van destijds geïnterviewd. Onlangs heeft een nader onderzoek plaatsgevonden in de archieven van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) in Amsterdam en vele andere archieven.

Portret van ir. F.H.E. Guljé [foto uitg. Aspekt].

De moord

We schrijven 1 maart 1946. Een gure winteravond is het. Het sneeuwt en er staat een ijzige wind. Tegen tien uur belt er een vrouw aan bij de familie Guljé in de Van Slingelandtlaan 8 in Leiden, een ruime villa tegenover het park 'De Leidse Hout'. Ze is ongeveer dertig jaar, slank van postuur en draagt een licht hoofddoekje. Aan mevrouw Victoire Guljé, die opendoet, vraagt ze of ze de heer Guljé even persoonlijk een brief mag overhandigen. Victoire gaat naar boven en waarschuwt haar man, die daarop naar beneden komt. Terwijl zij teruggaat naar de huiskamer, hoort zij een schot en ruikt kruitdamp. Zij ziet hoe haar man in gebukte houding, zijn handen voor zijn buik, achteruitloopt en in elkaar zakt. De deur is inmiddels dichtgetrokken.[10]

Hevig geschrokken belt Victoire Guljé onmiddellijk de politie en de geneeskundige dienst. In allerijl wordt Guljé, die al buiten bewustzijn is geraakt, naar het Academisch Ziekenhuis in Leiden gebracht, waar hij na aan-

Persoonsbewijs van Atie Visser, alias 'Karin', lid van de Landelijke Knokploegen [foto *Haarlems Dagblad*].

komst de laatste adem uitblaast. Hij heeft nog net het Heilig Oliesel kunnen ontvangen. De laatste woorden die hij uitbrengt: 'Toire! O, Toire!'

Maria Guljé, een van de kinderen van het echtpaar, huivert als ze terugdenkt aan die avond:

> Mijn moeder heeft de vrouw die aanbelde niet meer zien wegrennen. Naderhand is er tegen de politie verklaard dat er een rode auto met hoge snelheid is weggereden. Volgens de rechercheurs moesten er meerdere daders zijn geweest. De theorie was dat de vrouw mijn vader naar buiten had gelokt en dat daarna een man tevoorschijn was gesprongen om hem neer te schieten. Later viel het ons op dat het lampje in het buitenportaal het niet deed. Het was losgedraaid. We hebben dat lampje toen gewoon weer vastgedraaid, maar het voorval wel verteld aan de politie. Er zijn geen vingerafdrukken gevonden. Na de moord neemt de politie de omgeving in ogenschouw. 'Hier pleeg je een moord voor een dubbeltje', zegt een van de rechercheurs.[11]

Heeft Atie Visser die brief, of desnoods een lege enveloppe, ook werkelijk laten zien aan Victoire Guljé, om haar verzoek die persoonlijk te mogen over-

handigen aan de ingenieur aannemelijk te maken? Is die enveloppe naderhand ook nog gevonden?

Als Atie inderdaad een brief heeft laten zien, zal ze die hebben meegenomen. De recherche maakt later, als er een onderzoek plaatsvindt, geen melding van een brief of lege enveloppe die is achtergelaten. Was dat wel zo geweest, dan hadden daar vingerafdrukken op gevonden kunnen worden en was het een koud kunstje geweest om die te vergelijken met die van de vrouwelijke oud-verzetsstrijders in Leiden of het vrouwelijk personeel van de Politieke Recherche, omdat er al in het begin vanuit werd gegaan dat de moord op Guljé een aanslag was van het verzet. Hoewel, misschien droeg Atie wel handschoenen toen ze de moord pleegde. In elk geval wordt er over een brief in het politiedossier over deze zaak niets gezegd.

Terreurdaad

De kranten spreken de dag na de aanslag schande van deze 'schunnig-laffe moord'. Het *Leidsch Dagblad* schrijft op 2 maart 1946, de dag na de moord:

Waar er om de persoon van het slachtoffer na de bevrijding nogal een en ander te doen is geweest – hij is onder verdenking van collaboratie enige tijd gearresteerd geweest, had daarna beperkte bewegingsvrijheid, doch had reeds verscheidene maanden zijn werkzaamheden volledig hervat – schijnt de veronderstelling dat deze moord een politieke achtergrond heeft niet al te gewaagd.

Onwillekeurig gaat de herinnering terug naar een dergelijke moordaanslag, eenige maanden geleden gepleegd op de Dordrechtse industrieel die eveneens kort tevoren door de Politieke Opsporings Dienst (POD) in vrijheid gesteld, onder ongeveer dezelfde omstandigheden de dood vond. Ginds werd een handgranaat door het slaapkamerraam naar binnen gegooid, hier werd iemand in koelen bloede en met voorbedachten rade doodgeschoten.

Waar roofmoord uitgesloten moet worden geacht, kan het wel haast niet anders of hier zijn politieke motieven in het spel. Het ligt niet op onzen weg om een oordeel uit te spreken over de houding en de gedragingen van den heer Guljé gedurende de bezettingstijd. Maar wel dient een woord van krachtig protest te worden geuit tegen dergelijke Wild-West-methoden.

Het moge dan waar zijn dat veler rechtsgevoel door den huidigen gang van zaken ten aanzien van collaborateurs, bunkerbouwers e.a. allerminst bevredigd wordt – het feit intusschen dat de heer Guljé door de POD in vrijheid werd gesteld kan zoo al niet als een ontkenning, dan toch zeer stellig niet als een bewijs worden beschouwd dat het slachtoffer tot deze categorieën behoorde – zulks neemt niet weg, dat het principe van de rechtsstaat,

Bericht over de moord in het *Leidsch Dagblad* van 2 maart 1946 [foto *Leidsch Dagblad*.]

STADSNIEUWS

Ir. F. H. E. Guljé †

Gisteravond omstreeks 10 uur vervoegde zich ten huize van den heer ir. F. H. E. Gulje, mede-directeur der N.V. Ho andsche Constructiewerkplaatsen en de N.V Electrolaschmaatschappij alhier en wonende in de Van Slingelandtlaan, een juffrouw, die aan mevrouw Guljé, die haar opendeed, zeide een brief persoonlijk aan den heer Gulje te willen overhandigen.

Mevrouw Guljé ging daarop naar binnen om haar echtgenoot te roepen, die zich vervolgens naar de voordeur begaf. Eenige oogenblikken later hoorde mevr. Guljé een schot en toen zij naar de deur snelde, vond zij in de gang haar man stervende. Weinige minuten daarna trad de dood in....

waarin wij allen wenschen te leven, zich verzet tegen terreurdaden als deze, waarbij het volk het recht in eigen hand meent te mogen nemen. Dergelijke methodes zijn ons Nederlandsche volk onwaardig.[12]

Het katholieke blad *De Burcht* meldt vier dagen later het condoléancebezoek van minister-president W. Schermerhorn en de minister van Justitie H.

Kolfschoten. Zij brengen een bezoek aan de weduwe 'om het afgrijzen der regering uit te drukken over de lage misdaad waaraan haar echtgenoot ten slachtoffer viel. Langer dan een uur verblijven de beide ministers in het zwaar-getroffen gezin en kunnen zij zich in het verdere gesprek een denkbeeld vormen over den achtergrond van dit nieuwe politieke misdrijf.'[13] De redactie van *De Burcht* stoorde zich aan de term die door sommige kranten werd gebruikt toen Guljé na zijn internering in de Doelenkazerne al na enkele maanden op vrije voeten kwam. In het artikel dat het blad daarover publiceert, wordt een radio-uitzending aangehaald waarin wordt vermeld dat Guljé is 'losgelaten':

Nu de laster zijn doel niet bereikte om deze katholiek uit te schakelen moest de revolver den man treffen. Het is een verbijsterend signaal, dat ons waarschuwt voor de ontbindende krachten, die er in ons volk woekeren, en die als dubbelgangers van de Nazi-gangsters thans in een bevrijd Nederland op hún beurt sinistere methoden gebruiken.[14]

Het dagblad *De Tijd* schrijft over een mogelijk motief voor de moord op Guljé:

Ir. Guljé zou zeer binnenkort als kroongetuige gedagvaard worden in een strafproces. Ir. Guljé zou door zijn getuigenverklaring niet alleen zijn eigen onschuld kunnen aantonen, doch de aard van zijn mededelingen dreigde andere personen, op grond van hem bekende feiten, ernstig te compromitteren. Of hem daarom het zwijgen is opgelegd op deze misdadige manier zal de justitie hebben uit te zoeken. Het is nu reeds verschillende malen voorgekomen dat om politieke redenen moordaanslagen werden gepleegd zonder dat de politie erin slaagde de daders te achterhalen.[15]

Ook Willem Drees, in 1946 nog minister van Sociale Zaken, laat van zich horen. Hij stuurt een brief aan Victoire Guljé:

Hooggeachte mevrouw, Dat uw man, die naar ik van mijn vriend Le Poole hoorde, tijdens de bezetting zoveel risico's aanvaardde ter wille van ons land en van bedreigde landgenoten, na ongegrond te zijn verdacht, nu door moordenaarshand is gevallen, heeft mij diep geschokt. Ik betuig u en de uwen mijn oprechte deelneming in dit smartelijke verlies. Het gebeurde is een schande voor ons volk. U sterkte toewensend onder deze beproevingen, w.g. W. Drees.'[16]

Die brief is volgens de familie later door een aantal mannen teruggehaald. Iet Guljé, een van de dochters van de ingenieur, heeft daarover tegen Marian Spinhoven, schrijfster van het boek *Niet te geloven* gezegd:

Villa Ten Hout, Van Slingelandtlaan 8 in Leiden, het woonhuis van de Guljé's [foto uitg. Aspekt].

Het was zo'n verschrikkelijke en vuile tijd. Daar kan ik nog een voorbeeld van geven. De condoléancebrief die Drees had gestuurd, werd een paar dagen later door onbekende mannen teruggehaald. Gelukkig had ik nog de gelegenheid die brief over te schrijven.[17]

Wie die mannen zijn geweest en waarom de brief niet in handen van de familie mocht blijven, is een groot raadsel. Noch in de archieven van Drees, noch in die van Jaap Le Poole, een oud-verzetsman die deel uitmaakte van het College van Vertrouwensmannen en die over Guljé had verklaard dat deze verzetswerkzaamheden had verricht, is die brief of een afschrift daarvan teruggevonden. Was Drees inmiddels ingelicht over de ernstige beschuldigingen tegen de HCW en wilde hij de brief daarom zelf terug hebben? Dat is erg onwaarschijnlijk. Een man van het formaat van Drees zou daar nooit opdracht voor hebben gegeven.

Guljé wordt begraven op het kerkhof naast de parochiekerk van de Heilige Willibrordus te Oegstgeest. Zijn gezin, familieleden, vrienden, kennissen en collega's zijn diep bedroefd dat deze intelligente en aardige man is gestorven. Het gezin neemt afscheid van een vader die uitermate goed voor zijn dierbaren heeft gezorgd.

Wie de moeite neemt om eens te zoeken in de kranten die in die tijd in Leiden en de regio verschenen, ziet dat de familie zich behoorlijk veel kon permitteren. Beide dochters van Guljé reden paard. Marietje Guljé had zelfs haar eigen paard, Favorite. In de oorlogsjaren kon Victoire Guljé het zich veroorloven een tweede meisje voor dag en nacht aan te nemen, er werd gekanood en er was een grote volière met veertig exotische vogels in huis. In het jaar 1942 kocht Guljé nog een bouwterrein aan de Van Slingelandtlaan ter grootte van 1.060 vierkante meter, wat hem op de somma van *f* 14.920 kwam te staan. Veel krimp had het gezin dus niet in die moeilijke oorlogsjaren.[18] Guljé moet flink hebben verdiend met al de commissariaten die hij had, onder meer bij de Hoogovens, bij de firma Zaalberg in Leiden en tal van andere bedrijven en instellingen.

De teraardebestelling van Guljé wordt bijgewoond door een groot aantal vooraanstaande industriëlen en politieke kopstukken, onder wie mr. L.G. Kortenhorst, toen nog lid van het fractiebestuur van de Katholieke Volks Partij (KVP) in de Tweede Kamer. En natuurlijk is er veel personeel van de HCW aanwezig.

Verzet

Verzetsman Jaap Le Poole houdt aan het graf van Felix Guljé een indrukwekkende rede waarin hij memoreert hoe hij met Guljé illegaal werk heeft verricht. 'Toen uit België het verzoek kwam om koeriersverbindingen met Londen tot stand te brengen heeft hij veel te danken gehad aan het voorbereidend en inlichtend werk van wijlen ir. Guljé', zo schrijft het *Leidsch Dagblad* na de begrafenis. 'Voorts memoreerde spreker het feit dat toen hij moest onderduiken hij bij de familie Guljé een gastvrije verblijfplaats vond.'[19]

In het dossier over de HCW in het Nationaal Archief bevindt zich een brief van Le Poole, waarin nader word ingegaan op het verzetswerk van Guljé. Hij is gericht aan het hoofd van de Politieke Opsporingsdienst (POD).

Begin december 1942 evacueerde ik uit Noordwijk aan Zee naar Leiden en vestigde mij met mijn gezin bij Mej. F.A. Le Poole, van Slingelandtlaan 5; bij ons hadden twee Joodsche landgenoten onderdak gevonden, die tevens daar een onderdak vonden. Om op alle eventualiteiten voorbereid te zijn, stelde ik mij aanstonds in verbinding met Ir. Guljé,

College van Vertrouwensmannen, 6 mei 1945. Tussen bekende en minder bekende personen staande op de tweede rij, rechts van de dames(!): Jaap Le Poole [foto NIOD; uit: F. de Jong e.a., *Het socialistenboek* (Waanders Zwolle / IISG, Amsterdam 2008), 52].

opdat onze huisgenoten in geval van onraad zich voorlopig in zijn woning schuil konden houden. Er bestond voor mij alleszins aanleiding in contact met hen te treden, aangezien de familie Guljé sinds begin juli 1942 een joods echtpaar bij mej. Le Poole in huis fourageert. Gedurende 1943 tot aan het einde van de oorlog toe is de heer Guljé mij op allerlei wijzen behulpzaam geweest, o.a. met het verschaffen van inlichtingen op economisch gebied, welke ik als leider van een spionagegroepje voor rapporten e.d. nodig had. Voorts is mij bekend dat de heer Guljé steeds zijn huis ter beschikking stelde van mensen, die in nood verkeerden. Ook zelf heb ik bij herhaling daarvan gebruik gemaakt.[20]

Er is nog een tekst van Le Poole beschikbaar. Dezelfde tekst gaf Lou de Jong aanleiding een voetnoot over de zaak op te nemen in zijn standaardwerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Le Poole schrijft:

Eind december 1942 werd de kuststrook ontruimd. Wonend in Noordwijk aan Zee met sinds begin oktober onze eerste Joodse onderduiker in huis – zijn toekomstige vrouw zou zich later bij ons voegen – raakte Leiden in last. Gelukkig woonde in die stad een tante – Françoise A. Le Poole, Van Slingelandtlaan 5, ruim behuisd en naar onze verwachting openstaand voor onze tijdelijke gezinssamenstelling. En ja, hoor, wij waren welkom, maar dan moest ik wel eerst onderdak zoeken voor het Joodse echtpaar op haar zolder. Voor hen en ook voor onze onderduikers was geregeld dat zij in elk geval van nood altijd terecht

konden bij de buren, het gezin van ir. F. Guljé. Deze werd medewerker van de groep Blaauw/Rinus, en was in ander opzicht ook een belangrijk contact. Ten tijde van de Franse bezetting van het Rijnland na de Eerste Wereldoorlog had hij van advies gediend aangaande de controle op de metaalindustrie. Zo had Guljé de vader leren kennen van Kriminalkommissar Frank, die hij enkele malen met succes voor onze groep heeft benaderd. Zo werd onze latere schoonzuster op zijn aanwijzing vrijgelaten twee dagen voor de afvoer van de vrouwen uit het Rotterdamse Huis van Bewaring naar Vught en van daar naar Ravensbruck. Schermerhorn vertegenwoordigde de Regering bij de begrafenis van Guljé. Na regelmatig overleg met de procureur-generaal Versteeg – was de dader met een hoofddoekje echt een vrouw, was een van de vele vragen – concludeerde deze na twee jaar dat het zoeken naar een naald in een hooiberg bleef.[21]

Marian Spinhoven schrijft in haar boek dat deze brieven waarschijnlijk Guljé's vrijlating uit de Leidse Doelenkazerne, waar hij van augustus tot oktober 1945 werd opgesloten op verdenking van collaboratie, heeft bespoedigd. Een aantekening van de Commissie van Vooronderzoek (CVO), die de zaak tegen Guljé en zijn mededirecteuren A. Prinsen en J.E. Colin samen met de POD behandelt, werpt een raadselachtig licht op de brieven van Jaap Le Poole. De notulist van de CVO schrijft op 28 maart 1946: 'Het geval wordt beschouwd als opzet van Le Poole.'[22]

Waarom wordt hier gesproken van een 'opzet' en hoe moeten we dat woord interpreteren? Bedoelt de commissie dat Jaap Le Poole de zaak willens en wetens heeft doorgedrukt, ondanks het feit dat de commissie genoeg belastend materiaal over Guljé in handen heeft? Verwijt de commissie Le Poole dat hij de rechtsgang heeft gefrustreerd?

Het is in dit verband zinnig een artikel aan te halen dat J.L. Heldring op 9 november 2006 schreef in *NRC Handelsblad*. Hij schrijft in dat artikel over Le Poole en put daarbij uit het boek *Op oorlogspad. Jaap le Poole, verzetsman voor het leven* van Hinke Piersma. Heldring beschrijft hoe dr. H.M. Hirschfeld, 'de economische tsaar tijdens de bezettingstijd', er na de oorlog bij een zuiveringscommissie mild vanaf was gekomen. Heldring noemt dat opvallend, omdat de 'onverzoenlijke Mr. Le Poole lid van die commissie was, ja, zelfs secretaris'. Heldring schrijft naar aanleiding daarvan een brief aan de weduwe van Le Poole die hem laat weten dat haar man helemaal niet zo onverzoenlijk was. Le Poole weigerde in het begin van de oorlog de Ariërverklaring te tekenen. Dat was de opmaat tot zijn verzetswerk. Hij organiseerde hulp voor onderduikers, vooral joden, en werd een belangrijke

verbindingsman en informatiebron voor de Londense regering. Tegen het einde van de oorlog nam hij plaats in het College van Vertrouwensmannen, een door de Nederlandse regering in Londen ingesteld college dat tot taak had om vanaf de bevrijding tot de terugkeer van de regering in Nederland als haar vertegenwoordiger op te treden en zo te voorkomen dat er een gezagsvacuüm zou ontstaan.

Le Poole werd na de oorlog lid van de Voorlopige Staten-Generaal en zat in tal van zuiveringscommissies. Als directeur van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, gevestigd aan het Plantsoen in Leiden, toonde hij volgens Heldring vooral aan 'dat het hem niet om wraak te doen was'. 'Wie zou hebben gedacht dat hij zich zo druk zou maken voor de heropvoeding, huisvesting enz. van NSB'ers?', schreef dr. Willem Drees. Le Poole en zijn vrouw namen zelfs de zoon van de ter dood veroordeelde NSB'er Robert van Genechten in huis, nadat de man zich van het leven had beroofd. En zo noemt Heldring nog een aantal zaken op waaruit blijkt dat Le Poole helemaal niet zo onverzoenlijk was als werd aangenomen. 'Hij pleitte er zelfs voor om de weduwe van Rost van Tonningen niet haar staatspensioen te ontnemen, omdat haar man voor de oorlog immers een legaal lid van de Tweede Kamer was geweest. Opmerkelijk was ook zijn actie voor de vrijlating van de Drie van Breda.'[23]

Het lijkt erop alsof Le Poole met zijn gedrag wilde zeggen: 'Wij, verzetsmensen, en de collaborateurs, zaten allemaal in hetzelfde schuitje, en hoe verkeerd een man ook is, als hij overboord slaat en dreigt te verzuipen, haal ik hem uit zee.' Is het dat wat de Commissie van Vooronderzoek bedoelt met de frase: 'Het lijkt een opzet van Le Poole'? Ongetwijfeld zal Le Poole als directeur van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten het strafdossier van de HCW hebben ingezien en net als Meihuizen nu hebben moeten constateren dat de Duitse orders de HCW geen windeieren hadden gelegd. Maar hij was een vergevingsgezind man en dat, in combinatie met Guljé's verzetsactiviteiten, zal de doorslag bij hem hebben gegeven om te pleiten voor de vrijlating van Guljé.

Laten we ervan uitgaan dat Guljé inderdaad in het verzet zat. Maar als dat zo was, moet dat zich wel zeer in het verborgene hebben afgespeeld. Ook nu is er – behalve dan in de brieven van Le Poole – niets bij andere instanties meer te vinden over het verzet van Guljé. Alleen mr. Kortenhorst, met wie

Guljé in de Rooms-Katholieke Algemene Werkgevers Vereniging zat en met wie hij, naar eigen zeggen, heimelijk vergaderde, memoreerde net als Le Poole de verzetsactiviteiten van Guljé in zijn in memoriam over Guljé in het *Leidsch Jaarboekje*.[24]

Iemand die verzetswerk verrichtte, van wie wél sporen in de archieven kunnen worden teruggevonden was W.A. Schrandt, de directeur van de firma Zaalberg in Leiden, waar Guljé commissaris was. Hij heeft de Zeeuwse wateren en de daar door de Duitsers aangelegde versterkingen in kaart gebracht en die informatie gezonden naar de Nederlandse gezant in Stockholm. Guljé's dochter Liesbeth, die op 86-jarige leeftijd is overleden, was met een lid van de familie Schrandt getrouwd.[25]

In haar boek haalt Marian Spinhoven een brief aan van Jaap Le Poole:

> In november 1942 hadden een mijner vrienden en ik via een Belgische organisatie het verzoek gekregen hier te lande een groepje te vormen dat onze regering op sociaal-economisch, politiek en cultureel terrein zou voorlichten en de geallieerde legerleiding op militair gebied. Zowel in verband met de voorlichting op sociaal-economisch als militair terrein (industriële installaties) heb ik een voortdurend contact gehad met Guljé, die op dit gebied een deskundige was.[26]

Zou Guljé, die niet alleen commissaris was bij de Hoogovens, maar ook bij Zaalberg in Leiden, samen met Schrandt verzet hebben gepleegd? En dan in die zin dat Schrandt de installaties en verdedigingswerken van de Duitsers fotografeerde en Guljé een en ander interpreteerde en doorstuurde aan Le Poole? Het is misschien ver gezocht maar als collega's van elkaar moeten Schrandt en Guljé waarschijnlijk toch wel van elkaars verzetsactiviteiten op de hoogte zijn geweest. Ook van Schrandt is eigenlijk alleen maar bekend dat hij die verdedigingswerken heeft gefotografeerd. Voor de rest is er geen enkele aanwijzing dat hij verzet heeft gepleegd. Guljé en Schrandt – twee zwijgers bij elkaar. Het zou aardig zijn om bij de Kanselarij der Nederlandse Orden na te gaan of W.A. Schrandt nog een onderscheiding heeft gekregen voor zijn verzetswerk.

Onderduiker

Eugène Guljé heeft zich net als Le Poole uitgelaten over onderduikers bij hem thuis, althans over één onderduiker:

De zoon van onze huisarts, Hugo Niemer, was bij ons ondergedoken. Toen de Duitsers daarvan lucht hadden gekregen en de boel kwamen onderzoeken, dirigeerde mijn vader ze naar mijn kamer. Hij dacht waarschijnlijk: mijn zoon heeft toch weinig of niks op z'n kerfstok, die loopt geen gevaar. Maar ik werd gearresteerd en moest naar Vught.

Daar, in dat concentratiekamp, wist Eugène op wonderbaarlijke wijze te ontsnappen. Hij wandelde gewoon de poort uit en deed toen hij de bewaker zag alsof hij in het kamp een karweitje had verricht en daarmee *fertig* was.[27]

Deze onderduiker, Hugo Niemer, heeft in 1943 en 1944 ondergedoken gezeten bij de familie, volgens een persoonlijke verklaring in het CABR-dossier van de HCW.[28] Niemer was de zoon van een Leidse huisarts. Ook Hugo zelf was arts. Na de oorlog – toen Guljé daar al was vrijgelaten – ging hij zelf als kamparts in de Doelenkazerne werken. Hij werd ingedeeld bij wat op zijn persoonskaart staat genoteerd als de 'inwendige dienst'.[29]

Nota

Intrigerend is de nota die Guljé schreef en die later – aannemelijk via Le Poole – naar de regering in Londen is gezonden. Het gaat hier om het document: *Economische politiek in Nederland tijdens de bezetting en daarna.* In zijn inleiding schrijft Guljé:

Bij elk dezer onderwerpen (te weten: monetaire politiek, prijsbeheersching, distributie, organisatie van het bedrijfsleven en belastingen) hebben wij ook gewag gemaakt van de houding van het bedrijfsleven ten opzichte van de getroffen maatregelen. Daar deze maatregelen, althans in hun feitelijke uitvoering – geen Nederlandsche doch Duitsche belangen beogen te dienen, is die houding echter vrijwel algemeen negatief. Bovendien is die houding slechts van weinig betekenis voor de toekomst, wanneer de politieke en economische omstandigheden geheel verschillend zullen zijn.[30]

Aan de ene kant dus samenwerking met de Duitsers – en goede samenwerking zoals uit het onderzoeksdossier inzake de HCW blijkt – aan de andere kant: vooruitkijken naar de tijd dat zij verslagen zullen zijn. Schipperen heet dat. Maar dat het document niet in handen van de Duitsers had moeten vallen, is duidelijk. Dat blijkt al uit de aanhef van het eerste hoofdstuk, dat begint met de zin: 'Terwijl het land werd leeggeroofd…' Alleen al voor die ene zin zou Guljé naar een concentratiekamp zijn gestuurd. Het stuk is

geschreven in april 1943 en dat getuigt van enige moed. Je vraagt je af waarom Guljé dit risico heeft genomen. Wilde hij aan de regering in Londen laten zien dat hij op economisch gebied zijn mannetje wel stond, dat hij ideeën had waarmee hij de economie in Nederland na de oorlog weer in het zadel kon helpen? Was het misschien een verkapte sollicitatie naar een ministerschap? Eugène Guljé liet mij in 1998 weten dat zijn vader in de race was voor een ministerschap bij het ministerie van Handel en Nijverheid.

Wat aan de moord op Guljé voorafging

In den beginne is het zo geweest dat vrijwel het gehele bedrijfsleven (...) met de pet in de hand naar de Duitse instanties is gegaan om te vragen of ze a.u.b mochten werken.[31]

Meer dan de helft van de industrie was in de lente van 1944 werkzaam in opdracht van en ten behoeve van de Duitsers. Stringente berechting en zuivering zouden daarom onvermijdelijk schade hebben gebracht aan de wederopbouw.[32]

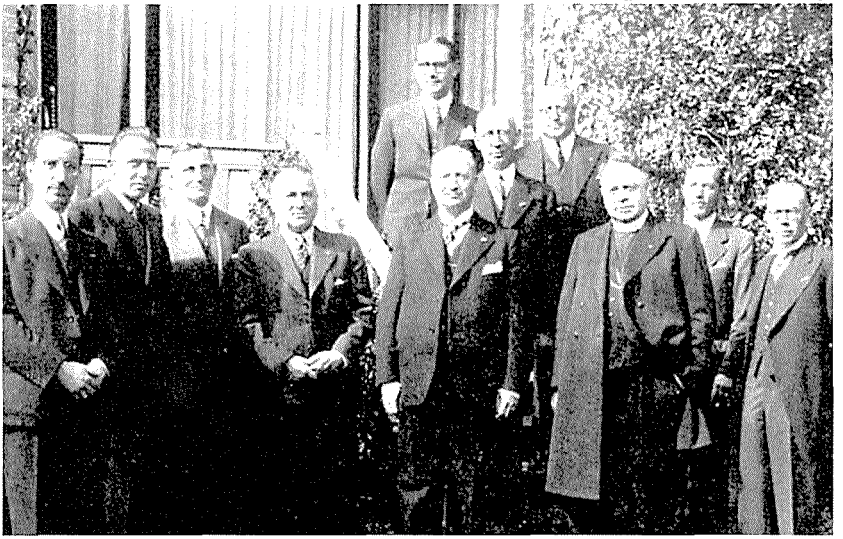
Deze citaten komen uit Joggli Meihuizens boek *Noodzakelijk Kwaad*, over economische collaboratie in de Tweede Wereldoorlog. Hij stelt dat tweederde van de economische collaboratiezaken nooit is behandeld. Hij karakteriseert dat in zijn boek als 'opportunisme in dienst van de wederopbouw', waar hooguit een handje vol communisten en PvdA'ers tegen protesteerden.[33]

Dezelfde Meihuizen:

Het vervolgingsbeleid was er weloverwogen op gericht degenen die van belang waren voor de wederopbouw te sauveren. Waar desondanks gevaar dreigde, stuurden démarches het beleid bij. De afdoening van de zaak tegen de directie van Werkspoor, destijds de grootste machinefabriek van het land, casu quo haar topman Damme sr., is er een schoolvoorbeeld van dat de 'groten' ontzien werden en de 'kleinen' vervolgd. Daarmee is de conclusie van strafrechtgeleerde mr. A.D. Belinfante dat er geen sprake was van klassenjustitie niet gerechtvaardigd.' Belinfante schreef dat laatste in zijn boek *In plaats van bijltjesdag*.[34]

Berechting van de directeuren van de HCW, te weten F. Guljé, J.E. Colin en A. Prinsen, heeft nooit plaatsgevonden. Wel is er uitgebreid onderzoek verricht door de POD, de Commissie van Vooronderzoek van Leiden en door andere instanties. Meihuizen schrijft daarover:

Het bestuur van de roomskatholieke werkgeversorganisatie in de metaalindustrie circa 1943, onder wie ir. F. Guljé en mr. L.G. Kortenhorst [particuliere collectie].

Met de procureurs-fiscaal bij de bijzondere hoven was overeengekomen dat uit elk van de ressorten één collaboratiezaak behorende tot de 'bovengrens' met spoed als 'testcase' zou worden aangebracht. In Amsterdam was dat de zaak De Vilder (Amsterdamse Ballast Maatschappij) en in het ressort Den Haag de zaak tegen de directie van de Hollandsche Constructie Werkplaatsen in Leiden.[35]

Mr. Kortenhorst heeft hierin als voorzitter van de Zuiveringscommissie Metallurgische Industrie een grote, sturende rol gespeeld.

Uit de twee dikke dossiers in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) over het onderzoek naar economische collaboratie van de HCW blijkt dat het bedrijf orders heeft uitgevoerd ten behoeve van de Duitse *Kriegsmarine* en het *Sonderkommando Fähre* (Scheepvaart).[36] Uit een uitvoerig schrijven van de directie komt naar voren dat het vooral de algemeen bedrijfsleider H. Vollmar is geweest, die zich heeft ingespannen om de bezetter van dienst te zijn. Door zijn gedrag konden de Duitsers zich in de jaren '43 en '44 'als meesters bewegen in de localiteiten van de fabriek'. De directie moest op zeker moment kiezen voor het verlenen van medewerking aan de *Arbeitseinsatz*, waarbij werkkrachten van de fabriek massaal naar Duitsland zouden worden gestuurd, of voor het behouden van bedrijvigheid in de

fabriek zelf, al zou deze dan ten dele ten gunste van de Duitsers moeten komen. De directie koos voor de laatste optie.

Er werd gewerkt voor de Duitsers, maar zoveel mogelijk getraineerd. Mr. Kortenhorst, voorzitter van de Commissie Bedrijfszuivering, noemde dit in de Tweede Kamer na de oorlog 'bovengronds verzet'. Daarmee bedoelde hij dat de meeste bedrijven gewoon doorwerkten onder de Duitsers, maar een vertragende tactiek hanteerden als zij orders voor hen moesten uitvoeren. In dit verband is het aardig om op te merken dat de HCW in 1940 konden uitbreiden en tegen alle verwachtingen in het dochterbedrijf, de NEM, een prima notering haalde op de beurs.

De HCW was wat de Duitsers *'Federführer'* noemden. Het moest ten behoeve van de bezetter optreden als administratief centraal punt voor de verspreiding van opdrachten van het *Sonderkommando Fähre*. Er kwamen opdrachten binnen van meer dan een half miljoen gulden, een heel bedrag in een tijd waarin men het niet had over miljonairs maar over tonnairs.[37]

In Leiden gonsde het in die oorlogsjaren intussen van de geruchten. De HCW zou bommen, torpedo's en andere munitie maken voor de Duitse oorlogsindustrie. Ook de illegale pers probeerde het bedrijf zwart te maken. Zo schreef het verzetsblad *Kroniek van de Week* op 12 oktober 1944:

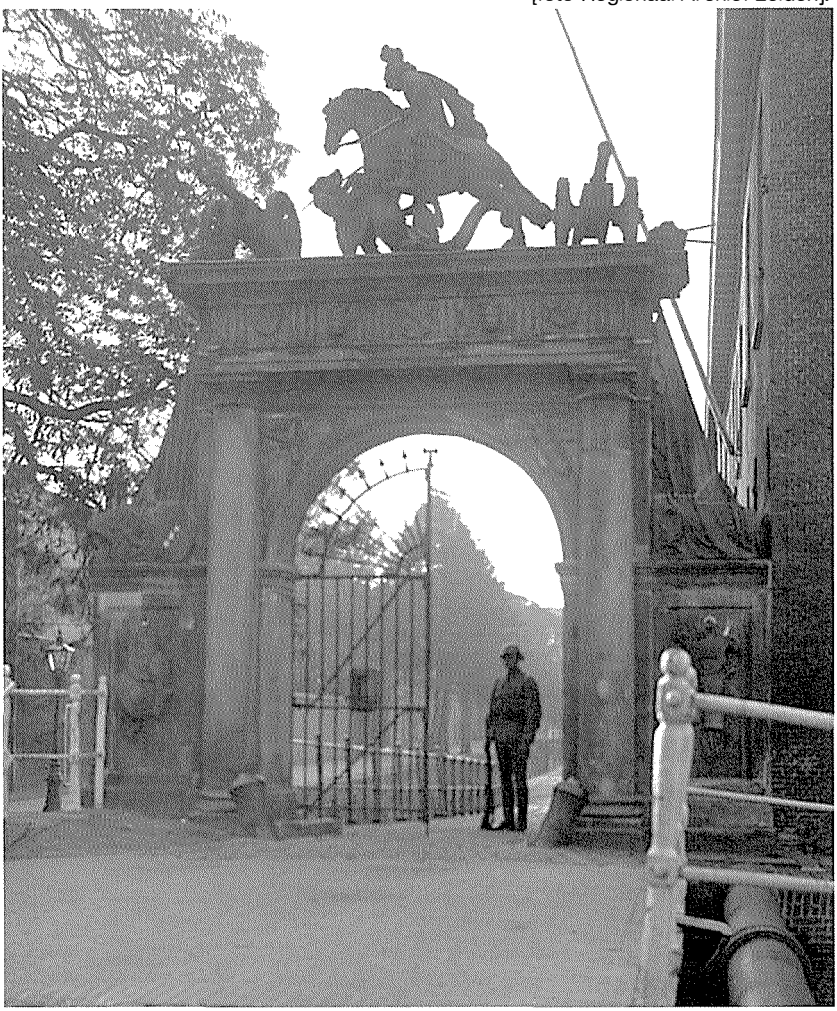
> Achter de schermen beweegt zich de heer Guljé die zich nu reeds voorbereidt om na de oorlog alles goed te praten en zodoende hoopt nog een vooraanstaande figuur in het politieke leven te worden. Ook uit andere gegevens die ons ter beschikking staan, blijkt zonneklaar dat dit bedrijf van A tot Z rot is.[38]

Maar in november 1944 neemt de *Kroniek van de Week* de beschuldigingen terug en schrijft: 'Onze insinuaties aan zijn adres waren op zijn minst genomen voorbarig.'[39]

Publieke opinie

Het Militair Gezag in Leiden besloot de directeuren van de HCW toch voor een tijdje op te sluiten. Het 'wordt verstandig geacht te beginnen met alle drie de heren huisarrest te geven, vooral met het oog op de publieke opinie.'[40] Guljé werd door de Commissie van Vooronderzoek getypeerd als 'een zwakke broeder', Colin 'kwam rond voor zijn opinie uit' en maakte 'propaganda voor de NSB' en directeur Prinsen van dochtermaatschappij de NEM was een

De Doelenkazerne als tijdelijk interneringskamp [foto Regionaal Archief Leiden].

'slimme', die één week na de capitulatie al in Duitsland zat voor zaken.'

Alle arbeiders waren volgens dit document lid van het Nederlandse Arbeidsfront en Colin had nauw contact met het Commando Siebel, dat werd geleid door een zwager van Hermann Goering:

Siebel heeft hen ingeschakeld voor het bouwen van kleine scheepjes, waarmee ze over

rivieren gingen. Colin heeft de Grofsmederij geforceerd deze eveneens te vervaardigen; ze konden er niet onderuit maar hebben zeer vertraagd gewerkt, waarbij ze door de HCW steeds achterna werden gejaagd.[41]

Guljé en Colin werden op 11 augustus 1945 in bewaring gesteld in de Leidse Doelenkazerne, Prinsen al op 8 augustus 1945. De internering van de heren was volgens de Commissie van Vooronderzoek 'steeds meer gerechtvaardigd door het bij het onderzoek naar voren gekomen materiaal'.[42]

Eerder, op 14 juli 1945, was er een verhoor afgenomen door de POD. Daaruit blijkt dat mededirecteur Colin, die bij elkaar zo'n achttien maanden heeft vastgezeten, de technische leiding had van de fabriek en dat Guljé de commerciële kant behartigde. Colin werd door de Bijzondere Rechtspleging als de grote boosdoener beschouwd. De minister van Justitie werd door de Belgische ambassadeur in Nederland gewaarschuwd dat ze Colin behoorlijk moesten behandelen en niet over de grens 'terug moesten trappen'. Dat zou in Belgische kringen namelijk wel eens gevoeligheden kunnen opwekken.[43]

Procureur-fiscaal mr. J. Zaaijer, die de zaak behandelde, trok zich daar weinig van aan. 'Ik gevoel er niets voor de zaak Colin met voorrang te behandelen omdat hij een vreemdeling is en een gezant als kruiwagen heeft. Valt er echter in verband met de zaak iets te antwoorden dat bevredigend klinkt?', schreef hij aan de minister van Justitie op 7 december 1946.[44]

Op 27 december 1946 werd Colin vrijgelaten. De Commissie van Vooronderzoek in Leiden schreef:

> Gevolg is dat de getuigen 'dicht' zijn en zulks van slechte invloed kan zijn op de afwerking van de zaak HCW. Buitenlandse Zaken wenst geen kwestie te riskeren met het Belgische consulaat, gezien de goede verhouding met België. Mr. De Blécourt had aan Mr. Braun verzocht de vrijlating zo lang mogelijk op te houden.[45]

Kennelijk waren de getuigen, die zich ook onder het personeel van de HCW bevonden, bang voor Colin, over wie werd gezegd dat hij 'over lijken ging'.

Maar terug naar Guljé. Al in de aanvang van het proces-verbaal van 14 juli 1945 zegt hij dat hij zeer gehaat werd door de Duitsers. Hij heeft daarbij als bewijs enige processen-verbaal van de *Sicherheitsdienst* (SD) bij zich. Wellicht werd hij door Vollmar, Rijksduitser en bedrijfsleider van de HCW, gehaat en door nog wat andere landslieden van hem, maar met een man als Friedrich Frank kon hij goed opschieten. In de jaren na de Eerste Wereldoorlog had

Friedrich Frank, leider van het *Sonderkommando* Frank [foto NIOD].

Guljé, als adviseur voor de metaalindustrie in het door de Fransen bezette Rijnland, zaken gedaan met de grootvader van Frank en dat had tot bevredigende contacten geleid, ook met Franks zoon Friedrich junior, die de tweede man was naast Schreieder, *Kriminaldirektor* van het *Referat* (afdeling) IV E van de Gestapo in Den Haag.[46]

Guljé beroept zich voor wat betreft het werk voor de Duitsers op het Landoorlogsreglement, de richtlijnen door de regering aan ambtenaren verstrekt in 1937 en de Richtlijnen in mei 1943 door de regering gegeven, waarbij wordt aangeraden: 'Blijf op uw post, de NSB-ers vervullen maar al te graag de ledige plaatsen.'[47] Zijn bedrijfscredo was: 'Maak niets dat doodend kan zijn.' Hij zegt daarover in het proces-verbaal: 'Wij hebben dan ook geen duikboten of V-installaties gemaakt. Wel is een loods gevorderd om V-installaties in op te slaan.' Hij vervolgt met de mededeling dat hij de keus kreeg van de Duitsers: of tekenwerk maken of twintig constructeurs naar Duitsland sturen. Guljé koos voor de eerste optie. Aan de Winterhulp heeft hij mee-

gedaan om niet een *Verwalter* te krijgen. Sommige vrienden van hem, zo vertelt hij, raakten in moeilijkheden met de Duitsers, zoals Bruynzeel en Regout:

De heer Van der Voort [acquisiteur bij de HCW] heeft daarvoor veel gedaan. Hij had zeer veel Duitse kanalen, bijvoorbeeld Fiebig, een belangrijke en gevaarlijke Duitser, voorzitter van de Abteilung Bewaffnung und Munition, en kende hem al twintig jaar. Fiebig was hem dank verschuldigd. Door toedoen van Fiebig is mr. E.E. Menten te Warmond gered van de kogel. Hij regelde deze zaak met Haubrock, Sachbearbeiter van mr. Menten. Op deze wijze is ook jhr. De Braauw van de kogel gered.[48]

Van der Voort wilde als tegenprestatie wel dat Guljé hem *f* 12.500 gaf die hij nodig had om zijn schoonzoon aan een praktijk als arts te helpen. Dit bedrag werd afgeboekt op Duits werk. In 1944 is *f* 7.500 terugbetaald. 'De rest is gebruikt om een officier om te kopen, waardoor wij Vollmar (de algemeen bedrijfsleider) kwijt konden raken.'[49]

De rechercheurs die Guljé ondervroegen, ontdekten een zwarte kas bij het bedrijf. Er zat aan het eind van de oorlog *f* 229.800 in. Die zwarte kas zou, volgens Guljé, zijn gebruikt voor steun aan onderduikers. 'Ook hebben wij er voedsel voor gekocht dat wij onder het personeel of speciaal onder de beambten hebben verdeeld. Onze mening was dat de beambten het over het algemeen moeilijker hadden dan de arbeiders, die nog wel aan het een en ander konden komen. Van een loonsverlaging na annulering van een Duitse opdracht weet ik niets af.'[50]

Op 8 augustus 1945 wordt Guljé door mr. Henri Taudin Chabot van de Commissie van Vooronderzoek Leiden en Herman de Koning van de Politieke Recherche Dienst te Leiden verhoord. Ook weer over de zwarte kas. Daarin zouden de inkomsten en uitgaven voor materiaal zijn genoteerd waarmee voor Nederlanders werken werden uitgevoerd, materiaal dat van de Duitsers werd gestolen. Namen van die Nederlandse opdrachtgevers wenst Guljé niet te noemen, 'daar ik dit niet fair vindt ten opzichte van de clienten'.[51]

Volgens Guljé was de zwarte kas ten dele bedoeld om steun te verlenen aan werklieden die geen gehoor zouden geven aan de Duitse oproep van tewerkstelling elders. Op 9 februari 1942 werd HCW-werknemer Hoogervorst gearresteerd omdat hij op het werk de uitzendingen van Radio Oranje had besproken. Na een dag werd hij weer vrijgelaten. In april van datzelfde jaar

ontving hij een schrijven dat hij ontslagen was bij de HCW. Guljé is hem persoonlijk twee keer *f* 150 komen brengen.

De administratie van de zwarte kas ging als volgt in zijn werk. Wanneer er werk moest worden verricht voor Nederlandse bedrijven, boekte men de materialen en de arbeidsuren deels op rekening van de Duitsers. Het geld dat door de Nederlandse bedrijven werd betaald aan de HCW was voor een groot deel dus pure winst. De zwarte kas werd bijgehouden door ene mevrouw Karreman, die niet bij het bedrijf zelf werkte maar elders. Er was een soort staffel gemaakt waarop de namen van de directeuren met de eerste letter van hun achternaam werden vermeld. Van het geld in de zwarte kas werden levensmiddelen gekocht die ten goede kwamen aan de directie. En aandelen.[52] Daarover schrijft de Commissie van Vooronderzoek: 'Het is onbegrijpelijk dat de directie zo geheimzinnig is met de inkomsten van de zwarte kas; immers wanneer dit inderdaad Nederlandse werken zijn, behoren dit ook werken te zijn van normalen aard en prijs, die het daglicht volkomen kunnen zien.'[53]

Staking

Op vrijdag 30 april 1943 staakten de arbeiders van de HCW. Het was een zogenaamde sympathiestaking. De aanleiding tot de staking was de bekendmaking op 29 april 1943 dat Nederlandse oud-militairen, die in de meidagen van 1940 hadden gevochten, zich moesten melden voor krijgsgevangenschap en arbeidsinzet in Duitsland. Die dwingende oproep aan zo'n 300.000 militairen stuitte op veel verzet bij de Nederlandse bevolking.[54]

H. Vollmar, de algemeen bedrijfsleider, deed op 25 mei aangifte van de staking bij de Sicherheitsdienst. Het afschrift van die aangifte is bewaard:

Op vrijdag 30 april 1943 stelde ik tegen 14.15 uur vast dat de arbeiders hun werk niet meer opnamen. Ik sommeerde hen weer aan het werk te gaan. Ik heb dat meerdere malen gedaan maar ze gingen niet meer aan het werk. Om 16.30 uur werd het loon pas uitbetaald, dus ze moesten wachten. Ik bracht Guljé van een en ander op de hoogte. Hij zei: 'Ik zou als ik u was maar niet teveel ondernemen tegen de arbeiders.' En ik zag dat hij zich daarbij verkneukelde. Ik vroeg hem of hij zich met de *Ortskommandantur* in verbinding wilde stellen. Daarop gaf Guljé mij het antwoord dat hij niets te maken had met de *Ortskommandantur*. Hij zou de *Rüstunginspektion* wel op de hoogte brengen. Ik wilde de *Ortskommandantur* zelf bellen, maar moest vaststellen dat de stekkers van de telefoons

eruit waren getrokken. Ik nam de telefoon van de portier en belde de Nederlandse politie om hulp tegen de staking, maar ze deden niks. Ik hoorde hoe de arbeiders buiten, vooral [...] Pompe, de leider van de staking, de boel ophitste. Ik kon het niet goed verstaan, want met één oor hoor ik slecht. Pompe is een felle propagandist van de SDAP. Hij voegde me toe: 'Jij komt nog wel een keer aan de beurt.' Ook arbeider Blom gehoorzaamde mijn opdracht om de machines te bewaken niet, ik was bang dat de arbeiders die wel eens kapot konden maken. In het bijzonder wil ik u nog opmerkzaam maken op onze directeur Guljé. Hij is een vijand van de Duitsers. Tijdens de staking heeft hij niets ondernomen om de arbeiders weer aan het werk te krijgen.[55]

Guljé voelde zich gedwongen de staking aan te geven bij de Duitse autoriteiten. De tekst van de brief die hij heeft geschreven is helaas niet meer te traceren in het CABR-dossier. Maar dat die brief, waarin de staking werd vermeld, is geschreven, staat wel vast. De verbalisant meldt namelijk:

Een door de heer Guljé getekende kopie van een schrijven gericht aan een Duitse instantie en meldende de sympathiestaking van mei-juni 1943 bevindt zich in het dossier. Het origineel van deze brief is door een der personeelsleden uit de uitgaande post weggenomen, zodat de betrokken Duitse instantie dit schrijven nimmer in handen kreeg. De opdracht was echter de staking te melden.[56]

Die wetenschap heeft de verbalisant uit de mond van Hendricus Marinus van Wel (geboren 6 augustus 1921). En ook kantoorbediende Janse, die woonde aan de Oude Singel 10 in Leiden, wist af van de brief. Hij heeft hem getypt maar niet verzonden en keurig de postzegels geboekt. Hij verklaarde tijdens het verhoor dat hij de brief veertien dagen later bij hem thuis had opgeborgen en dat hij hem tot na de bevrijding in zijn woning heeft gehad. De brief was gericht aan *Sonderstab* Feldmeijer, Parklaan 54 in Eindhoven.[57]

Zelf verklaarde Guljé daarover tegen de POD:

De melding aan de Duitsche instanties van de sympathiestaking in mei 1943 heb ik behandeld. Wij hebben een brief geschreven aan een of andere instantie te Den Bosch, die ons indertijd opdroeg melding te maken van bijzondere omstandigheden. De dag na de staking werd ik opgebeld door de SD en werd ik naar Den Haag ontboden. Mij werd verweten dat ik de SD niet op de hoogte had gesteld van de staking. Tenslotte is daar de brief die wij overigens nimmer verstuurden doch waarvan de copie zorgvuldig bewaard werd, mijn redding geweest.[58]

De staking was dus al een dag nadat hij plaats had gevonden bekend bij de *Sicherheitsdienst*. Wat zouden de gevolgen zijn geweest voor de arbeiders die

Victoire J.M. Guljé-Berger, weduwe van ir. Guljé [uitg. Aspekt].

aan de staking hebben deelgenomen? Het vreemde is dat er in het proces-verbaal melding van werd gemaakt dat de brief van Guljé zich in het dossier bevond. In het proces-verbaal wordt niet de precieze tekst van de brief weergegeven. Is het nu zo geweest dat kantoorbediende Janse de brief op eigen initiatief heeft achtergehouden en bij hem thuis heeft verborgen om die na de bevrijding aan de POD te laten zien of heeft Guljé hem daartoe de opdracht gegeven?

Doelenkazerne

Tussen de verhoren door zat Guljé in de Doelenkazerne gevangen. Het was er verschrikkelijk. In een verslag meldt Guljé: 'Tijdens de aanvrage door een arts om ontslag voor een jong meisje dat ernstig diabeteslijdster was, zegt de kamparts: "Politiek verleden speelt een grotere rol dan gezondheid"'. En even verderop:

Een patiënt met een blaasfistel, waardoor de urine nog over de buik siepelt (deze man was uit het ziekenhuis gesleept) komt wel op de ziekenzaal, maar wordt niet ontslagen, evenmin als een patiënt met drain, waaruit stinkende etter komt. Op de ziekenzaal liggen tussen de gewone patiënten allerlei besmettelijke ziekten, zoals t.b.c., diphteritis, dysenterie. Van den heer Van Duin, lijdende aan de laatstgenoemde ziekte, is nooit de faeces onderzocht. Hij is op het laatste ogenblik voor zijn dood overgeplaatst naar het Academisch Ziekenhuis te Leiden. Het sectierapport wees uit: t.b.c. van de ingewanden. De patient deed dagelijks ontlasting voor het bed op ondersteek op steel. Op de muur van een van de wc's stond daarna de naam van de kamparts geschreven met de tekst 'De beul van de Doelenkazerne. Het a.s. lijk'.[59]

Guljé hield alles bij en maakte er een rapport van. Dat geheime rapport en enkele brieven van medegevangenen speelde hij door aan mr. Kortenhorst, secretaris van de Algemene Rooms-Katholieke Werkgevers Vereniging, die deze informatie op zijn beurt weer ter hand stelde van premier Beel.[60] Tegenover de politie betitelde Victoire Guljé het personeel van de Doelenkazerne als 'scharensliepers'.[61]

S.M.S. Reitsma, hoofd van de sectie II BD opsporing en aanhouding van politiek verdachte personen, verklaarde in 1947 voor de Parlementaire Enquête Commissie over de toestanden in de Doelenkazerne:

Ik heb Sachsenhausen, Buchenwald en een vernietigingskamp meegemaakt. Wat wij hebben meegemaakt was erger dan in de Doelenkazerne. In Vught ben ik door Oostenrijkers geslagen. Mijn hele gebit eruit. Maar bij de bewakingskampen zat canaille. Het was een bende. Om typistes werd gevochten. Natuurlijk krijgt men de verkeerde mensen.[62]

Twee maanden na zijn arrestatie werd Guljé vrijgelaten. De schorsing werd echter niet opgeheven. Bovendien kreeg hij huisarrest opgelegd. Het onderzoek naar de collaboratie van de HCW duurde tot 3 januari 1947. De zaak werd geseponeerd en alle directeuren werden van rechtsvervolging ontslagen. Guljé heeft dat niet meer mogen meemaken.

Mr. Kortenhorst karakteriseerde, zoals eerder gezegd, de werkwijze van de HCW-directeuren als 'bovengronds verzet'. Hij doelde daarmee op het traineren van de werkzaamheden. Joggli Meihuizen heeft daar zo zijn eigen gedachten over:

Er is door de heren dik geld verdiend. Ik moet bij die term 'bovengronds verzet' onwillekeurig denken aan D.U. Stikker, die directeur was van Heineken en bier leverde aan de *Wehrmacht*. Door die leveranties kon men zien, zei hij, waar de troepen zich bevonden en dat was belangrijk voor de geallieerde oorlogsvoering. Toen hij na Juliana's befaamde, maar

door de Nederlandse regering als niet zo handig beoordeelde, pacifistische speech in New York eens een aanvaring met haar kreeg, zei Juliana: 'Ja, meneer Stikker, u denkt toch niet dat ik een "Het Bier is weer Best"-redevoering ga houden.' Guljé zal best wel wat dingetjes hebben gedaan. Maar dat neemt niet weg dat hij heeft gecollaboreerd met de Duitsers. Ook een collaborateur kan goede dingen doen.[63]

Door de Tweede Kamer werd, volgens een artikel in de *Nieuwe Leidsche Courant* van 20 december 1945, forse kritiek uitgeoefend op de berechting van collaborateurs en de manier waarop de Politieke Recherche optrad. Verschillende Kamerleden verweten de politieke opsporingsdiensten dat zij de mensen die waren gearresteerd afhielden van contact met hun raadsman. 'Streng is goed, maar recht moet er voor alles zijn', zo luidde het commentaar van de confessionele partijen. Freule C. Wttewaall van Stoetwegen bracht het 'belachelijke gedoe' ter sprake van de POD te Rotterdam, die bij de 104-jarige mevrouw Herfst een onderzoek ging instellen naar haar politieke betrouwbaarheid omdat de vroegere NSB-burgemeester van Rotterdam haar op haar 103-de verjaardag een bezoek zou hebben gebracht. 'Zou men deze 104-jarige een blijvend gevaar voor de samenleving hebben geacht?', zo vroeg de freule zich af.[64] Enige humor was deze dame niet vreemd.

Volgens Meihuizen was Guljé, als hij was blijven leven, berecht door de Centrale Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven (CZR), net als zijn medede directeur Colin. Dit orgaan, voorgezeten door de vooraanstaande jurist Jan Donner, had Guljé, evenals Colin, waarschijnlijk schuldig bevonden aan economische collaboratie, maar vastgesteld dat dit te wijten was aan de dwang der omstandigheden. Zo ging het met veel economische collaborateurs. Ze werden niet of nauwelijks bestraft. Het pragmatisme of opportunisme in dienst van de wederopbouw vierde hoogtij: Nederland moest worden opgebouwd en daar was het bedrijfsleven hard bij nodig. Meihuizen: 'Het hele bedrijfsleven had boter op zijn hoofd. Guljé was een van de velen en handelde niet anders dan de meesten in zijn positie.'[65]

De eerder genoemde opsporingsambtenaar Reitsma had zo zijn eigen ideeën over Guljé. Tijdens een verhoor door de Parlementaire Enquetecommissie was hij ronduit beschuldigend:

In september 1945 raakten wij onze macht kwijt als Militair Gezag. Ik zal u een verhaal vertellen, een goed voorbeeld. U kent het geval Guljé misschien van de Leidsche Constructie Werkplaatsen. Dat is een heel interessant verhaal. Toen de zaak van het

Militair Gezag langzamerhand naar het kabinet Schermerhorn overging, kregen wij de instructie: 'Guljé moet vrij!' Ik kende dat dossier. Ik wist dat Guljé zijn arbeiders expresselijk naar Duitsland heeft gestuurd, waarvan er verscheidene(n) niet meer zijn teruggekomen.[66]

Nog eenmaal moeten wij hier Reitsma aanhalen. Hij wist al zo'n beetje wat Guljé te boven het hoofd hing toen deze werd vrijgelaten uit de Doelenkazerne:

Ik moest bij Generaal Kruls komen. Hij vroeg mij het geval Guljé nog eens te onderzoeken. Ik heb het geval nog eens onderzocht. Ik ben naar Leiden gegaan, alwaar ik verschillende families heb bezocht. Ik bracht rapport uit bij Generaal Kruls en ik heb gezegd: 'Als Guljé vrijkomt, gaat hij eraan'.[67]

Kennelijk was de haat tegen Guljé bij die Leidse families erg groot. Zou Reitsma, een scherpzinnig man, zich zomaar iets op de mouw hebben laten spelden door deze families of was hij in staat om ook de beschuldigingen te controleren? Het zou interessant zijn dat onderzoek van Reitsma, als hij het tenminste op schrift heeft gesteld, eens te lezen. Ik heb er naarstig naar gezocht in de archieven maar het nog niet kunnen ontdekken.

Razzia's

Het ondergrondse blad *Bureau Houtman* meldde op 20 november 1944 dat er grootscheepse razzia's werden uitgevoerd door Georgiërs in Leiden en andere plaatsen.

In Leiden zijn ongeveer 900 man per gele tram aangekomen. Men heeft hen ondergebracht in de Hollandsche Constructie Werkplaatsen die 's ochtends door de Grüpo waren bezet. Volgens een verklaring van den commandant van de bewakingstroepen zouden zij onmiddellijk te voet naar Delft vertrekken. De 500 porties die bij de gaarkeuken waren besteld, zouden afbesteld zijn. Dit wijst erop dat de razzia's niet het verloop hebben, dat verwacht werd.[68]

Een van de arbeiders van de HCW die naar Duitsland moest en het heeft overleefd, was Henk Ribot. Zijn beroep was smid. Vermoedelijk is hij in mei-juni 1942 vertrokken voor arbeidsdienst in Duitsland. Ze vertrokken met een flinke groep anderen per trein vanuit Leiden. De meesten van hen waren metaalarbeiders en werkten onder andere bij bedrijven als de Grofsmederij, de HCW en de NEM. Henk Ribot is inmiddels overleden. Zijn broer Gerrit was

negen jaar toen de oorlog uitbrak. Hij heeft over de HCW nog wel het een en ander gehoord van Henk.

Er waren opeens veel NSB'ers in dienst tijdens de oorlog. En dat waren geen vakmensen, zodat ze alles aan mijn broer en de andere arbeiders moesten vragen. Ik had de indruk dat de leiding van de fabriek duidelijk op de hand was van de Duitsers en de NSB. Maar dat ze hem expres aan de *Arbeitseinsatz* hebben overgeleverd, nee, dat is niet zo. Dat ging via het arbeidsbureau in Leiden. Ze kregen een oproep. Die directeur van de HCW is naderhand nog naar aan zijn eindje gekomen.[69]

Dat er ook arbeiders van de HCW op een handige manier wisten te ontkomen aan de *Arbeitseinsatz* bewijst een briefje in het Regionaal Archief Leiden. Het briefje is geschreven door ene mevrouw Van B.

Meneer de Commissaris, Is dat eerlijk dat mijn man naar Duitsland moet, vader van twee kleine kinderen, en een jonge vent die geen kinderen heeft de dokter voorliegt en hier blijft? Het gaat om een man met de naam B. Hij heeft op de HCW zijn arm met een lasvlam verbrand. [...] En hij heb die arm niet bij ongeluk verbrand. Kan u hier nu niks tegen doen?

Onderzoek naar de moord op Guljé

Een van de eerste verdachten in het onderzoek naar de moord op Guljé was de ondercommandant van de Doelenkazerne, Arie Spek. Hij zou volgens de commandant van die kazerne, Christoffel Dominicus van den Beemt, zijn vrouw hebben bedreigd met een revolver en zijn gezin verwaarloosd hebben. Hij was getrouwd met Antje W. en woonde in Dordrecht.[70]

Onderzoek wees uit dat hij niet de dader geweest kon zijn. Hij was wel in het bezit van een revolver, maar die had niet het kaliber van het wapen waarmee Guljé werd geliquideerd. Zijn motief was volgens de Leidse politie dat Guljé bij zijn vertrek uit de Doelenkazerne had gezegd dat hij de misstanden aldaar openbaar zou maken. Het vreemde is dat Victoire Guljé in eerste instantie tegenover de politie ontkende dat haar man een rapport zou hebben gemaakt over de misstanden in de kazerne. Dat geeft zij later in een gesprek met de politie pas toe.[71]

Victoire Guljé, die het onderzoek van de Leidse politie te traag vond verlopen, bezocht Speks vrouw in Dordrecht. Zij deed dat met ir. Thijssen, een man uit het verzet die zich opwierp als een soort privé-detective. In Antje W.

herkende zij aanvankelijk de vrouw die met een brief aan de deur van haar woonhuis aan de Van Slingelandtlaan was geweest. Toen Arie Spek thuiskwam, verzonnen zij en Thijssen een smoesje voor hun komst. Zij vertelden aan hem dat zij iemand zochten die een kwalijke rol had gespeeld in de illegaliteit.[72]

Antje beantwoordde aan het beeld dat Victoire Guljé tegenover de Leidse politie had geschetst van de vrouw die aan de deur was geweest. Victoire Guljé had daarover verklaard: 'Zij maakte de indruk een vrouw uit het volk te zijn.' Door die opmerking wordt weer eens duidelijk hoe de sociale verhoudingen in die tijd lagen.[73]

Op het politiebureau vond op 20 december 1946 een confrontatie plaats met Antje W. Victoire Guljé moest zeggen of zij inderdaad de vrouw was geweest die zich op de avond van de moord bij haar had gemeld. Victoire Guljé was er opeens niet meer zo zeker van en vroeg de politie of ze de vrouw dezelfde kleding wilden aandoen als de kleren die ze op die avond had gezien. Toen dat was gebeurd, moest de weduwe van Guljé bekennen dat Antje niet de vrouw was die aan haar deur was geweest.[74]

Nog een persoon kwam volgens Victoire Guljé in aanmerking voor de moord op haar man, mr. F.P.E. Bloemarts, inmiddels districtscommissaris Leiden van het Militair Gezag. Deze man, die ook nog eens familie van de Guljé's was, zag zij wel in staat tot een moord. De opa's van Eugène Guljé en die van Bloemarts waren broers. Hij had een tijd bij de familie Guljé in huis gewoond. Aan zijn 'misslagen' was het te wijten dat haar man eerst was opgesloten in de Doelenkazerne en daarna was vermoord.

Bloemarts schreef op 23 mei 1945 aan de Politieke Recherche in Leiden:

> In vouwe dezes doe ik u geworden een 3-tal exemplaren van een door mij getekend bevel tot beperkte bewegingsvrijheid ten aanzien van Guljé, Colin en Prinsen. Voor de goede orde deel ik tevens mee dat de drie bovengenoemde heren door mij zijn geschorst in hun functie van directeur. Ik verzoek u het (collaboratie)onderzoek tegen Guljé, Colin en Prinsen met spoed voort te zetten.[75]

Het onderzoek van de politie verliep zeer stroef. Er werd een advertentie geplaatst in de kranten, waarin werd gevraagd om tips. Er kwam zegge en schrijve één waardeloze tip binnen. Willem de Gast, inspecteur van de Leidse politie, bij de Binnenlandse Strijdkrachten bekend onder de naam Koenders, weet dat aan het feit dat 'men bevreesd was voor de illegaliteit'.[76]

Algemeen werd in die tijd aangenomen dat de dader van de moord op Guljé in kringen van het voormalige verzet moest worden gezocht. De Gast voerde dan ook een onderzoek uit onder de leden van de oud-illegaliteit in Leiden. Ene Schölvinck had hem verteld dat men in de kringen van de illegaliteit niet tevreden was met de berechting van politieke delinquenten. De Gast schrijft in een rapport:

Doordat het ons niet onmogelijk voorkwam dat er verband zou kunnen bestaan tussen personeel van de Politieke Recherche Afdeling (PRA) [waarbij veel oud-verzetsmensen zaten] en de daders van de moord, hebben wij het vrouwelijk personeel van de PRA te Leiden, dat op de hoogte kon zijn van de zaak Guljé, vertoond aan mevrouw Guljé, doch zonder resultaat. [...] Door mij is vervolgens met oud-illegale werkers over deze kwestie gesproken. Alhoewel men over de houding van Guljé slecht te spreken is en de moord het resultaat acht van zijn handelingen, liet men zich afkeurend uit over de wijze van optreden.[77]

Op het politiedossier staat in potlood de vraag of er over dat verhoor van de illegaliteit ook een apart rapport is gemaakt. Dat is niet gebeurd. Althans, het bevindt zich niet in het dossier. De Gast had bij de Binnenlandse Strijdkrachten gezeten. Daar moet hij ongetwijfeld veel mensen uit de illegaliteit hebben ontmoet. Was een man met zo'n dubbele loyaliteit wel de juiste persoon voor het onderzoek naar de moord op Guljé?[78]

Doodgelopen

Nadat het onderzoek was doodgelopen, schreef de toenmalige minister van Justitie Weijers aan de secretaris-generaal van zijn ministerie op 13 mei 1949 een brief waarin hij opdracht gaf de zaak nogmaals te laten onderzoeken door een bekwame rijksrechercheur, 'geheel vrijstaand van de Leidse politie, in welker activiteit men geen vertrouwen heeft'.[79]

De rol van de Leidse politie is een nogal schimmige geweest. Eugène Guljé zei in een interview tegen het *Leidsch Dagblad*:

Al in mei 1946 kreeg mijn moeder van Kolfschoten, de toenmalige minister van justitie, een brief waarin hij haar schreef hoezeer hij met haar lot begaan was, een lot dat des te moeilijker te dragen was, 'nu de kans om tot een opheldering van het dramatische gebeuren te komen nog zo zwak schijnt'. Die brief dateert van 3 mei 1946! Nauwelijks twee maanden na de moord op mijn vader! Het is alsof ze het onderzoek toen al hebben afgeschreven. [...]

Marinus Post, alias 'Evert' [foto *Haarlems Dagblad*].

Later is de politie naar mijn moeder toe gekomen met het voorstel: 'Geef ons tienduizend gulden en dan gaan we verder met het onderzoek.' Ze is daar natuurlijk niet op ingegaan.[80]

Atie Visser en de illegaliteit

Niemand had kunnen bevroeden dat de daderes zich nog eens zelf zou aangeven. In een voor Leiden ongekend mediacircus werd op 8 juni 2011 door Henri Lenferink, de burgemeester van Leiden, bekend gemaakt dat de moord was gepleegd door Atie Ridder-Visser, een oud-verzetsstrijdster, inmiddels een 96-jarige vrouw, woonachtig in Rotterdam. Zij was bij Victoire Guljé aan de deur geweest en had op die bewuste avond de trekker overgehaald. Atie werkte bij de POD. Waarschijnlijk heeft zij tijdens de confrontatie bij de Leidse politie, waar een aantal vrouwelijke medewerkers van de Politieke Recherche was opgetrommeld, oog in oog gestaan met Victoire Guljé, maar is ze niet herkend.

Atie Visser werd, naar eigen zeggen, in het voorjaar van 1944 door een meisje uit Woerden gevraagd of ze koerierster wilde worden bij de knokploeg van Marinus Post, die de schuilnaam 'Evert' droeg. Het was een ploeg die wel hield van een gewapende confrontatie. De ploeg kwam samen bij dominee Post in Rijnsburg. Marinus pleegde verzet vanuit het geloof in God en de bijbel. Atie Visser werd daar als communiste over ondervraagd door B.L. Tramper, in een interview voor het *Reformatorisch Dagblad* op 12 november 1999: 'Het was voor hem duidelijk dat het helpen van de naasten, de onderduikers en de Joden, een gebod van zijn God was.' Over het christelijk geloof werd volgens haar uitvoerig gesproken tijdens bezoeken aan de pastorie van dominee Post in Rijnsburg. 'Er werden langdurige disputen gevoerd over de ouderdom van de aarde. Dat weet ik nog wel. Ik merkte dat de familie diepgelovig was. Maar ik wilde niet geloven, ik was immers communiste.' Tot verwijdering in de knokploeg heeft dat nooit geleid, aldus Atie.

Visser heeft genoten van haar rol in het gewapend verzet, zo blijkt uit een interview dat ze gaf aan Kalien Blonden voor Kruispunt TV op 17 juni 2011. In het boek dat Blonden in 1999 schreef over de leider van de knokploeg en Aties belevenissen in 1944, spat het van de bladzijden: 'O, het is zalig om te knokken!', roept ze uit na een (vergeefse) jacht op een foute politieman. 'Ik was bezeten van de overvallen' [op distributiekantoren]. En over een avond, de verzetsploeg is bijeen: 'Ik keek de kring rond en ik realiseerde me opeens dat ik dolgelukkig was [...]. De reden was: wij hoorden bij elkaar, wij vochten samen, wij waren een: de Ploeg.'[81]

Niet alleen liquideerde Atie Guljé na de oorlog, tijdens de oorlog hielp ze ook mee aan een andere liquidatie. Dat blijkt uit een interview dat ze toestond aan de Haagse journalist Paul van Beckum.[82] Hij kenschetste haar in zijn artikel als een kordate tante. 'Ze was lid van de communistische partij. Ze gaf zich impulsief op als lid toen zij in 1932, sjouwend door de stad [Rotterdam], zwervend langs de havens, in een rij arme werklozen zag staan, "mager met gezichten zo wit als de lucht, die zich elke dag bij de sociale dienst moesten melden. Ik was zeventien jaar, zat net op de Handelsschool en was verschrikkelijk kwaad om wat ik zag. Ik stapte een gebouw binnen dat De Zeven Provinciën heette en gaf mij daar op als lid van de communistische partij."'[83]

Jeugdfoto van Atie Visser, alias 'Karin',
op de omslag van *De Opmaat.*

Atie ging later met de kameraden naar Brussel, waar de weeskinderen uit de Spaanse Burgeroorlog werden opgevangen. In België ontmoette ze joden die waren gevlucht uit nazi-Duitsland. Ze werkte in 1938-1939 in Amsterdam voor de joodse tabakshandelaren Rothschild en Blum, 'die in de oorlog buiten schot bleven en na de bevrijding hun handel weer konden voortzetten.'[84]

Op de 14 mei 1940 hoorde ze dat de koningin in Engeland was aangekomen. Het vervulde haar met ontzetting. De volgende dag probeerde ze telefonisch contact te krijgen met Rotterdam, maar om tien uur 's avonds meldde de telefoniste: 'Rotterdam antwoordt niet.' De volgende dag reed ze naar de Maasstad, maar kon niet verder vanwege de razende vuurstorm. Haar vader, die kapitein was bij de Rotterdamse Lloyd, was zo kwaad door de Duitse bezetting dat hij mager werd van woede. Hij richtte een fonds op voor vrouwen en kinderen die alleen achter waren gebleven, nadat de vaders, die in het verzet zaten, waren doodgeschoten.[85]

Atie Visser, die tijdens haar verzetswerk 'Karin' genoemd werd, wilde bij de groep van Marinus Post graag meedoen aan overvallen. Marinus vond dat goed maar zei dat ze dan eerst een proef moest afleggen.

Het ging om de liquidatie van een verrader. Ik hoefde dat niet zelf te doen, maar moest er wel bij zijn. Vanuit Leiden gingen we op de fiets naar Rijnsburg. De knokploeg, de verrader en ik. Evert beval dat ik met die man achteraan moest rijden. Ik moest hem lekker maken, dat wil zeggen de indruk wekken dat wij NSB'ers waren, die een leuke groep vormden. Dat we veel borreltjes dronken, dat we veel lol hadden samen en dat we goed verdienden. De bedoeling was, zo vertelde ik, dat we hem zogenaamd voor een nacht als onderduiker zouden onderbrengen op de schuit van een binnenvaartschipper. Dan zou de volgende dag de SD komen en de schipper arresteren. Heel infaam natuurlijk, maar die man vond het prachtig. De avond tevoren was er geloot wie de liquidatie zou uitvoeren. Onze jongens waren daar tuk op, hoor. Ja, het was oorlog. Het ging om een verrader. Hij had de dood verdiend. Aan boord van het schip was het snel gebeurd. Evert gaf een knikje. Iemand van ons riep de naam van de verrader. Toen hij zich omdraaide, knalde het schot. Hij was onmiddellijk dood. De jongen die het moest doen, schoot vanuit zijn arm. Het deed me niks.[86]

Daarna deed Atie mee aan overvallen op distributiekantoren en knapte ze andere gevaarlijke klussen op. Wat opvalt in het interview van Paul van Beckum, is het enthousiasme waarmee Atie Visser spreekt over dat verzets-

werk. In de interviews die we op de televisie hebben gezien in de afgelopen tijd, is dat nog steeds zo. Bijna met liefde keek Atie naar de doos patronen, waarin er twee ontbraken: één patroon die was gebruikt om op een hek te oefenen, één patroon die nodig was om daarna Guljé te liquideren.[87]

De knokploeg van Marinus Post kwam vaak bij Leidenaar Dick Spoor, die een sigarenzaak had op de hoek van de Van Oldenbarneveldtstraat en de Johan de Wittstraat in Leiden. Na de bevrijding gingen de leden van de knokploeg terug naar huis.[88]

De brug

Atie Visser bleef achter in Leiden en ging werken bij de POD. Ze hield contact met Dick Spoor en kwam er regelmatig met enkele collega's van de POD over de vloer, aldus de persverklaring van de gemeente Leiden. Ze maakten zich kwaad over hoe miserabel de berechting van collaborateurs en de zuivering verliepen. Op een keer had Spoor het over een kleine brug aan de noordzijde van de stad, die door het verzet in brand was gestoken, maar door de HCW weer was gerepareerd. Het bruggetje had volgens het verzet een strategische betekenis, aangezien de Duitsers zich hierover konden terugtrekken in het geval dat de geallieerden vanuit het zuid-oosten zouden oprukken.[89]

Volgens Atie ging het om een kleine, houten brug die in brand was gestoken, een brug waarvoor je twee cent tol moest betalen. In zijn persverklaring liet de burgemeester van Leiden weten dat het dan waarschijnlijk om het Warmonder Tolhek moest gaan. Het dek van die brug en de leuningen ervan waren van hout.[90]

Atie is nog erg helder en zeer beslist in haar uitspraken. Maar toch moet bij de opmerking over de brug een kanttekening worden gemaakt. Misschien is het een bijkomend klusje voor de HCW geweest, maar dat bedrijf hield zich niet bezig met hout maar met staal. In het archief van het Militair Gezag Zuid-Holland bevindt zich een rapport, dat is opgetekend uit de mond van Karel Cebol, betaalmeester van de groenteveiling te Leiden, wonend aan de Zoeterwoudseweg 2. Het is gemaakt door Gaatze Douma, brigadier van politie te Leiden, op zaterdag 19 mei 1945, en luidt als volgt:

Guljé en Colin hebben steeds gewillig samengewerkt met de Duitse *Wehrmacht*. Prinsen, directeur van de Nederlandsche Electrolasch Maatschappij, deed dit niet. Op diens gedrag

valt niets aan te merken. Toen de brug over het Rijn- en Schiekanaal (Spoorbrug) door de geallieerde luchtmacht stuk was gebombardeerd is deze brug onder leiding van Ingenieur Schreuder en in opdracht van de HCW hersteld door personeel van de HCW. Voor ondergronds werk ten behoeve van het maken van een brug had ik indertijd ijzer nodig. Ik wendde mij toen tot de directeur van de HCW en vroeg of ik ijzer van hem kon kopen waarbij ik hem meedeelde in bedekte termen waar ik het ijzer voor nodig had. Een van de heren, wie het was – of het Guljé of Colin was durf ik niet met zekerheid te zeggen, zeide tegen mij: haal het ijzer maar weg maar je moet het betalen in natura. Aangezien het benodigde ijzer een waarde had van plusminus 10.000 gulden kon hij derhalve wel begrijpen dat ik dit ijzer niet in natura kon betalen. Even later is toen het ijzer weggehaald door de Duitsers.[91]

De bruggen, zowel die van Atie als die van Karel Cebol, lijken na dit verhaal over elkaar heen te buitelen. Welke brug is nu precies door de HCW gerepareerd? In elk geval is dat met zekerheid de brug over het Rijn- en Schiekanaal. Dat is namelijk gebeurd onder leiding van de daar werkzame ingenieur Schreuder. Over het Warmonder Tolhek en een eventuele brand aldaar is in de oorlogsliteratuur, de verzetsbladen en de kranten niets maar dan ook niets te vinden.

Door de zaak met de brug die de HCW-mensen zouden hebben gerepareerd, rees bij Dick Spoor en Atie Visser het idee om Guljé te liquideren. Ongetwijfeld zullen er ook andere motieven hebben meegespeeld: de publieke opinie in Leiden was duidelijk tegen Guljé en zijn mededirecteuren, dat kun je concluderen uit Reitsma's getuigenis voor de Parlementaire Enquête Commissie. Atie wilde de liquidatie niet overlaten aan Dick Spoor omdat die verantwoordelijk was voor een gezin en een winkel had. Ze wilde het ook niet overlaten aan de jonge jongen van de Politieke Opsporingsdienst, die een grote bewondering voor Atie Visser had, ja, misschien zelfs een beetje verliefd op haar was.[92]

Atie nam dus de taak op zich om Guljé te doden. In een interview vertelde ze over haar gemoedstoestand van destijds.

We waren helemaal verwilderd. Het initiatief was tijdens de oorlog aan ons. Zo vrij heb ik me nooit meer gevoeld. Na de bevrijding moesten we weer in het gareel lopen, tot bedaren komen. We wilden eerst zelf de NSB'ers doodschieten. Ik heb wel een jaar nodig gehad om aan de situatie te wennen.[93]

Op 1 maart 1946, tegen tien uur 's avonds, ging zij samen met Dick Spoor en de jonge jongen door de sneeuwjacht naar het huis van Guljé aan de Van Slingelandtlaan 8. Omdat Atie zelf nogal klein van stuk was, draaide Dick Spoor de lamp bij de voordeur los. Daarna verstopte hij zich met de jongen achter de muurtjes en bosjes in de omgeving. Toen Atie Guljé met een schot in de buik dodelijk had getroffen, renden ze alle drie weg en gingen ze ieder naar hun eigen huis.[94]

Atie woonde in bij Johan Knuttel aan de Witte Singel in Leiden. Knuttel was een eminent neerlandicus en tevens raadslid voor de CPN in Leiden. Voor dit artikel heb ik geprobeerd om te weten te komen of Atie Visser ook voor de burgerlijke stand op het adres van Knuttel ingeschreven stond. Maar dat was niet te achterhalen door de strenge privacywetgeving heden ten dage. Knuttel die zichzelf 'de vergeten kommunist' noemde, heeft zich niet met verzet bezig gehouden, zo is duidelijk geworden in de biografie van Jaak Slangen.[95] Wel was hij op de hoogte van Atie's verzetsverleden. In een recent gesprek dat ik met Atie Ridder-Visser heb gehad vertelde zij daarover het volgende:

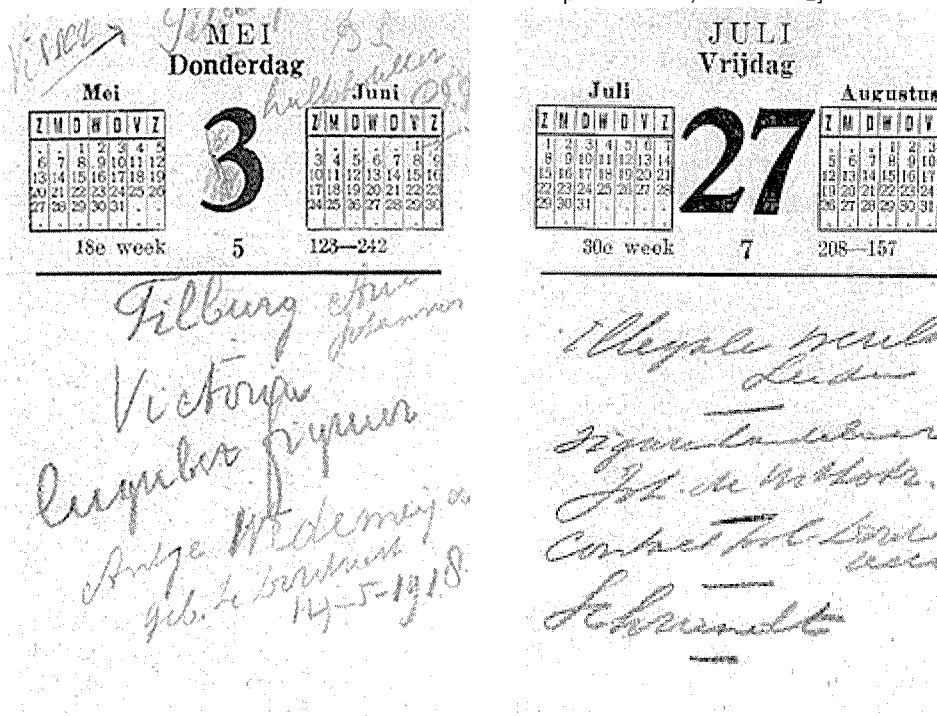
Ik geloof dat ik heb gereflecteerd op een advertentie waarin hij in dat grote huis aan de Witte Singel een kamer te huur aanbood. Ik weet nog dat ik daar voor het eerst binnenkwam en aan de muur in de huiskamer een foto zag hangen van Koningin Wilhelmina en Prins Hendrik. Pal daarnaast hingen twee foto's van Marx en Lenin. Ik vond dat nogal grappig. Dat ik in het verzet zat, wist hij zeker wel. Maar we spraken daarover niet met elkaar.[96]

In interviews heeft Atie Visser gezegd dat iedereen binnen de POD ervan op de hoogte was of tenminste vermoedde dat zij Guljé had geliquideerd. Maar dat iedereen zijn mond heeft gehouden. In het archief van het Directoraat Bijzondere Rechtspleging bevindt zich het personeelsdossier van Atie Visser. Misschien dat daarop nog ergens een aantekening staat die op haar wijst als verdachte van de moord. Maar dat dossier mag, zo lang Atie Visser nog leeft, niet worden ingezien.

Agendablaadjes

Ergens in een interview heeft Atie verklaard dat zij wel door de politie in Leiden is verhoord. Ook Dick Spoor is over de moord op Guljé aan de tand

Twee agendablaadjes met aantekeningen [RAL, Archief Gemeentepolitie Leiden, inv. nr. 7482].

gevoeld. Daarvan getuigen twee agendablaadjes die zich in het politiedossier over de zaak Guljé bevinden. Op één ervan staat de naam 'Visser' met potlood geschreven in de linkerbovenhoek. Onderaan staat de naam van Antje W., de vrouw van de ondercommandant van de Doelenkazerne. De ondercommandant is lange tijd verdacht geweest van de moord. Antje was volgens Victoire Guljé de vrouw die had aangebeld, al zou zij na een confrontatie met haar die mening terugnemen. Het lijkt er dus op dat op dit blaadje mogelijke verdachten staan. Eén daarvan zou dan Atie Visser zijn geweest. Omdat er door inspecteur De Gast nooit een proces-verbaal over het onderzoek onder de illegaliteit is opgemaakt, zullen we dit waarschijnlijk nooit meer te weten komen. De Gast concludeerde dat in elk geval niet 'de goede illegaliteit' achter deze moord had gezeten. Wat hij daarmee nu precies bedoelde, is niet duidelijk.[97]

Naar het verhoor van de oud-illegaliteit in zijn geheel verwijst een ander agendablaadje met de notitie: 'Sigarenhandel Johan de Wittlaan'. Op dat adres bevond zich de zaak van sigarenhandelaar Dick Spoor. Ook hij is dus aan de tand gevoeld. Joop Spoor, de zoon van Dick Spoor, kan zich daarvan niets meer herinneren. Wel heeft hij de familie Guljé goed gekend:

Ik was kind aan huis bij de familie Guljé. Ik speelde wel met hun zoon Felix, was eigenlijk wel zo'n beetje bevriend met hem. Nooit heb ik onderduikers bij hen in huis gezien. En ik geloof ook dat mijn vader Guljé goed kende en geen hekel aan hem had. [...]

De groep van Marinus Post vergaderde bij mijn ouders thuis in de oorlog. Atie Visser kende ik goed. Ze was een wat kleine vrouw, een beetje afstandelijk. Maar Marinus was erg aardig. Die ging met mij kuilen graven in de tuin. Een leuke vent. Dat mijn vader betrokken was bij die moord op Guljé is de burgemeester me komen vertellen. Samen met een secretaris of zo. Hij nam een glaasje water en die secretaris een wijntje. Ik had er nog nooit van gehoord en kreeg een brok in mijn keel toen ik dat hoorde over mijn vader. Ik zou nog wel iets van de gemeente horen, maar tot nu toe wacht ik daar nog steeds op. De neef van Guljé werd uitgenodigd voor de persconferentie, maar ik niet. Ik moet wel geloven in dat verhaal, maar in mijn hart geloof ik het niet. Ik vind het een vies zaakje. [...]

Ik geloof dat verhaal over die houten brug niet. Laatst was er een journaliste uit Nijmegen die met de zoon van Guljé hier door de Leidse Hout ging lopen, op zoek naar die brug. Nou, je moet goed zoeken voor je die vindt. Ik weet nog wel dat we juist over de leggers van ijzeren bruggetjes liepen als kind. [...]

Mijn vader was een vent die recht door zee was. Als je loog, kreeg je een klap voor je kop. Zo zat dat. Mijn moeder was katholiek, mijn vader niet. We deden thuis niets aan het geloof. Mijn vader zat niet bij de verzetsgroep van Trouw en hij was ook geen communist. Wie die jongen was, over wie Atie Visser het had, weet ik niet. Ik begrijp niet dat Karin, zoals ze bij ons thuis werd genoemd, zo lang na dato nog komt met een bekentenis. Waarom? En waarom heeft ze geen contact met mij gezocht. Mijn vader is na de oorlog bij de Politieke Recherche Leiden gaan werken. Hij was daar zelfs de baas. Maar hij had het daar al gauw gezien. Hij zag hoe de kleine mannetjes werden gepakt en de grote de dans ontsprongen."[8]

Politieke Recherche

Atie Visser ging in 1947 naar Indië, waar zij haar man Herman Ridder ontmoette. Ze trouwde er met hem. Na enkele jaren keerde het echtpaar terug naar Nederland en gingen ze na wat omzwervingen uiteindelijk wonen in Rotterdam. Visser heeft gezegd dat ze na de moord nooit meer de kranten heeft gelezen en geheel onkundig is gebleven van de nasleep. Voor een vrouw die zo goed bij de tijd is als zij, voor iemand die zo knap haar

Ajax Sportman Combinatie (ASC) Leiden met rechts voorzitter Aad Wempe en in de achterste rij v.l.n.r.: de achtste persoon: Joop Spoor [particuliere collectie].

oorlogsherinneringen heeft beschreven, is dat zeer ongeloofwaardig.[99]

Wat deed Atie Visser eigenlijk in die tijd dat ze bij de Politieke Recherche in Leiden werkte? We hebben twee wapenfeiten van haar kunnen vinden, een getuigenis in een zaak tegen ene Louis van Velzen, die werkte op de documentatie-afdeling van de Politieke Recherche in de Doelenkazerne. Hij zou met een vrouwelijke gevangene het dossier van haar hebben besproken en dat was ten strengste verboden. Hij deed dat naar eigen zeggen omdat het tegen zijn rechtsgevoel indruiste dat het allemaal zo lang duurde. Atie verklaarde dat zij hem een onsympathiek persoon vond en dat ze hem een aantal keren met een dossier in zijn handen heeft zien verschijnen.[100]

In de *Leidsche Courant* van 8 mei 1946 – Atie Visser heeft Guljé dan al neergeschoten – troffen we nog een klein bericht aan waarin Atie Visser opduikt. Ze moet dan voor het Leidsch Tribunaal getuigen in een zaak tegen Gergje van D., een 36-jarige kantoorbediende in Oegstgeest, die van juni 1942 tot september 1944 op kantoor had gewerkt bij het *Marine Bekleidungsamt* in Dordrecht, verloofd was met een Duitse militaire arts en naderhand had gesolliciteerd bij de Nederlandsche Landstand. 'Getuige mej. G.A. Visser, ambtenaresse bij de politieke recherche, bevestigde enkele bijzonderheden uit de tenlastelegging.'[101]

Atie heeft dit onderzoek zelf verricht. Ze heeft een stel foto's aangetroffen in de woning van de verdachte waarop de verdachte Gergje zich samen met twee vriendinnen bevindt in het gezelschap van 'twee moffen' in het parkje nabij de Witte Singel. Gergje is gefotografeerd bij de zonnewijzer. Haar wordt verweten dat zij van 1 december 1944 tot de capitulatie op 5 mei 1945 heeft samengewoond met de Duitse militaire arts Clemens Moncke. Atie Visser heeft verschillende nationaal-socialistische boeken aangetroffen bij de verdachte, onder meer *Mein Kampf*. De verdachte werpt tegen dat de arts een hekel had aan het nationaal-socialisme en dat kan Atie Visser uit de brieven wel destilleren, maar zo schrijft ze: 'men moet niet vergeten dat het toen Maart en April 1945 was. [...] Van intieme omgang met andere Duitse militairen heb ik niets kunnen vaststellen.'[102]

Uit het dossier komt naar voren dat Atie Visser door haar bazen bij de Politieke Recherche nog aangesproken werd met haar verzetsnaam 'Karin'. De zaak tegen de dame die het met Duitsers hield, bewijst dat Atie in die tijd nog in Leiden was. Werd de grond haar daar niet te heet onder de voeten? Volgens het proces-verbaal woonde ze nog steeds op de Witte Singel 52 in Leiden, bij Johan Knuttel.

De uitspraak in de zaak van kantoorbediende volgde op 17 mei 1946. De vrouw kreeg een internering van twee jaar en zes maanden aan haar zijden broekje, 'met dien verstande dat deze termijn op 9 november 1947 afloopt, ontzetting uit het kiesrecht, het bekleeden van een ambt bij een overheidsorgaan of semi-overheidsorgaan en verbeurdverklaring van het vermogen tot een bedrag van 1641 gulden.'[103] Atie-Ridder Visser kwam er voor een naoorlogse liquidatie met minder vanaf.

Uit een persoonlijk gesprek met Atie Visser blijkt dat zij achteraf gezien toch niet zo blij was met de straf die Gergje van Dijk had gekregen: 'Ik heb haar later nog eens gesproken in het kamp waarin ze was gedetineerd. Ik schrok van de straf die ze had gekregen. "Je moet proberen te ontsnappen, meid", zei ik. Maar dat durfde ze niet.'[104]

Als je ziet, hoe ze zo'n dertig jaar later kijkt naar de collaboratie van Willem Aantjes, lijkt het alsof er toch wat meer mildheid in haar karakter is geslopen. In een ingezonden brief, die is geplaatst in de *Nieuwe Leidsche Courant* van 16 november 1978, reageert zij als volgt op de déconfiture van Aantjes:

Ik ben trots op Aantjes, trots op de wijze waarop hij zijn verleden ontgroeid is, trots op zijn ontwikkeling van (misschien) foute Nederlander tot een zeer goede Nederlander. Wat hebben we dan nog te maken met wat er 34 jaar geleden is gebeurd. Ik ben geen AR [Anti Revolutionaire Partij] of CDA. In de oorlog was ik lid en koerierster van de knokploeg van Marinus Post (broer van Johannes Post). Beiden zijn gesneuveld in de strijd tegen de Duitse overheersing. Maar wij zouden vergeefs gevochten hebben als Aantjes in Nederland anno 1978 zo voor de wolven gegooid kan worden en gevreten door de wolven. Daarom vraag ik: Aantjes kom terug. Aantjes heeft bewezen meer dan duizendmaal dat hij een Nederlander is waar we allemaal trots op kunnen zijn.[105]

Conclusie

Burgemeester Lenferink van Leiden heeft, getuige zijn naschrift in het *Leids Jaarboekje 2011*, aangedrongen op een nader onderzoek over de moord op ir. F.H.E. Guljé.[106] Een van de punten die moet worden onderzocht is wat nu eigenlijk Guljé's relatie is geweest met Friedrich Frank, de man van het beruchte *Sonderkommando* Frank. Ook is het aan te bevelen om te zoeken naar de jongeman die bij de liquidatie van Guljé, samen met Dick Spoor, aanwezig is geweest. Ik heb in de archieven de naam van een jongeman gevonden die in aanmerking zou kunnen komen, maar harde bewijzen daarvoor zijn er nog niet.

Voorts zou moeten worden uitgezocht hoeveel mannen van de HCW naar Duitsland werden gestuurd en of het verwijt dat dat in sommige gevallen 'expresselijk' is gebeurd, zoals Reitsma opmerkte voor de Parlementaire Enquête Commissie, na onderzoek onder een aantal Leidse families, ook klopt.[107] Tips hierover vanuit de Leidse bevolking zijn hier natuurlijk uiterst belangrijk. Ook zouden de verhalen van Hoogervorst en Zandvliet, twee werknemers die bij de HCW zijn ontslagen omdat ze de collaboratie van het bedrijf aan de grote klok hebben gehangen, moeten worden genoteerd uit de mond van nabestaanden.[108] Daarnaast moeten er familieleden worden gevonden van de onderduiker Hugo Niemer, die wellicht hebben vernomen hoe het er tijdens de oorlogsjaren in huize Guljé aan toe ging.[109] Voorts zou het verzetswerk van Guljé, dat in tal van publicaties met grote nadruk is genoemd, eens in kaart moeten worden gebracht.

Interessant is natuurlijk ook de relatie tussen Atie Visser en Johan Knuttel, bij wie de verzetsstrijdster heeft ingewoond en nog woonde na de moord op

Guljé. Met het onderdak bieden aan een verzetsstrijdster liep hij toch groot gevaar?[110] Jaak Slangen heeft in zijn biografie van Knuttel geschreven dat Knuttel zich nooit in het verzet heeft gemengd, maar volgens Atie was hij daarvan wel op de hoogte.

Vast staat in elk geval dat de HCW op grote schaal heeft gecollaboreerd. Er zijn grote omzetten gehaald in die eerste oorlogsjaren. Mede natuurlijk door bedrijfsleider Vollmar, maar daarvoor is de directie wel aansprakelijk. Er zitten talloze griezelige kantjes aan het optreden van Guljé in oorlogstijd en hij heeft veel verzwegen. Vooral over zijn vriendschappen met hooggeplaatste Duitsers. De conclusie luidt dat Guljé zeer goed voor de financiën heeft gezorgd en de Duitsers op bijna onmerkbare wijze toch heeft tegengewerkt. Hoe dicht hij daarbij langs de rand van regelrechte collaboratie scheerde, bewijst een brochure die hij in het begin van de oorlog schreef, een verhaal waarmee hij de Nederlandse industrie wilde opstoten in de vaart der volkeren. De brochure is gedeeltelijk geplaatst in het *Nederlands Dagblad*. Ook is een fragment in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* gepubliceerd. De strekking van zijn verhaal komt – met het verschrikkelijk bombardement op Rotterdam nog vers in het geheugen – wel akelig dicht in de buurt van dweperij met het nieuwe régime...

> Nieuwe industrieen sinds 1914! Het is natuurlijk zeer wel mogelijk, dat, eenmaal het complex gevormd, bepaalde industrieen zich niet verder en andere industrieen zich juist tot grote hoogte zullen ontwikkelen. Daar gaat het hier echter niet om. Het gaat er ons om dat in de nieuwe verhoudingen ons industrieel vermogen niet zal worden ingekrompen, maar juist liefst in nog bredere verhoudingen zich verder zal kunnen ontplooien en dat basis-industrieen die hier in die 25 jaar gekomen zijn (noemen we slechts de hoogovens, [waarvan Guljé dus commissaris was] niet beschouwd zullen worden als eigenlijk niet passend bij onze economische structuur maar juist zullen worden aangezien als een noodzakelijke basis voor onze industriele ontplooiing, die hoogstens te laat gelegd werd. Bij iedere herordening mogen wij toch op zijn minst verwachten dat, indien wij voor die nieuwe verhoudingen een volledig begrip aan den dag leggen, aan ons volk een volledige werkgelegenheid zal worden geboden in eigen land, gelijk het Duitsche volk, dank zij de aldaar verdiepte inzichten in de economie, onder leiding van Hitler en Goering reeds lang geniet.[111]

Dat het bedrijf met dit – op zijn zachtst gezegd – diplomatieke gedrag in de oorlogsjaren goed garen heeft gesponnen, is zeker. Volgens bedrijfsleider Vollmar werd Guljé door de Duits-gezinde werknemers gehaat. Maar bij de

bezetter zelf heeft hij, net als zijn mededirecteur Colin, een flink potje kunnen breken. In het dossier van de Commissie van Vooronderzoek wordt opgemerkt dat Guljé 'een zwakke broeder' was.[112] Die opmerking wordt geheel onderuitgehaald door de geraffineerde manier van opereren van de ingenieur. Dat was zijn overlevingsstrategie. Die heeft hem door de oorlog heen geholpen. Jammer genoeg niet door de vrede.

Noten

1 Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam, Archief 270a, Bijzondere Rechtspleging, inv.nr 2h. Diverse stukken waaronder tal van verslagen van vergaderingen, afkomstig van de Commissie Vooronderzoek (CVO), later Adviescommissie bij de Politieke Recherche, district Leiden.
2 Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk Kwaad, de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2003).
3 Eric Jan Weterings, 'Hollandsche Constructie Werkplaatsen (HCW)' in: Eric Jan Weterings (red.), *Leids Fabrikaat 2, Geschiedenis van Leidse bedrijven.* Leidse Historische Reeks 13 (Leiden, 1999) 48-64.
4 *NRC Handelsblad*, 19 september 2003, Karel Berkhout in rubriek 'Boeken', 'De heren hielpen achter de schermen. Hoe de elite na 1945 collaborateurs uit de wind hield.'
5 *NRC Handelsblad*, 17 juni 2011, Interview met Atie Ridder-Visser. 'Oud-verzetsstrijder: "Bekentenis over moord in '46 moest privé blijven"'. Net als in vele andere landelijk en lokale dagbladen werd in dit artikel gemeld dat Guljé niet had gecollaboreerd.
6 Nationaal Archief (NA) Den Haag, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (2.09.09): PRAC-dossier 91048 (40372) en PF-dossier 109007 (2294/45).
7 *Haarlems Dagblad*, 15 juni 2011, interview met Joggli Meihuizen, auteur van *Noodzakelijk Kwaad*, standaardwerk over economische collaboratie in de Tweede Wereldoorlog: 'Guljé was collaborateur'.
8 *Leidsch Dagblad (LD),* 23 mei 1941. 'NV Hollandsche Constructie Werkplaatsen. Voorstel tot uitkeering van 25% dividend over 1940'.
9 *LD*, 12 augustus 1998. 'Minister Korthals in antwoord op kamervragen over affaire Guljé'.
10 *LD*, 30 mei 1998: Cees van Hoore, 'De onopgeloste moord op ir. Guljé'.
11 Ibidem.
12 *LD,* 2 maart 1946, 'Stadsnieuws: Ir. F.H.E. Guljé'.
13 *De Burcht*, 6 maart 1946, 'De moord op Ir. F. Guljé'.
14 *De Burcht*, 5 maart 1946.

15 *De Tijd*, 7 maart 1946. Het strafproces waarop wordt gedoeld, zou dat tegen Reinder Zwolsman kunnen zijn. Zwolsman had een dubbelrol in de oorlog als SD'er en verzetsman en werd er onder meer van verdacht zwarthandelaren te hebben beroofd. Zwolsman is op 7 december 1945 gearresteerd en moet dan bijna tien maanden in voorarrest zitten. Uiteindelijk wordt hij vrijgesproken.
16 De brief Willem Drees is in mijn bezit. Het schrijven is mij in kopie ter hand gesteld door Eugène Guljé, de zoon van de vermoorde ingenieur.
17 Marian Spinhoven, *Niet te geloven. Ex-priester Eugène Guljé over de oorlog, moord op zijn vader, de kerk, drugs, geloof en geluk* (Uitgeverij Aspekt, 2007) 99.
18 *LD,* 18 juni 1942. Bericht over de aankoop van het bouwterrein aan de Van Slingelandtlaan door Guljé. De rest van de gegevens bijeengesprokkeld uit tal van kranten uit die tijd.
19 *LD*, 6 maart 1946, 'Uitvaartdienst ir. F.H.E. Guljé, Regeering betuigt haar deelneming'.
20 Spinhoven, *Niet te geloven*, 23.
21 Ibidem, 81-82.
22 NIOD, Archief 270a, Bijzondere Rechtspleging. Zie ook noot 1.
23 J.L. Heldring, 'Een beginselvast man', *NRC Handelsblad*, 9 september 2006.
24 L.G. Kortenhorst, 'in memoriam ir. F.H.E. Guljé' in: *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken 1947* (*Leidsch Jaarboekje*), 33-34.
25 NIOD, Archief Spionage (249-0752C), inv.nr. a9. Verslag door W.A. Schrandt te Leiden betreffende een aantal kaarten en andere stukken betreffende de Zeeuwse wateren en de daar door de Duitsers aangelegde versterkingen. De stukken werden door Schrandt gezonden naar de Nederlandse gezant te Stockholm.
26 Spinhoven, *Niet te geloven*, 32-33.
27 *LD*, Cees van Hoore, 'De onopgeloste moord op ir. F.H.E. Guljé'.
28 NA, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (2.09.09): PRAC-dossier 91048 (40372).
29 NA, Directoraat-Generaal Bijzondere Rechtspleging (2.09.70) inv.nr. 32401, personeelsdossier Hugo Niemer.
30 Nota 'Economische politiek in Nederland tijdens de bezetting en daarna'. Het stuk is geschreven door Guljé en waarschijnlijk via Jaap Le Poole in handen gekomen van de Nederlandse regering in Londen. De nota is aan mij ter hand gesteld door Eugène Guljé.
31 Meihuizen, *Noodzakelijk Kwaad*, 20.
32 Ibidem, 741.
33 Ibidem, 751.
34 Ibidem, 743.
35 Ibidem, 404.
36 NA, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (2.09.09): PRAC-dossier 91048 (40372) en PF-dossier 109007 (2294/45).

37 NA, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (2.09.09): PRAC-dossier 91048 (40372).
38 *Kroniek van de Week*, 12 oktober 1944.
39 *Kroniek van de Week*, 28 oktober 1944.
40 NA, Archief Militair Gezag (2.09.34), Militair Gezag Zuid-Holland, inv.nr. 583, Rapporten betreffende het onderzoek naar de werkzaamheden van de NV Hollandsche Constructie Werkplaatsen tijdens de oorlog (1945).
41 NIOD, Archief 270a, Bijzondere Rechtspleging, inventarisnummer 2h. Stukken van de Commissie Vooronderzoek (CVO), later Adviescommissie bij de Politieke Recherche, district Leiden.
42 Ibidem.
43 Ibidem.
44 Ibidem.
45 Ibidem.
46 Spinhoven, *Niet te geloven*, 81.
47 Regionaal Archief Leiden (RAL), Archief Gemeentepolitie Leiden (0552), inv.nr. 7482. *Proces-verbaal van verhoor ir. F.H.E. Guljé op 14 juli 1945 door drs. Adrianus Lucas Demenint en mr. Henri Taudin Chanot, voorzitter resp. secretaris van de Commissie Vooronderzoek, tevens onbezoldigd Rijksveldwachter.*
48 Ibidem.
49 Ibidem.
50 Ibidem.
51 Ibidem.
52 Ibidem.
53 NIOD, Archief 270a, Bijzondere Rechtspleging, inv.nr 2h. Stukken Commissie Vooronderzoek.
54 NA, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (2.09.09): PRAC-dossier 91048 (40372). Afschrift van een verklaring van Vollmar voor de Duitse Recherche dd. 25 mei 1943.
55 Ibidem.
56 NA, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (2.09.09: PF -dossier 109007 (2294/45). Verhoor Hendricus Marinus van der Wel.
57 RAL, Archief Gemeentepolitie Leiden, *Proces-verbaal van verhoor ir. F.H.E. Guljé op 8 augustus 1945 door mr. Henri Taudin Chabot, lid der CVO en onbezoldigd Rijksveldwachter, en Herman de Koning, werkzaam bij de Politieke Recherche Dienst te Leiden en onbezoldigd Rijksveldwachter.*
58 RAL, Archief Gemeentepolitie Leiden (0552), inv.nr. 7482.
59 Rapport over de wantoestanden in het Bewaringskamp de Doelenkazerne, opgemaakt door Guljé tijdens zijn internering aldaar, mij ter hand gesteld door Eugène Guljé.
60 *LD*, 30 mei 1998: Cees van Hoore, 'De onopgeloste moord op ir. Guljé'.
61 RAL, Archief Gemeentepolitie Leiden (0552), inv.nr. 7482.

62 PEC, Regeringsbeleid, 'Mr. S.M.S. Reitsma, vraagpunten J en O, 1950 oktober 11, 1948 juli 13 – 1955 augustus 23'.
63 Gesprek van Cees van Hoore met Joggli Meihuizen op het NIOD in Amsterdam, december 2011.
64 *Nieuwe Leidsche Courant*, 20 december 1945.
65 Telefoongesprek van C. van Hoore met J. Meihuizen in 2011.
66 PEC, Regeringsbeleid, 'Mr. S.M.S. Reitsma.'
67 Ibidem.
68 Verzetskrant *Bureau Houtman*, 20 november 1944.
69 Gesprek met Leidenaar Gerrit Ribot in december 2011.
70 RAL, Archief Gemeentepolitie Leiden (0552), inv.nrs. 6580 en 6581.
71 RAL, Archief Gemeentepolitie Leiden (0552), inv.nr. 7482.
72 Ibidem.
73 Ibidem.
74 Ibidem.
75 Ibidem.
76 Spinhoven, *Niet te geloven*, 17.
77 RAL, Archief Gemeentepolitie Leiden (0552), inv.nr. 7482.
78 Ibidem.
79 Ibidem.
80 *LD*, 30 mei 1998: Cees van Hoore, 'De onopgeloste moord op ir. Guljé'.
81 Uitgeschreven interview Kruispunt TV door Kalien Blonden: 'Oud-verzetsvrouw (96): "We deden wat we wilden". Verzetsvrouw 'Karin' over de moord op Guljé', 17 juni 2011.
82 *De Opmaat, tijdschrift over veteranen in oorlog en vrede.* Augustus/september 1999, 5e jaargang, nr. 6, 30-35; interview door Paul van Beckum: 'Koerierster Atie Visser, Rotterdamse vrouw in Knokploeg'.
83 Interview door Paul van Beckum: 'Koerierster Atie Visser, Rotterdamse vrouw in Knokploeg'.
84 Ibidem.
85 Ibidem.
86 Ibidem; Atie Visser (Karin), *Marinus Post alias Evert – oorlogsherinneringen uit 1944* (Kampen: Uitg. Voorhoeve, 1990).
87 Interview Kruispunt TV door Kalien Blonden.
88 Persverklaring gemeente Leiden, 8 juni 2011, afgelegd door de Leidse burgemeester H.J.J. Lenferink. Vergelijk ook 'Moord op ir. Felix Guljé in 1946 opgelost. [...]', *Leids Jaarboekje 2011,* 8-17.
89 Ibidem, 12.
90 Ibidem, 13.
91 NA, Archief Militair Gezag (2.09.34), Militair Gezag Zuid-Holland, inv.nr. 583 Rapporten betreffende het onderzoek naar de werkzaamheden van de NV Hollandsche

Constructie Werkplaatsen tijdens de oorlog (1945). Verhoor Karel Cebol, betaalmeester van de Leidse Groentenveiling, door Gaatze Douma, brigadier van politie, zaterdag 19 mei 1945.

92 Dit naar aanleiding van een gesprek met Joop Spoor, de zoon van wijlen verzetsman Dick Spoor, met wie Atie Visser naar het huis van Guljé ging op de avond van de liquidatie van ir. F.H.E. Guljé.

93 Interview Kruispunt TV, 17 juni 2011.

94 Persverklaring gemeente Leiden, *Leids Jaarboekje 2011*, 13-14.

95 Jaak Slangen, *J.A.N. Knuttel Levensloop. Met een voorwoord van Theun de Vries en een biografisch portret door Jaak Slangen* (Wetenschapswinkel Rijksuniversiteit Leiden, 1989), 62-63.

96 Gesprek van Cees van Hoore met mw. Atie Visser op 25 februari 2012.

97 RAL, Archief Gemeentepolitie Leiden (0552), inv. nr. 7482.

98 Telefonisch interview met Joop Spoor, zoon van de verzetsman Dick Spoor, januari 2012.

99 Persverklaring gemeente Leiden, 13-14; Atie Visser (Karin), *Marinus Post alias Evert – oorlogsherinneringen uit 1944*.

100 RAL, Archief Gemeentepolitie Leiden (0552). Proces-verbaal over Doelenkazerne.

101 *Leidsche Courant, Katholiek Dagblad voor Leiden en omstreken*, 8 mei 1946, 'Leidsch Tribunaal'.

102 NA, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (2.09.09), inv.nrs 94731 en 34979. Proces-verbaal, opgemaakt door Atie Visser ('Karin') en instructies van hogerhand om foto's te zoeken in de woning van G.D. van Dijk.

103 *LD*, 17 mei 1946, 'Het Leidsche Tribunaal', 2.

104 Gesprek met mw. Atie Visser op 25 februari 2012.

105 *Nieuwe Leidsche Courant*, 16 november 1978, ingezonden brief onder het kopje 'Aantjes (112)'.

106 'Moord op ir. Felix Guljé in 1946 opgelost', *Leids Jaarboekje 2011*, 17.

107 PEC, Regeringsbeleid, inv.nr. 820, Reitsma.

108 RAL, Archief Gemeentepolitie Leiden (0552), inv.nr. 7482.

109 H.A.P.C. Oomen, 'In memoriam Hugo Niemer', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 121 (nr. 45, oktober 1977) 1831.

110 Slangen, *Knuttel: Levensloop*, 332-333.

111 *Nieuwe Tilburgsche Courant,* 11 september 1940, 'De industrialisatie moet zich verder ontwikkelen'.

112 NIOD, Archief 270a. Bijzondere Rechtspleging, stukken Commissie Vooronderzoek. Vergelijk eerste noot.

Uitgave van de Nederlandse SVB.
UB, AUI, AG LSCC8.

demokratisch manifest

HET STANDPUNT
VAN DE NEDERLANDSE
STUDENTENVAKBEWEGING

Historische achtergronden

In het verleden was het volgen van een wetenschappelijke opleiding het privilege van een maatschappelijk bevoorrechte groep. Als gevolg van de materiële welstand van zijn ouders hoefde de student zich om zijn ekonomische positie doorgaans niet bezorgd te maken. Hij had de zorgeloze vrijheid om in het geselligheidsleven zijn wilde haren kwijt te raken. Eventueel tot hij er kaal bij werd.

Er bestond voor deze generatie studenten geen enkele noodzaak om intensief op te treden voor hun gemeenschappelijke belangen als georganiseerde maatschappelijkheid.

Na de tweede wereldoorlog is de samenstelling van de studentengemeenschap enigszins gewijzigd. De toekenning van rijksstudietoelagen is aanzienlijk verruimd; ook uit andere groeperingen dan de maatschappelijke hoplaag komen nu studenten, al bevinden de cijfers dat nog maar bitter weinig kinderen van arbeiders de weg naar de universiteit weten te vinden.

Verder heeft de mythe van een geïsoleerde studentengemeenschap als geprivilegieerde groep, met name in de tijd van de bezetting, veel aan kracht verloren.

In een aantal west-europese landen hebben de studenten dan ook nieuwe organisaties in het leven geroepen, met het doel hun gemeenschappelijke problemen te lijf te gaan. In Nederland is men niet verder gekomen dan plannen, gepubliceerd in illegale studentenbladen, zoals De Geus, tijdens de oorlog.

Alleen de Algemene Studenten Vereniging Amsterdam (A.S.V.A.) opgericht in de meidagen van 1945, maakt een ontwikkeling door in de richting van een waarlijk demokratische vertegenwoordiging, in het belang van de amsterdamse studenten.

Onder het verstarde oppervlak van een op het oog gelijkblijvend studentenleven hebben zich de afgelopen jaren diepgaande veranderingen voltrokken. Talloze studenten hebben de verkalkte gewoonten uit vroeger dagen doorbroken. Zij huizen buiten het bouwsel van het officiële nederlandse studentenleven. Hun stemmen worden niet gehoord. Hun belangen worden niet behartigd. Hun problemen blijven onopgelost.

Bestaande overkoepelende organisaties als de Nederlandse Studenten Raad en het merendeel der grondraden vertegenwoordigen maar een fraktie de nederlandse studenten. De zeven studiefondsverenigingen hebben de representatie namelijk voor zich gemonopoliseerd. Gevolg blijkt te zijn: eenzijdige, vaak inadekwate behartiging van de studentenbelangen. Van demokratische vertegenwoordiging is geen sprake. De problemen die de scheefgegroeide maatschappelijke positie van de student met zich meebrengt, hopen zich echter op. Enige voorbeelden: de kamernood, het onrustbarend lage studierendement in zomnige studierichtingen, de niet toereikende geneeskundige verzorging, het werkstudentschap, de onttoereikende studietoelagen, het onfuiste stelsel van tentamens en colleges, het spoorstudentschap als gevolg van de kamernood, de problematiek rond het studentenhuwelijk, de veel te lang durende afhankelijkheid van het ouderlijk huis. Nogeneeg niets hebben de oude organisaties gedaan om voor een van deze problemen een afdoende oplossing te vinden. Des te meer schrikken zij er voor terug de gehele sociaal-ekonomische positie van de student op de helling te zetten.

Het alternatief

van de studentenvakbeweging

De student vervult een volwaardige taak in de maatschappij. Zijn opleiding kan men beschouwen als een investering die kwalitatieve verbetering van zijn arbeidsvermogen beoogt. Deze investering vindt dan ook niet alleen plaats in het belang van de student zelf, maar evenzeer in het belang van de gemeenschap. Daarom gaat de studentenvakbeweging uit van de noodzaak van een herwaardering van de maatschappelijke positie van de student.

Iedere student heeft het recht te leven in materiële en intellectuele onafhankelijkheid. Iedere student heeft de plicht een optimale studieprestatie te leveren. Deze kan men evenwel niet stellialend afmeten aan het aantal tentamens dat bij binnen een gestelde termijn aflegd.

Teneinde de materiële onafhankelijkheid van de student te verzekeren is uitbreiding van het toelagenstelsel in de richting van een rechtvaardige studiebeloning eerste vereiste.

De student moet sociale voorzieningen krijgen, gelijkwaardig aan die van de werknemer. Zijn positie van geprivilegieerde cuieast heeft daarbij een aantal — boven reeds genoemde — problemen met zich meegebracht, die op korte termijn dienen te worden opgelost.

De student moet bereid zijn een gedeelte van zijn vrijheid los te laten; namelijk de vrijheid om niet, slecht of half te studeren. Een vrijheid die trouwens nu al geen enkele beurs student bezit.

De studievrijheid, die men zou kunnen omschrijven als de vrijheid ons kennis op te doen, onafhankelijk, zonder dwang en op het gebied van eigen keuze, moet onverkort van kracht blijven. Grotere groepen van de samenleving moeten echter in staat gesteld worden in deze studievrijheid te delen.

Maatschappelijk engagement

Het behoort tot de primaire verantwoordelijkheid van de intellectueel zich mede in te zetten voor de oplossing van maatschappelijke problemen. De studentenvakbeweging wil dan ook, naast waakzaamheid op akademisch terrein, een aktief stelling nemen van de nederlandse studenten in maatschappelijke kwesties. Dus een aktief maatschappelijk engagement in internationale en nationale aangelegenheden.

Demokratisering van het wetenschappelijk onderwijs

De studentenvakbeweging streeft naar de sociaal rechtvaardige en ekonomisch noodzakelijke demokratisering van het wetenschappelijk onderwijs.

Voor alle maatschappelijke groeperingen moeten gelijke kansen geschapen worden om deel te nemen aan het wetenschappelijk onderwijs. Opheffing van de financiële belemmeringen door uitbreiding van het toelagenstelsel in de richting van een rechtvaardige studiebeloning is hierbij eerste vereiste. Maar ook de andere barrières voor begaafden uit de zogenaamde lagere milieu's, moeten doorbroken worden. Herwaardering van de maatschappelijke positie van de student en een voortdurende propaganda tot deelname aan het middelbaar en vandaar aan het wetenschappelijk onderwijs, spelen hierbij een rol.

Ook binnen de muren van de universiteit is demokratisering hoogst noodzakelijk. De verhouding hoogleraar-assistent-student zoals zij in Nederland bestaat is voor grondige herziening vatbaar. De onaantastbaarheid van de hoogleraar en de ondergewaardeerde positie van de assistent zijn beide symptomen van een onhoudbaar autoritair systeem. De student moet meer worden betrokken bij de organisatie van zijn studie. Er bestaat behoefte aan een wettelijk vastgelegde mogelijkheid van beroep tegen sociaal aanvechtbare beoordeelde willekeur.

De studentenvertegenwoordiging moet op korte termijn gedemokratiseerd worden. Een representatiever, demokratisch gekozen landelijke en plaatselijke studentenvertegenwoordiging zal een waardelijke rol kunnen spelen bij de verbetering van de positie van de student.

Het student

De doorsnee nederlander heeft, deze veranderingen ten spijt, van de studie nog precies het beeld dat op vorige studentengeneraties uitstekend paste.

Het student is een a-sociaal individu. Een enthousiaste en rumoerige kamerbewoner. Studeren doet hij wel of niet, dat is volmaakt onkontroleerbaar. Als de eerzame burger slaapt, zwalkt hij nog door de nacht. Hanlaln et bohemien, baardig of over-keurig, verkwistend of straatarm, de student is voor de burger een onbegrijpelijk fenomeen dat los staat van de gemeenschap en daarin geen noemenswaardige funktie vervult.

Door vorige studentengeneraties is dit beeld zorgvuldig gekultiveerd. Binnen de studentengemeenschap van vandaag wordt dit konfektieharnas als steeds knellender gevoeld. Het wordt tijd dat de student zich bevrijdt van identifikatie met de jaarlijkse terugkerende groenslijdenschandalen.

AGNES VAN STEEN

Een bres in de ivoren toren

DE STUDENTEN VAKBEWEGING (SVB) IN LEIDEN (1963-1969)

De oprichting in 1963 van de Nederlandse Studenten Vakbeweging bracht een kleine aardverschuiving teweeg in universitair Nederland. Niet alleen vanwege haar roep om democratisering, maar ook met haar pleidooi voor meer maatschappelijk engagement. Dit betekende een duidelijke breuk met de traditionele opvatting dat de universiteit een gemeenschap is die losstaat van de maatschappij. In die betekenis diende de student asociaal te zijn en apolitiek; hij diende zich te onthouden van politieke stellingname. Het prototype van deze traditionele student was de Leidse 'corpsbal', een lid van het Leidsch Studenten Corps (LSC). Leiden kent immers de langste studententraditie, omdat hier de oudste universiteit staat. Nadat in 1900 de vrouwelijke studenten zich verenigden in de Vereeniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden (VVSL) kwam er een vrouwelijke variant van de Leidse corpsbal bij, de èle. Ook deze vereniging wenste politiek neutraal te blijven.

Al voor de oorlog werden in Leiden echter steeds minder studenten lid van het Corps, een trend die na de oorlog werd voortgezet en deels samenhing met een verschuiving in afkomst van de studenten van hogere naar middenklasse milieus. Deze niet-leden van de traditionele studentenverenigingen zoals het Corps werden nihilisten genoemd. De Studenten Vakbeweging (SVB) wierp zich op om de belangen van deze nihilisten, de ongeorganiseerden, te behartigen. Juist van deze groep, omdat hun belangen niet werden behartigd door de landelijke en plaatselijke studentenraden (grondraden). Landelijk was dit de Nederlandse Studentenraad (NSR) waarin afgevaardigden zaten van de plaatselijke grondraden. Die afgevaardigden waren allen lid van studentenverenigingen en werden niet gekozen. Daarbij nam het LSC zowel

landelijk als in Leiden een dominante positie in puur op basis van anciënniteit. Allemaal niet zo democratisch dus. De Nederlandse SVB wilde daarom – als democratische instelling – de belangenbehartiging van de NSR overnemen. Dat liet de NSR echter niet gebeuren en onder druk van de concurrentie ging zij over tot democratisering. Hieraan vooraf ging de democratisering van de grondraden. In Leiden kwam zo de Leidse Studentenraad (LSR) tot stand. Jaarlijks werden verkiezingen gehouden voor de dertig zetels van deze raad, waarbij de studenten konden stemmen op nieuw op te richten studentenpartijen. Eén partij was er al toen de eerste verkiezingen in februari 1964 voor de LSR gehouden werden. Die partij was de Leidse afdeling van de SVB, opgericht na de totstandkoming van de landelijke organisatie in juni 1963.

Over de landelijke organisatie is al het nodige geschreven, niet in de laatste plaats door de grondlegger van de Nederlandse SVB, Ton Regtien. Hij is dé studentenleider, die voor Nederland is wat Rudi Dutschke is voor Duitsland en Daniel Cohn-Bendit voor Frankrijk. Aan de Leidse afdeling is echter nog geen aparte historische studie gewijd, in ieder geval niet aan de eerste jaren. H.F. Cohen schreef over de laatste jaren – vanaf 1967 – in zijn boek over de Leidse democratiseringsacties van mei 1969.[1] Van die democratiseringsacties is de Maagdenhuisbezetting in Amsterdam het bekendst geworden, maar ook in Leiden vonden acties plaats. Voor deze acties gold de SVB wel als wegbereidster, maar ze nam daar in Leiden niet als SVB aan deel omdat ze toen al was opgegaan in de Algemene Leidse Studenten Vereniging (ALSV). De Leidse democratiseringsacties zullen in dit artikel daarom slechts genoemd worden als eindpunt van deze geschiedenis van de Leidse afdeling van de SVB, die begint in 1963.

In dit artikel schets ik eerst hoe de situatie op belangenbehartigingsgebied was vóór de komst van de Nederlandse SVB. Dan komt de oprichting van deze SVB ter sprake en het effect daarvan op de NSR en de grondraad in Leiden. Vervolgens komt de oprichting van de Leidse SVB aan de orde, als nieuwe ster aan het universitaire firmament. We volgen haar van jaar tot jaar in haar parlementaire werk in de Leidse grondraad, de LSR, en in het buitenparlementaire werk – de acties tegen het overheidsbeleid – en in haar engagement. De SVB opereerde in een tijd waarin het aantal studenten enorm was gaan stijgen – in oktober 1968 was het aantal in Leiden de 10.000 gepasseerd – waardoor de universiteit ging kampen met capaciteitsproblemen.[2] Dit

vroeg om een 'herstructurering', maar de overheid wilde de kosten hiervoor zoveel mogelijk beperken en ging zelfs over tot bezuinigingen. Voor de studenten betekende dit onder meer een verhoging van het collegegeld, een beperkte toelating van studenten – de studentenstop – en een dreigende verkorting van de studieduur; allemaal belangrijke actiepunten voor de studentenbeweging naast de eeuwige strijd tegen de kamernood. Deze acties werden geëntameerd door de Nederlandse SVB al of niet in samenwerking met de NSR – waarin de LSR een afvaardiging had. De Leidse SVB volgde de lijn van de Nederlandse SVB wat betreft acties en wat betreft het engagement dat steeds maatschappijkritischer werd. Tegelijkertijd was de SVB een kind van haar tijd, niet alleen vanwege de roep om inspraak, maar SVB'ers toonden zich ook voorlopers in het emancipatiestreven en waren aanjagers van het bruisende actiewezen in de jaren zeventig.

Voor zowel de Leidse afdeling van de SVB als de landelijke organisatie, de Nederlandse SVB, zal ik hierna de afkorting SVB gebruiken, waarbij uit de context zal blijken of het om de Leidse of de landelijke organisatie gaat.

De Nederlandse Studentenraad (NSR)

Dat de Nederlandse SVB zich op wilde werpen als belangenbehartiger van de studenten betekende niet dat deze belangen voor haar komst niet behartigd werden. Vlak na de oorlog – op 21 augustus 1945 – was hiertoe de Nederlandse Studentenraad (NSR) in het leven geroepen. Deze NSR overlegde zonodig met de minister van Onderwijs of zijn adviesorgaan, de Academische Raad, over zaken als studentenhuisvesting, de studenteneettafels (de mensa's), de studieduur, de studietoelagen, enzovoort. Andere doelen van de NSR waren, naast belangenbehartiging, een hechte gemeenschap te kweken van studenten in het land en contacten te onderhouden met het buitenland. Deze NSR was voortgekomen uit de Raad van Negen, vertegenwoordigers uit de negen universiteitssteden, die tijdens de oorlog het studentenverzet coördineerde.

De NSR kwam niet democratisch tot stand, in die zin dat de leden van deze raad niet werden gekozen. Zij was samengesteld uit vertegenwoordigers van de verschillende grondraden in de universiteitssteden. In Leiden heette de grondraad de Leidse Studenten Contact Commissie (LSCC). Op basis van

anciënniteit mocht Leiden het dagelijks bestuur van de NSR op zich nemen. De voorzitter van dit bestuur was van oudsher een lid van het Leidse Corps. Het bestuurlijke en administratieve zwaartepunt van de NSR bevond zich zodoende in Leiden, al werden de tweemaandelijkse vergaderingen van de NSR wel afwisselend in de verschillende universiteitssteden gehouden. Vanaf 1946 werd een blad uitgegeven dat diende ter binding van de Nederlandse studenten en *Forum Academiale* heette. Na de democratisering van de NSR vond dit blad zijn opvolger in *Student*.

De NSR huldigde het principe een apolitieke organisatie te zijn. Ze onthield zich dus van politieke stellingname, zeker als het geen studentenzaken betrof. Toch nam zij wel degelijk regelmatig stelling als het erom ging het communisme aan de kaak te stellen. Zoals in een brief van 2 november 1961, waarin de NSR zijn leden opriep protest aan te tekenen 'tegen de reeks nucleaire proeven, bekroond door de explosie van een minstens 50 megaton bom, die in de laatste tijd door de Soviet Unie zijn uitgevoerd.'[3] In deze tijd van Koude Oorlog was het duidelijk dat de NSR zich in het anticommunistische kamp bevond. Niet zo vreemd gezien de dominantie van Leidse corpsstudenten in het bestuur, die de naam hadden conservatief of rechts te zijn.

Hoe de corpsleden dachten over democratisering aan de vooravond van de oprichting van de Nederlandse SVB, blijkt bijvoorbeeld uit het standpunt van de geschiedschrijver van het LSC, C.F.E. Frenkel. Hij vond dat democratische procedures van de hand gewezen dienden te worden als zijnde volstrekt onverenigbaar met het hele wezen van het studentencorps.[4] Later, toen de SVB een feit was, protesteerde ene J.T. in het *Leids Universiteitsblad (LUB)* tegen het SVB-engagement. Deze J.T. vond het een privilege van de student om asociaal te zijn.[5]

Democratisering van de Leidse grondraad

Door de komst van de Nederlandse SVB voelde de Nederlandse Studentenraad (NSR) zich genoodzaakt te democratiseren. Daarvoor moesten eerst de grondraden uit de universiteitssteden, die vertegenwoordigd waren in de NSR, gedemocratiseerd worden. In Leiden was dit de LSCC. Deze bestond uit zestien afgevaardigden. Dit waren er zeven van de verschillende faculteitsraden, die waren verenigd in de Vergadering van Leidse Studenten Facul-

Verkiezingsposter. Academisch Historisch Museum, LSR inv.nr. 85S

teiten (VLSF), één van het bestuur van gezamenlijke faculteiten, het *praesidium facultatum*, en acht van de verschillende studentenverenigingen. Dit waren het LSC, de club die gezelligheid bood voor het mannelijk deel van de studenten, en de vrouwelijke tegenhanger, de VVSL, en verder de na de oorlog opgerichte concurrent van het Corps op het gebied van gezelligheid, Catena (eerst alleen voor mannelijke studenten), en de confessionele studentenorganisaties SSR, Sanctus Augustinus, NCSV en VCSB en het humanistische Socrates.[6]

Het was niet zo dat de gedemocratiseerde grondraad, de LSR, nu in de plaats kwam van de LSCC. De in de LSCC vertegenwoordigde VLSF, met stichtingsvorm, bleef behouden en kwam nu samen met de LSR, ook een stichting, onder één bestuur, het *praesidium facultatum.* De voorzitter van dit bestuur was tevens voorzitter van de LSR. Het behoud van het faculteitenoverleg, de VLSF, betekende wel dat er een taakverdeling moest komen tussen de VLSF en de LSR. Deze kwam erop neer dat de VLSF zich toelegde op de behartiging van de studiebelangen – zij wist meer van de inhoudelijke kant van de studie –

en de LSR op de sociaal-economische belangen. Verder werd de LSR financieel afhankelijk van de VLSF, omdat de faculteitsraden betalende leden hadden, die bijvoorbeeld gratis het *LUB* kregen en van andere voorzieningen gebruik mochten maken. Deze faculteitsleden waren ook degenen die stemrecht kregen voor de LSR.

Het voortbestaan van de VLSF, de taakverdeling, het gemeenschappelijk bestuur, de financiële afhankelijkheid, faculteitsleden als stemgerechtigden: het waren allemaal punten die de Leidse SVB liever anders had gezien. Voorlopig moesten ze het hier echter mee doen, al gaf Frank Gransch van de SVB regelmatig lucht aan zijn frustraties over deze structuur. Niet alleen in de vergaderingen van de LSR zelf, maar ook in het *LUB*, waarvan hij in de redactie zat.

Niet vertegenwoordigd in de oude grondraad LSCC waren de bestaande studentenorganisaties met een politieke stellingname, zoals de democratisch-socialistische studentenvereniging Politeia of de Werkgroep Antimilitaristische Studenten (WAS).[7] Zowel Politeia als WAS waren studieclubs, die bijvoorbeeld lezingen organiseerden over actuele zaken, zoals samen over Angola, toen nog een Portugese kolonie.[8] Het was dan ook niet vreemd dat student-leden van deze organisaties zich aangetrokken voelden tot de SVB, die maatschappelijke betrokkenheid predikte en begin 1964 ook een avond over Angola organiseerde, waar Margrit de Sablonière sprak. Zij was journalist bij de *Groene Amsterdammer*. Haar voordracht werd in het *LUB* afgedaan als ongenuanceerd pro-neger (!), onwetenschappelijk en humorloos.[9] De schrijver hiervan was vast geen geestverwant van de SVB, zoals leden van Politeia en WAS dat wel waren, net als vele anderen. Voor deze leden vervulde de SVB ook een sociale functie, zoals blijkt uit relaties die werden aangegaan en huwelijken die werden gesloten. Kortom, de SVB voorzag in een behoefte en trok meteen na oprichting vele leden. De SVB richtte zelf haar pijlen op de 'ongeorganiseerden', de nihilisten.

Nihilisme als potentiële voedingsbodem van de SVB

Al voor de oorlog was sprake van een groeiend aantal nihilisten, dat na de oorlog verder toenam. Het werd als een bedreiging gezien voor het ideaal van de *civitas academica*, de hechte, van de maatschappij losstaande, universitaire

gemeenschap. Dit omdat de niet-leden niet op de juiste wijze werden gesocialiseerd tot goede burgers van de academische gemeenschap en van daaruit tot goede leden van de maatschappelijke elite. Vooral in Leiden werd het nihilisme als een probleem ervaren. Vandaar dat al tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen werd gedroomd over een 'beter' naoorlogs Nederland, in kringen van hoogleraren en studenten werd nagedacht over een betere universitaire samenleving. Drie plannen hiertoe, uit de universiteitssteden Amsterdam, Utrecht en Leiden, werden gepubliceerd in het illegale studentenblad *De Geus*, opgezet door de broers Jan en Huib Drion, studenten uit Leiden.[10] In het Leidse plan stond de bestrijding van het nihilisme centraal. Om dit verschijnsel te bezweren zouden – volgens het Leidse plan – alle eerste- en tweedejaars studenten verplicht in Leiden moeten gaan wonen. Dit om het aantal 'spoorstudenten' te beperken, want het wonen in een andere plaats dan waar men studeerde, werkte het nihilisme in de hand. Daarnaast zouden alle studenten lid moeten worden van de Leidse corpora, zoals die al bestonden: het LSC (sinds 1839) voor de mannelijke studenten en voor de vrouwelijke de VVSL (sinds 1900). Mannen en vrouwen dus nog steeds gescheiden, een seksescheiding die overigens al voor de oorlog was losgelaten door de confessionele studentenorganisaties.[11]

Het Leidse plan benadrukte tot slot nog eens de scheiding van universiteit en maatschappij:

> De leden van de kring die tot overeenstemming gekomen zijn over het bovenstaande plan, achten het wenselijk, dat er een duidelijke grens bestaat tussen de maatschappij en het studentenleven. De samenleving in de civitas academica behoude een besloten karakter en zij juist door haar eigen aard vormend voor het wachtende leven.[12]

Na de oorlog bleef er van dit Leidse plan weinig over. Het was gewoon niet haalbaar om alle studenten in Leiden te huisvesten; waar zouden zij moeten wonen? Ook het verplichte lidmaatschap werd niet ingevoerd. Dit plan uit de oorlog bood dus geen oplossing en het nihilisme woekerde voort. Naast spoorstudenten waren trouwens ook werkstudenten of getrouwde studenten minder geneigd tot een verenigingslidmaatschap.

Eind jaren vijftig besloot de Leidse universiteit het verschijnsel door sociologen te laten onderzoeken. Mannelijke en vrouwelijke studenten uit het studiejaar 1957-1958 werden aan een apart onderzoek onderworpen. Dit was omdat het verenigingsleven zich voor mannelijke en vrouwelijke studenten

voor een groot deel gescheiden afspeelde, er per sekse andere redenen konden zijn om geen lid van een studentenvereniging te worden en omdat het nihilisme zich onder de vrouwelijke studenten in mindere mate voordeed. De meeste vrouwelijke studenten werden nog steeds lid van de VVSL.[13] Dit kwam volgens het rapport doordat de vrouwelijke studenten met 72 procent nog voornamelijk uit de hogere milieus kwamen, waar dit percentage bij de mannen op 47 procent lag.[14] Dat is wel logisch als bedacht wordt dat alleen in het hogere milieu geld was om zoon én dochter te laten studeren. In minder draagkrachtige milieus kregen de zoons voorrang, omdat zij later kostwinner moesten worden. Voor dochters lag het huwelijk in het verschiet met daarna een bestaan als huisvrouw en daarvoor was studeren niet essentieel. Overigens gold dit huisvrouwenperspectief ook voor de meeste vrouwen die wel hadden gestudeerd en gingen trouwen. Zeker tot eind jaren zestig gold het adagium dat getrouwde vrouwen niet hoorden te werken, zeker niet als er kinderen kwamen. Bijna de helft van de studentes uit het hogere milieu ging dan ook niet studeren met als doel een wetenschappelijke vorming of vakopleiding, dus met het oog op een toekomstig beroep, maar vanwege de 'persoonlijkheidsvorming in een academisch milieu'.[15] Waarbij ongetwijfeld ook 'een goede partij aan de haak slaan' een rol zal hebben gespeeld.

Het rapport over de vrouwelijke studenten verscheen in 1960 en was van de hand van D. Merens.[16] Zij concludeerde dat vooral jongerejaars studenten uit het academische milieu het lidmaatschap van de VVSL waardeerden. Voor ouderejaars uit een middelbaar of lager milieu liepen de redenen om geen lid te worden uiteen, waarbij ook de beeldvorming van de VVSL een rol kon spelen. Zo zou dit een club zijn met een VVD-mentaliteit waar men zich niet in kon vinden, of stond het 'universiteitsuniform' tegen dat bestond uit een Gor-Ray (plooi)rok, wit bloesje en leren jasje.[17]

In 1959 was het rapport verschenen van C.E. Vervoort over de mannelijke studenten. Aan de hand van de onderzochte groep kwam hij tot de conclusie dat 60 procent van de mannelijke studenten geen of vrijwel geen aandeel had in het gezelligheidsleven, dat werd geboden door Corps, Catena of SSR, weliswaar een (gemengde) confessionele studentenorganisatie, maar wel met een 'gezelligheidskarakter'. Van de resterende 40 procent was 32 procent lid van het LSC en 8 procent van een niet-erkende gezelligheidsvereniging. Als oorzaak voor dit hoge percentage niet-leden zag Vervoort de verschuiving in het

herkomstmilieu van de studenten. De 'nieuwe' studenten – uit niet-academische milieus – hadden duidelijk een andere instelling en waren meer op de maatschappij gericht. Studentenverenigingen zouden daarom hun beleid meer op deze studenten moeten afstemmen. Verder zouden niet-verenigingsleden een groepsgewijze introductie in het universitaire milieu moeten krijgen, te vergelijken met de groentijd (overigens niet te verwarren met de ontgroening die soms behoorlijk uit de hand kon lopen).[18]

In de loop van de jaren zestig begon men het nihilisme als gegeven te accepteren. In plaats van bestrijding van het verschijnsel ging men over op pogingen tot integratie van de ongeorganiseerden. Bijvoorbeeld de poging van de Stichting Studentenhuisvesting Leiden om niet-corpsleden en corpsleden in studentenhuizen samen te brengen volgens een bepaalde verdeelsleutel, zoals we zullen zien. Een ander initiatief ter integratie was de opening in november 1964 van een universitair trefcentrum voor alle *cives*, dat de naam Pardoeza kreeg.[19]

De Leidse SVB zag ook in dat een bepaalde introductie van 'ongeorganiseerde' eerstejaarsstudenten in het studentenleven van belang was en organiseerde daarom in 1965 een kampweek.[20] In 1970 werd voor het eerst de nog steeds bestaande El Cid-week georganiseerd als introductieweek voor eerstejaars. Kortom, het nihilisme was, bleef en is nog steeds een feit, maar het begrip raakte langzamerhand in onbruik.[21] Het verdwijnen van het begrip liep parallel aan het verdwijnen van de 'studentenstand' die dankzij de democratisering plaatsmaakte voor de 'studentenklasse', zoals de Leidse socioloog C.J. Lammers dit definieerde; de bevoorrechte groep op basis van traditie (de corpora) maakte plaats voor een groep die gevormd werd door gemeenschappelijke sociale en economische belangen.[22] Belangen die konden worden behartigd door een 'vakbond', naar analogie met de organisatie van de arbeidersbeweging.

De oprichting van de Nederlandse SVB

Het initiatief tot oprichting van de Nederlandse SVB werd genomen door de Nijmeegse student Ton Regtien. In het *Nijmeegs Universiteitsblad* gaf hij zijn ideeën voor de studentenvakbeweging vorm. In verschillende steden ontstonden werkgroepen die zich tot deze ideeën voelden aangetrokken en over-

gingen tot ledenwerving. In juni 1963 kwamen deze werkgroepen op een tweedaags congres in Utrecht bijeen en gingen over tot officiële oprichting van de Nederlandse SVB. Om het gedachtegoed van de nieuwe organisatie onder de studenten bekend te maken, werd na het congres als een soort beginselprogramma het *Demokratisch Manifest* uitgegeven. Hierin staat vermeld wat de SVB wilde zijn:

> De studentenvakbeweging is een organisatie die de belangen wil behartigen van alle Nederlandse studenten. [...)\] Zij wil, door algemene en individuele dienstverlening, door gedokumenteerde voorlichting en rechtstreekse akties binnen en buiten de studentengemeenschap, de maatschappelijke positie van de student verbeteren.

Het expliciet noemen van actievoeren als strategie was een verschil met de bestaande belangenbehartiger, de NSR, al was die zeker niet tegen demonstreren als studentenbelangen in het geding waren. Dit bleek bijvoorbeeld toen de 'studievrijheid' dreigde te worden aangetast. In 1956 trommelde de NSR studenten op om een protesttocht te houden van Delft naar het Binnenhof om te protesteren tegen de vaststelling van een maximale studieduur voor Delftse studenten, ook al was deze tweemaal de normale studieduur.[23] De studieduur moest oneindig kunnen zijn.

Een duidelijker verschilpunt met de NSR was dat de SVB de studenten meer wilde betrekken bij de maatschappij. Zij wilde de student engagement bijbrengen. Politiek of maatschappelijk engagement onder studenten was niet nieuw – net zo min overigens als onder hoogleraren of hoogleraarsvrouwen – maar dit engagement speelde zich voornamelijk af búiten de muren van de universiteit.[24] De SVB bracht het de universiteit ín en sloeg zo een brug tussen universiteit en maatschappij.

De doelstelling van de SVB werd uitgewerkt in een 'urgentieprogramma' van tien punten. Bovenaan stond de wens tot verbetering van het stelsel van rijksstudietoelagen, met op plaats twee de democratisering van de studentenvertegenwoordiging. Daarnaast had de SVB nog wensen op het gebied van studenteneettafels (de mensa's), de huisvesting, de sociale voorzieningen, de reductiesystemen (de kortingen voor studenten), studentencafés en sportvoorzieningen. Verder bepleitte zij onderzoek naar de democratisering van het wetenschappelijk onderwijs, het studentenhuwelijk, het studieloon en de woonsituatie van de Nederlandse student. Om de studenten in de verschillende steden over de SVB te informeren, werd een nieuw studentenblad gepre-

Deel van het eerste bestuur van de Nederlandse SVB, juni 1963. V.l.n.r. : Anton van Hooff, Ton Regtien, Wim Mateman, Sonja van Wier. Foto uit: H.C. Boekraad e.a. (red.), *Moet dit een wereldbeeld verbeelden? Van en over Pé Hawinkels* (Nijmegen 1979).

senteerd: *Demokrater*.[25] Degenen die interesse hadden in dit blad konden wat betreft Leiden contact opnemen met Sonja van Wier, aldus het *Demokratisch Manifest*.

De oprichting van de Leidse afdeling van de SVB en de ontvangst

Na het oprichtingscongres van de Nederlandse SVB in Utrecht in juni – waarbij Sonja van Wier met een vriendin aanwezig was – richtte deze geschiedenisstudente de Leidse afdeling op.[26] Het was de enige afdeling in het land waar een vrouw aan de wieg stond. Van Wier schreef over zichzelf toen:

> Ik ben nu bijna afgestudeerd. Althans dat hoop ik. Dan komt ineens het woord 'studentenvakbeweging' uit Nijmegen overwaaien. Het is gebeurd met mij. Het avontuur lokt. In de vakantie stamp ik een Leidse afdeling uit de grond. Tot groot ongenoegen van de burgemeester, die hoofd van de politie en voorzitter van de curatoren [van de universiteit] is, zitten we met stoelen en een parasol van V&D voor de ingang van het universiteitsgebouw om leden te werven.[27]

Er schreven zich meteen een honderdtal leden in.[28] Naast dit wapenfeit, de oprichting van de SVB in Leiden, trad Van Wier toe – als enige vrouw – tot het eerste landelijke bestuur van de SVB onder voorzitterschap van Ton Regtien.[29] Ook in volgende jaren traden Leidse SVB'ers toe tot het landelijke bestuur van de SVB – en hadden zo invloed op het landelijke beleid – maar vrouwen bleven daarin bijzonder dun gezaaid.[30]

Van Wier, werk- en beursstudent, studeerde af in december 1964 en ging daarna de journalistiek in, maar bleef eerst nog een tijdje wonen aan de Papengracht 20a. In juli 1965 werd hier het kantoor van de Leidse SVB geopend en naar haar genoemd, het 'Drs. S. van Wierhuis'. Beneden in dit 'meisjeshuis', wat het overigens niet lang meer bleef, kwam de stencilmachine.[31] Boven woonden zowel Van Wier als een ander SVB-lid, Betty Karreman, die net als Van Wier geschiedenis studeerde. Karreman zat in de redactie van de studenteneditie van het *LUB*, waar Maarten Biesheuvel hoofdredacteur van was. Biesheuvel was SVB-sympathisant en tekende voor het eerste stukje over de SVB in het nummer van oktober 1963.[32] Hij vond dat de oprichting van de SVB nodig was om de belangen van de 'ongeorganiseerden', de nihilisten 'die als een gezwel buiten het lichaam van de civitas bengelen', te behartigen. Want dat gebeurde niet door de grondraad, die slechts bestond uit leden van de gezelligheidsverenigingen.[33] Belangstellenden voor de SVB konden zich melden bij Van Wier.

De Leidse SVB kon meteen aan de bak met de 'mensa-actie', die op touw was gezet door de Nederlandse SVB in samenwerking met de NSR. De actie was gericht tegen de stopzetting van de mensasubsidie van dertig cent, waardoor de prijs van een mensamaaltijd zou stijgen. In Leiden ondertekenden zo'n beetje alle studentenorganisaties de petitie om de subsidiestop ongedaan te maken. De Leidse eensgezindheid gold echter niet op landelijk niveau, waar de NSR de mensa-actie had doorkruist door op eigen houtje met minister Bot te gaan praten over een compromisvoorstel, aldus SVB-lid Henk Bakker in het *LUB*.[34] Dit keer was het een verwijt van de SVB aan de NSR om op eigen houtje te handelen, later zou de NSR ditzelfde verwijt van eigenmachtig optreden maken aan de SVB en het bleef ook niet bij één keer. Na een impasse in de strijd werd uiteindelijk toch nog eensgezind op 2 december 1963 door vijf afgevaardigden uit elke universiteitsstad een petitie aan de minister overhandigd in Den Haag. De vijf afgevaardigden uit Leiden kregen een luidruchtig uitgeleide naar het station.[35]

Ondertussen was de samenstelling van het eerste bestuur van de Leidse SVB bekend gemaakt. De voorzitter was Anton van Duin.[36] Van Duin liet in het *LUB* van zich horen door zijn beklag te doen over het feit dat de SVB niet binnen aan een tafeltje mocht zitten om zich bij de studenteninschrijving aan de nieuwe studenten te presenteren en zo leden te werven, zoals Van Wier

hierboven al memoreerde. Hij kreeg in hetzelfde *LUB* repliek van Matthijs Koornstra die schreef dat geen enkele studentenvereniging binnen zat, alleen de organisaties zoals het Leids Universitair Fonds (LUF) of het Leids Academisch Kunstcentrum (LAK) en de faculteitsraden.[37] De SVB vond echter dat zij niet te vergelijken was met een gewone studentenvereniging; die richtten zich op de gezelligheid, terwijl de SVB wilde optreden als dé belangenbehartiger van de studenten.

Ondanks het protest mocht de SVB het jaar erop nog steeds niet plaatsnemen bij de inschrijving van nieuwe studenten, maar zij liet zich niet kisten. Met toestemming van de Leidse politie huurde ze een caravan en plaatste deze voor het Bureau Inschrijving aan de Stationsweg. Toen de caravan echter tijdelijk stond geparkeerd aan het Levendaal, bleek deze de volgende morgen naar het studentencomplex aan de Klikspaanweg te zijn gesleept en beklad met leuzen als 'Rode Rakkers' en 'Peking'.[38] De daders werden opgespoord; het waren vier corpsleden woonachtig Klikspaanweg 43, het adres waar ook SVB-bestuurslid Cees Waal woonde, die corpslid was geweest.

In 1965 had de SVB nog steeds geen tafel binnen bij de studenteninschrijving, zo bleek uit de klacht van Herman Amptmeijer, die de voorzittershamer van Van Duin had overgenomen. Hij weerlegde in het *LUB* het weerwoord van Cees Schuyt, de voorzitter van het gemeenschappelijke bestuur van de LSR en de VLSF, die vond dat zo verwarring bij de eerstejaars werd voorkomen. Amptmeijer benadrukte nog eens dat de SVB méér was dan een studentenpartij, namelijk ook belangenbehartiger.[39]

Corpsleden haalden naast het gesleep met de caravan meer rotgeintjes uit om van hun ongenoegen met de nieuwe club blijk te geven. In *Demokrater* werd melding gemaakt van het in de fik steken van een bundeltje folders van de SVB, dat zou worden verspreid door een bestuurslid dat in de Klikspaanwegflat woonde. De foldertjes bevonden zich in de gemeenschappelijke brievenbus.[40] In het *LUB* van maart 1965 werd de SVB verweten in de verkiezingstijd affiches van andere partijen te hebben overgeplakt. Van Wier verdedigde dit met het argument dat het jaar ervoor de affiches van de SVB waren beklad met de naam van de communistische partij.[41] De pesterijen en vandalistische daden tegen SVB-materieel gingen ook de volgende jaren nog door.[42]

In deze koude-oorlogstijd bleek meermalen hoe de tegenstanders de SVB wilden wegzetten als een extreem-linkse beweging of als een socialistische of

Vijf kandidatenlijsten voor de eerste LSR-verkiezingen 1964. UB, AUI, AF8 SVB1.

Stembiljet voor de verkiezingen van de L.S.R.

LIJST 1

Partij voor Algemene Belangen van studenten in de Civitas academica Lugdunum Batavorum (A.B.C.)

- O J. O. L. van Boetzelaer
- O Mej. K. L. Munk
- O D. C. Buys
- O R. E. Katz
- O Mej. M. van Soest
- O J. M. Boll
- O J. H. Mulder
- O Mej. C. M. Vrij
- O F. A. A. Duynstee
- O S. J. G. van Eyndhoven
- O B. S. Hylkema
- O Mej. A. E. L. Chavannes
- O J. W. Sodderland
- O Mej. E. Labouchère
- O A. A. H. J. P. Stolk
- O H. F. Dankmeyer
- O C. J. M. van Gessel
- O Mej. C. A. H. Nanninga
- O M. F. Niermeijer
- O O. de Savornin Lohman
- O Mej. M. de Savornin Lohman
- O J. C. H. Blom
- O A. Blussé van Oud-Alblas
- O W. J. van der Dussen
- O Mej. L. Korthals

LIJST 2

Centrum Partij

- O P. S. A. Lefeber
- O J. H. A. M. Peek
- O Mej. N. K. D. Kok
- O H. Alblas
- O M. J. Koornstra
- O Mej. A. M. P. Sivirski
- O Mej. K. Schuit
- O C. J. Huyssoon
- O Th. J. Siskens
- O K. G. Verhoeven
- O C. W. A. Timmermans
- O Mej. E. J. S. Scholtens
- O S. Boendermaker
- O D. E. Wentink
- O A. A. Wezelenburg
- O W. F. van Bochove
- O J. A. Winter

LIJST 3

Liberale Studenten Partij

- O J. G. Geene
- O Mej. M. E. Boon
- O W. Soederhuizen
- O C. W. van Seventer
- O Mej. H. E. Dingemans
- O R. A. Fokma
- O C. P. Briët
- O C. H. Brinkman
- O Mej. H. L. de Vries

LIJST 4

Onafhankelijke Studenten Organisatie (O.S.O.)

- O A. Visser
- O J. H. Staghouwer
- O Mej. D. Ouwehand
- O W. L. B. Schipper
- O Mej. A. Haantjes
- O J. F. Morgenstern
- O S. B. Ybema
- O Mej. A. E. Klusman
- O A. J. H. Pleysier
- O Th. J. Meyer
- O A. de Bakker

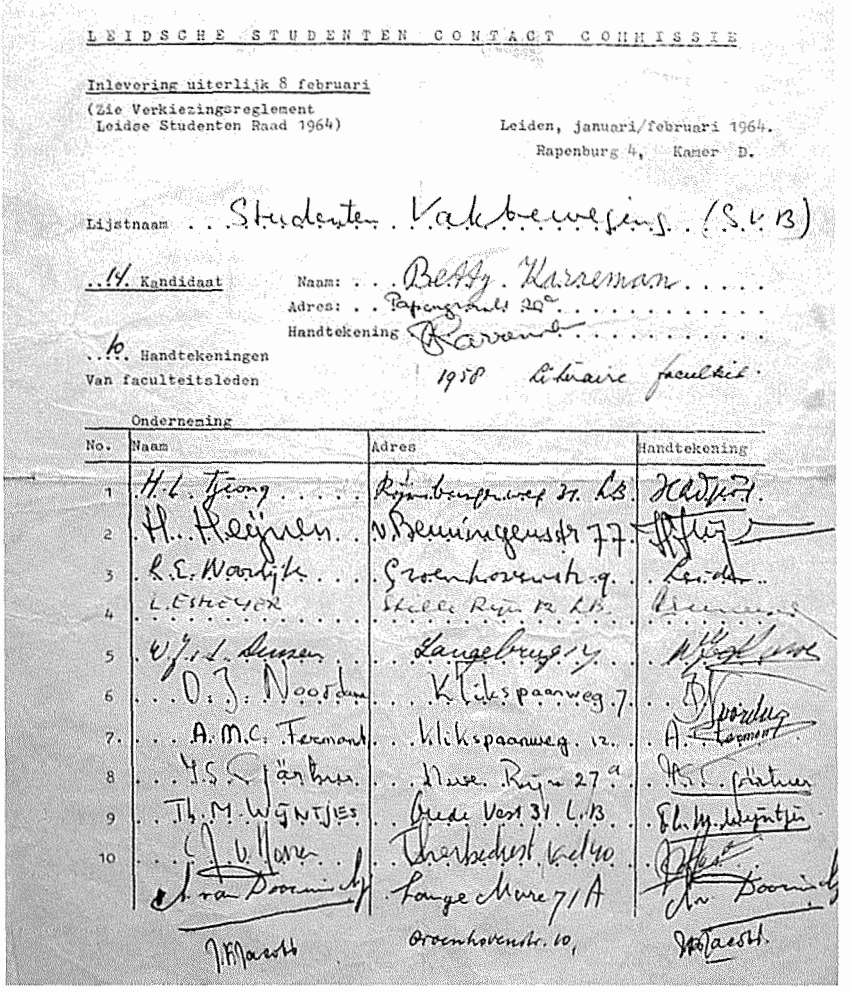
LIJST 5

Studenten Vak Beweging (S.V.B.)

- O P. Dijkhuizen
- O Ch. F. Gransch
- O Mej. H. M. Bouwman
- O W. F. Passchier
- O J. N. van der Molen
- O E. B. S. Postma
- O P. Das
- O Mej. R. J. Barkmeyer
- O J. J. Lodder.
- O Mej. M. H. G. Zandman
- O J. Favier
- O J. van Duin
- O C. J. Hollemans
- O Mej. E. J. M. Karreman
- O G. A. van der Mark
- O H. J. Bakker
- O Mej. L. G. A. Thijssen
- O C. J. D. Waal
- O R. P. Beunder
- O J. Reiding
- O P. Bordewijk
- O Mej. S. N. van Wier

communistische mantelorganisatie. Dit laatste bijvoorbeeld na een bezoek van een delegatie van de Nederlandse SVB aan de Moskouse studentenorganisatie.[43] Dit vijandbeeld bleef echter achterwege op een debat georganiseerd door het Leidse debatgenootschap *Pro et Contra*. Op deze bijeenkomst werd de vraag: 'Is de SVB onmisbaar?' met 'ja' beantwoord door 78 aanwezigen. Een minderheid van 39 kon de SVB wel missen.[44] Het debat, waar onder andere Van Wier het pro standpunt verdedigde, vond plaats onder voorzitterschap van professor Huib Drion. Maarten Biesheuvel schreef erover in het *LUB*, onder de titel: 'Een kibbelpartij'. Henk Bakker deed verslag in *Demokrater*, het blad van de Nederlandse SVB, waaraan meer Leidse SVB-leden, vooral de eerste paar jaar, een bijdrage leverden, zoals de rechtenstudent en toneelschrijver en -speler Pedro van Hoek.[45] Bij het *Pro et Contra* debat in Leiden over de SVB zag dus een meerderheid van de aanwezigen wel een rol weggelegd voor de SVB binnen de studentenwereld.[46] Hoeveel studenten achter de

Steunhandtekeningen voor SVB-kandidaat Betty Karreman.
UB, AUI, AF8 SVB7 (8).

LEIDSCHE STUDENTEN CONTACT COMMISSIE

Inlevering uiterlijk 8 februari
(Zie Verkiezingsreglement
Leidse Studenten Raad 1964)

Leiden, januari/februari 1964.
Rapenburg 4, Kamer D.

Lijstnaam . . Studenten Vakbeweging (S.V.B)

..14.. Kandidaat

Naam: . . Betty Karreman . . . . .
Adres: . . Papengracht 20c . . . . . .
Handtekening Karreman . . . . . .

..10.. Handtekeningen
Van faculteitsleden

1958 Letterkundige faculteit.

No.	Naam	Adres	Handtekening
	Onderneming		
1	H.L. Tjong	Rijnburgerweg 37 LB	
2	H. Heijnen	v Beuningenstr 77	
3	L.E. Wardijk	Groenhovenstr 9	
4	LEIDEN	Stille Rijn 12 LB	
5	W.J.L. Smeets	Langebrug 4	
6	O.J. Noordam	Kikspaanweg 7	
7	A.M.C. Fermont	Kikspaanweg 12	
8	H.S. Gärtner	Nieuwe Rijn 27a	
9	Th.M. Wijntjes	Groene Vest 31 LB	
10	J.B. Hoare	Oberbeckstr 40	
	Ina Doornik	Lange Mare 7/A	
	J. Maesth	Groenhovenstr. 10,	

SVB stonden, werd duidelijk bij de eerste verkiezingen voor de dertig zetels van de LSR in februari 1964.

De eerste verkiezingen voor de LSR van 1964

Vóór de verkiezingen schreef Betty Karreman, kandidaat op de SVB-lijst (lijst

5) en redactielid van het *LUB,* daarin nog een wervend stukje: 'SVB. Waarom? Daarom!'[47] Naast de SVB deden nog vier andere studentenpartijen mee, die inderhaast waren opgericht en (nog) geen landelijke organisatie hadden. Lijst 1 was ABC, afkorting voor de Partij voor Algemene Belangen van studenten in de *Civitas academica Lugduno-Batavorum*, lijst 2 was de Centrum Partij, lijst 3 de Liberale Studentenpartij en lijst 4 de Onafhankelijke Studenten Organisatie. Lijsttrekker voor de SVB was Pieter Dijkhuizen, lijstduwer – nummer 22 op de lijst – was Sonja van Wier. Voor de eerste kandidaat op de lijst waren dertig steunhandtekeningen vereist, voor de volgende kandidaten tien per persoon. Bij elkaar werden dus 240 steunhandtekeningen verzameld, al waren die niet allemaal uniek; meerdere namen kwamen op meerdere lijsten voor. Desondanks was het een grote klapper voor een nieuwe organisatie die het zonder een al bestaande studentenvereniging als achterban moest doen, afgezien van Politeia dan.[48] Volgens het *Leidsch Dagblad* van 8 november 1963 was het ledenaantal zelfs al 300 en had Leiden daarmee na Amsterdam en Delft de grootste afdeling. Volgens ditzelfde krantenbericht studeerde ongeveer de helft van deze leden met een beurs of renteloos voorschot, terwijl van de andere helft ongeveer tien procent een eigen inkomen had en veertig procent studeerde op kosten van de ouders. Het percentage beursstudenten in Leiden als lid van de SVB – circa 50 procent – is relatief hoog, want het (landelijke) percentage beursstudenten lag rond die tijd op 37.[49] Het illustreert in ieder geval de stelling van Lammers dat de SVB de overgang markeerde van studentenstand naar studentenklasse, met als studentenklasse de groep beursstudenten die gemeenschappelijke sociaal-economische belangen had. Deze groep kon zich wenden tot de SVB om die belangen te behartigen.[50]

Een week voor de publicatie van de kandidatenlijsten stonden in het *LUB* de partijprogramma's afgedrukt. De programmapunten van de SVB kwamen min of meer overeen met het urgentieprogramma afgedrukt in het *Democratisch Manifest*, al was de volgorde van urgentie iets gewijzigd. Nu de democratisering van de NSR en de grondraden met de verkiezingen op handen was, kon dit punt van nummer één af en worden vervangen door nummer twee: verbeteringen in het studiefinancieringsstelsel, zolang er nog geen studieloon was. Democratisering bleef wel een belangrijk punt, nu op twee, en wel als democratisering van het wetenschappelijk onderwijs. Een opvallend punt bij

Installatie van de eerste LSR, 1964, onder voorzitterschap van Herman Tjeenk Willink (2e van links). Foto: Studenten Cineasten Gezelschap. Academisch Historisch Museum, LSR inv.nr. 85.P1.

vier was de 'verkorting van de studieduur.' Het was hier opgenomen als een reactie op de geclaimde 'studievrijheid' die volgens de traditionele student niet mocht worden aangetast. Die studievrijheid – studeren wat je wilt en er vooral zolang over mogen doen als je wilt, met als uitwas 'de eeuwige student' – was namelijk niet weggelegd voor de studenten met een studietoelage van de overheid. Die draaide de geldkraan dicht als de student er te lang over deed. Eindeloos studeren was zo dus slechts weggelegd voor studenten met eigen, of pa's, geld. Aan deze bevoorrechting wilde de SVB een einde maken door de invoering van het studieloon – later heette dit de integrale studiekostenvergoeding – voor alle studenten, rijk of arm, die allemaal eenzelfde bedrag kregen, onafhankelijk van hun ouders. Iedere student had daarbij wel de plicht om een optimale prestatie te leveren.[51] Tot slot wilde de Leidse SVB studenten medeverantwoordelijkheid bijbrengen voor de maatschappelijke problematiek.

De SVB behaalde zes van de dertig zetels in de LSR en had daarvoor 416 stemmen gekregen. Ruim honderd meer dus dan het ledental van 300.[52] Stemgerechtigd waren de leden van de zes faculteitsraden, waarvan bij elkaar

circa tachtig procent van de studenten lid was. Ongeveer 43 procent van de studentenbevolking – dat waren 1.962 studenten – hadden hun stembiljet gedeponeerd in de stembussen die op verschillende plaatsen in de stad stonden, onder andere bij het LSC en de VVSL. Bij het Corps stemde vrijwel niemand op de SVB, bij de VVSL wel een aantal. De meeste stemmen op de SVB werden uitgebracht bij de 'openbare' stembureaus, in het Prytaneum (de mensa, aan het begin van het Rapenburg) en het Academiegebouw.[53]

De door de SVB behaalde zetels in de LSR werden bezet door de eerste zes personen op de kandidatenlijst, waarbij de lijsttrekker Pieter Dijkhuizen in de loop van het jaar werd vervangen door Paul Bordewijk, die als nummer 21 op de lijst stond.[54] Scheikundestudent Frank Gransch, tweede op de lijst, ging de SVB-fractie leiden. Op 3 maart 1964 werd de LSR geïnstalleerd. Een eerste taak was het voorbereiden van de resoluties die in stemming zouden worden gebracht in de Raad van Vijftig van de Nederlandse Studentenraad, in mei 1964.

De Nederlandse SVB en de NSR

Het doel van de Nederlandse SVB was om de ondemocratische Nederlandse Studentenraad (NSR) als belangenbehartiger te vervangen. Dit plan ging echter niet door. De NSR liet zich niet zomaar buitenspel zetten, al zag zij in dat een structuurwijziging in de nieuwe constellatie wel van belang was. Voortaan zou daarom een Raad van Vijftig getrapt gekozen worden uit de plaatselijke grondraden, na de jaarlijkse verkiezingen voor die Raden. Na die eerste grondraadsverkiezingen haalde de SVB landelijk in totaal ongeveer een kwart van het aantal stemmen. Na die grondraadsverkiezingen werd in mei 1964 het eerste Nationale Congres van de NSR 'nieuwe stijl' geopend in de Ridderzaal in Den Haag, waarna de vergadering zich verplaatste naar Scheveningen. Op dit congres moest een bestuur worden samengesteld en zouden de bijna 200 resoluties in stemming worden gebracht, die in de verschillende grondraden waren voorbereid. De Nederlandse SVB kwam op het congres met een aantal kandidaten voor het bestuur, waaronder Ton Regtien. Toen echter alle resoluties van de SVB en bloc werden verworpen door de andere studentenpartijen, trokken de SVB-kandidaten zich terug. Zij achtten het – gezien het vastgestelde beleid – in strijd met de doelstelling van de SVB

om bestuursverantwoordelijkheid te aanvaarden. Zij bleef zodoende in de oppositie en verlegde het zwaartepunt van actie naar de plaatselijke grondraden, zoals in Leiden naar de LSR.

Toen dan ook op de eerste vergadering van de LSR na het NSR-congres, op 26 mei 1964, aan de SVB werd gevraagd waar zij stond nu de SVB op landelijk niveau in de oppositie ging, kon Gransch antwoorden dat de Leidse SVB zou blijven samenwerken in de LSR. In ieder geval zolang de belangen van de Leidse studenten daarmee gediend waren. Dit ondanks de onvrede met de structuur van de LSR, die Gransch nog eens – en niet voor het laatst – aan de orde stelde. Deze LSR-vergadering kon als nieuwigheid nog rekenen op veel publieke belangstelling, waarbij de SVB-leden zich, als politiek statement, van rechts naar links op de publieke tribune verplaatsten, aldus de handgeschreven notulen.[55]

Kort na deze vergadering werd bekend dat het landelijk studentenblad *Forum Academiale* na de zomervakantie niet meer zou verschijnen. In navolging van andere steden dreigde ook Leiden het collectieve abonnement op te zeggen, omdat dit studentenblad te links zou zijn. De poging van de NSR om het blad een meer algemeen karakter te geven was mislukt. Het blad werd vervangen door *Student*.[56]

Er diende zich na de mensa-actie een belangrijk nieuw actiepunt aan toen in oktober 1964 bekend werd dat minister Bot het collegegeld wilde verhogen van *f* 200 naar *f* 400, een verdubbeling dus. Dit riep om protest. De collegegeldverhoging werd gezien als een belemmering voor de externe democratisering: de universiteit moest voor iedereen toegankelijk zijn, ook voor minder draagkrachtigen. In Leiden werd op 1 december een protestvergadering georganiseerd onder auspiciën van de NSR die steun kreeg van de LSR, maar waarover de latere SVB-voorzitter Frits Boersma schreef dat Leiden hierbij een slecht figuur had geslagen.[57] De actie werd gevoerd onder de leus: 'Bot-weg 100%' en was in ieder geval landelijk een succes: het wetsvoorstel werd ingetrokken, mede omdat de Tweede Kamer er weinig in zag.

Vóór de protestvergadering op 1 december, werd van 19 tot en met 21 november in het Leidse Volkshuis het derde congres van de Nederlandse SVB gehouden, waarin onder meer een nieuw landelijk bestuur werd gekozen. Op dit congres hield de aftredende voorzitter, Anton van Hooff, een toespraak. Hij vond het iets pikants en uitdagends hebben in Leiden te zijn:

Vanuit Leiden immers zijn vooral richtlijnen uitgegaan voor de vormen van het Nederlandse studentendom dat gaandeweg de aansluiting met de maatschappij heeft verloren. Ik geloof namelijk dat de corpora zoals die de vorige eeuw ontstonden een maatschappelijke taak hadden. [...]. De vorming die de corpora boden, was zeker aangepast aan de eisen die de maatschappij toen stelde [...]: ook de corpora zijn modern en maatschappelijk geweest.

Maar nu zijn ze dat niet meer. De maatschappij was veranderd en daar paste de SVB meer bij, zo vervolgde hij zijn betoog. Van Hooff werd als voorzitter opgevolgd door de Leidse theologiestudent Kees Hollemans. Tweede Leidenaar in dit bestuur, voor de functie van 'actiecommissaris', was student wis- en natuurkunde Rob Milikowski.[58]

De tweede verkiezingen voor de LSR van 1965 en de seksuele revolutie

In februari 1965 waren er weer verkiezingen voor de Leidse grondraad, de LSR. Nu deden er drie partijen mee, de SVB en de nu eveneens landelijk georganiseerde Nederlands Studenten Akkoord (NSA) en Progressieve Studenten Organisatie (PSO). De PSO had de middenpositie van de Centrum Partij overgenomen, de Liberale Studentenpartij was opgegaan in de NSA. De NSA was de vertegenwoordiging van de traditionele gezelligheidsverenigingen (waaronder de corpora) en bleek de komende jaren de tegenstander van de SVB met de langste adem, zowel landelijk als plaatselijk.[59] Lijsttrekker voor de SVB was Frank Gransch, die ondanks zijn frustraties met de structuur en het functioneren van de LSR de strijd toch nog maar eens aanging. De SVB wist één zetel winst te behalen, had er nu zeven, op basis van 543 van de 2.132 geldig uitgebrachte stemmen.[60] De geringe winst werd door de voorzitter van de SVB, Herman Amptmeijer, als teleurstellend ervaren.[61] De winst voor de NSA, die 15 zetels behaalde, zag hij als een bewijs voor het Leids conservatisme. Enige maanden na installatie van de nieuwe LSR constateerde Gransch in het *LUB* dat het revolutionaire elan er bij de SVB wel een beetje uit was. Als een van de oorzaken zag hij dat de andere partijen vooral anti-SVB waren, zodat er niet constructief samengewerkt kon worden.[62]

Op landelijk niveau wilde de samenwerking ook niet zo lukken. In Groningen werd in mei 1965 na de grondraadsverkiezingen het Nationaal

Uit: E. Duivenvoorden. *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actie-affiches 1965-2005* (Amsterdam 2005).

Congres georganiseerd, waarop het nieuwe bestuur van de NSR werd samengesteld. De SVB had landelijk ongeveer eenderde van het aantal stemmen behaald, kreeg 17 zetels in de Raad van Vijftig, en het voorstel was een bestuur samen te stellen uit SVB, NSA en PSO, waarbij de SVB de voorzitter leverde. De SVB wilde naast de voorzitter, de Leidse student Kees Hollemans, echter ook nog bestuursleden leveren voor sociale zaken, onderwijs en buitenland. Een motie van die strekking werd echter verworpen met 28 tegen 19 stemmen en 2 onthoudingen.[63] De SVB'ers, waaronder de LSR-afgevaardigde Jan van de Craats, verlieten daarop de vergadering. De oppositierol van de SVB binnen de NSR werd geprolongeerd.

Het weglopen van Van de Craats uit de NSR-vergadering werd in de eerstvolgende LSR besproken en geeft aan voor welk dilemma de SVB-leden stonden. Wat woog zwaarder: loyaliteit aan de Nederlandse SVB of aan de LSR als grondraad van de NSR?[64] Daarbij kwam voor de SVB'ers nog de vraag of het werk in de grondraad niet nodeloos veel energie opslokte. Alleen de Raden zelf waren immers nog maar gedemocratiseerd en mochten als zodanig meepraten over studentenvoorzieningen, maar dat wilde nog niet zeggen dat zij ergens over mochten meebeslissen.

Desondanks bleven de SVB-leden in de LSR en praatten dit tweede raadsjaar mee over de studentenhuisvesting. Zo was daar het plan 'het Palet' om kamers te verdelen volgens een bepaalde verdeelsleutel onder corpsleden en niet-corpsleden, ter integratie van de niet-leden. Het Corps had sowieso een aantal voorrechten waar het de kamerverdeling betrof, zo merkte Henk Bakker in 1965 in *Demokrater* op. Nu kon het gebeuren dat er kamers leegstonden omdat er alleen corpsleden in mochten, terwijl er enorme wachtlijsten waren door het groeiend aantal studenten.[65] Het Palet-plan werd

uiteindelijk weggestemd in de LSR, mede door tegenstemmen van de SVB. In plaats daarvan werd een motie aangenomen waarin een drietal niet-ideële (dus zonder integratiedoel) criteria voor de verdeling van kamers waren vastgelegd.[66]

De kamernood was door de Nederlandse SVB al in 1964 uitgeroepen tot een van de topprioriteiten. De SVB in Leiden had daarom in september 1964 gepleit voor versnelde bouw van studentenflats en in januari 1965 een voorstel gedaan aan het college van B en W om studenten in onbewoonbaar verklaarde woningen onder te brengen.[67] Ook daarna bleef zij erop hameren dat het stijgende aantal studenten vroeg om snelle bouw van nieuwe complexen, ook voor getrouwde studenten. De Leidse SVB had onderzoek gedaan naar de woonsituatie van deze groep gehuwden. Het onderzoek kon pas een half jaar later dan gepland gepresenteerd worden omdat het – aldus de SVB – was getraineerd door studenten die de SVB als rancuneuze, extreem-linkse beweging neerzetten.[68]

Vanwege deze enquête onder getrouwde studenten werd de SVB in Leiden benaderd door de NVSH, de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming.[69] Zij bood studenten, in het *LUB,* een speciale korting op voorbehoedmiddelen en op consulten. Het ledental van de NVSH was in deze jaren van seksuele revolutie landelijk gestegen tot 200.000 leden. Zij hoopte daardoor op de instelling van een leerstoel seksuologie aan een van de universiteiten. In Leiden was het ledental gestegen tot 6.000. Hieronder waren ook steeds meer vrouwen dankzij de voortschrijdende emancipatie, aldus de NVSH in een *LUB*-artikel van Betty Karreman.[70] SVB'er Karreman was zelf een van die geëmancipeerde vrouwen die lid was geworden van de NVSH. Ook de SVB als geheel toonde belangstelling voor het onderwerp en had in februari 1964 al een avond georganiseerd met een film en een forum over 'student en seksualiteit'. In het forum zaten, naast Betty Karreman, professor Berkhout, dr. Den Haan (universiteitsarts), pater Van Kilsdonk, Jurrie Reiding en de voorzitter Kees Hollemans.[71] Een paar jaar later zou Karreman in samenwerking met de NVSH en het echtpaar Nagtegaal een jeugdsoos initiëren – nadrukkelijk ook voor 'homofielen' – met de naam Zisexzo.[72]

Maar niet alleen de SVB ging met de tijdgeest mee; in maart 1964 organiseerde de universiteit een lezingenserie over seksualiteit en het studentenleven, waar naast de schrijfster Hella Haasse de professoren Trimbos en

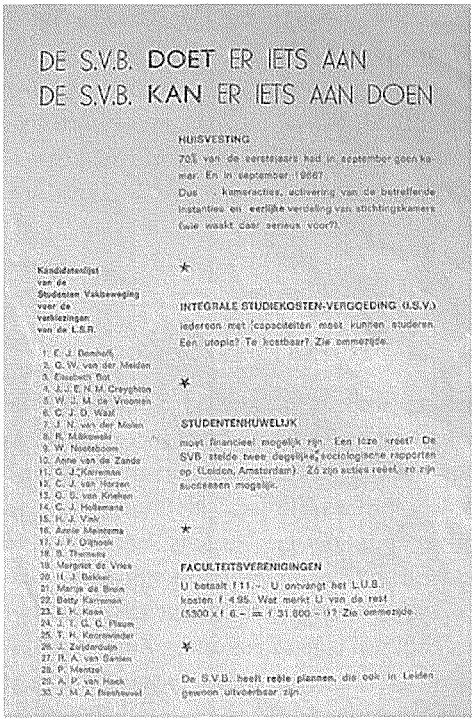
Dupuis spraken.[73] Haasse figureerde later weer in een artikel van Betty Karreman met de titel: 'De vrouw en haar seksualiteit'. Haasse had – aldus Karreman – op literaire wijze aandacht besteed aan de vrouwelijke seksualiteit. Karreman schreef het artikel naar aanleiding van het verschijnen van het boek van het echtpaar Kronhausen over de vrouwelijke seksualiteit, waarvoor Simone de Beauvoir de inleiding had geschreven.[74] Er was in 1965 echter niet alleen belangstelling voor seks.

Meer engagement in 1965: Claus en de eerste *teach-in* over Vietnam

Naast seks en solidariteit met studenten in het dictatoriaal bestuurde Spanje en Portugal, hielden Leidse studenten zich in 1965 bezig met niet-studentenzaken, zoals het koningshuis.[75] Dit vanwege de introductie van de Duitse Claus als aanstaande echtgenoot van prinses Beatrix. Het hield ook de gemoederen aan de Leidse universiteit bezig. Volgens een 'Comité Verzoekschrift Staten-Generaal' had Claus zich te weinig uitgesproken tegen het nazidom, aldus het *LUB*. SVB'er Gransch verwoordde in datzelfde *LUB* zijn standpunt dat hij niets tegen Claus had, wel tegen het koningshuis.[76] De LSR nam het initiatief tot een forumavond over het onderwerp. De avond verliep rustig, op een klein incident na, dat ondanks de kleinheid in het *LUB* werd opgetekend: toen SVB'er Pedro van Hoek een onaardige opmerking maakte over prins Hendrik, de echtgenoot van koningin Wilhelmina, kreeg hij van Maarten Biesheuvel een zakboekje naar zijn hoofd gegooid.[77]

In ditzelfde jaar 1965 kwam de Vietnamoorlog ter sprake aan de Leidse universiteit, nadat in maart 1965 het protest tegen Amerikaanse inmenging was begonnen bij de universiteit van Michigan en wel met een *teach-in*, een openbare, informele discussiebijeenkomst. De eerste *teach-in* in Nederland werd gelijktijdig aan de Amsterdamse en Leidse universiteit georganiseerd op 29 oktober.[78] De Leidse bijeenkomst werd gehouden in De Burcht en was een initiatief van het debatgenootschap *Pro et Contra* in samenwerking met de Stichting Polemologische Bibliotheek (SPB) in de persoon van Joep Creyghton, tevens SVB-lid.[79] Verschillende professoren namen stelling en de bijeenkomst was een groot succes met ongeveer 650 man binnen in de zaal en nog 100 buiten. Zowel links als rechts kon rekenen op luid applaus. De

Verkiezingspamflet SVB 1966. Academisch Historisch Museum, SVB inv.nr. 781.78A3.

DE S.V.B. DOET ER IETS AAN
DE S.V.B. KAN ER IETS AAN DOEN

HUISVESTING
70% van de eerstejaars had in september geen kamer. En in september 1966?
Dus ... kameractie, activering van de betreffende instanties en eerlijke verdeling van stichtingskamers (wie maakt daar serieus voor?).

Kandidatenlijst van de Studenten Vakbeweging voor de verkiezingen van de L.S.R.

1. C. J. Bomhoff
2. G. W. van der Meiden
3. Elisabeth Tiot
4. J. U. E. N. M. Creyghton
5. W. J. M. de Vroomen
6. C. J. D. Waal
7. J. N. van der Molen
8. R. Makowski
9. W. Noteboom
10. Anne van de Zande
11. G. J. Kerkmeijer
12. C. J. van Horzen
13. G. D. van Krieken
14. C. J. Hollemans
15. H. J. Vink
16. Annie Meinsma
17. J. F. Drijnoek
18. B. Thoenes
19. Margriet de Vries
20. H. J. Bakker
21. Marija de Bruin
22. Betty Kamerman
23. E. K. Kaan
24. J. T. G. C. Fleum
25. T. H. Kooreneef
26. J. Zuijderduijn
27. R. A. van Santen
28. P. Mentze
29. A. P. van Hoek
30. J. M. A. Beishuizel

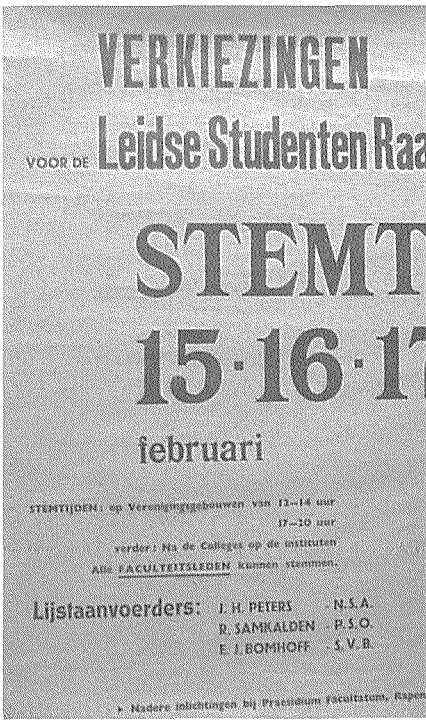
INTEGRALE STUDIEKOSTEN-VERGOEDING (I.S.V.)
Iedereen met capaciteiten moet kunnen studeren. Een utopie? Te kostbaar? Zie onmerzijde.

STUDENTENHUWELIJK
moet financieel mogelijk zijn. Een lage graad? De SVB stelde twee degelijke sociologische rapporten op (Leiden, Amsterdam). Zij zijn actief reeds, zo zijn successen mogelijk.

FACULTEITSVERENIGINGEN
U betaalt f 11.– U ontvangt het L.U.B. kosten f 4.95. Wat merkt U van de rest (1500 x f 6.– = f 31.800.– (!) Zie onmerzijde.

De S.V.B. heeft reële plannen, die ook in Leiden gewoon uitvoerbaar zijn.

Verkiezingsposter LSR 1966. Academisch Historisch Museum, LSR inv.nr. 85S.

VERKIEZINGEN
VOOR DE Leidse Studenten Raa
STEMT
15·16·17
februari
STEMTIJDEN: op Verenigingsgebouwen van 12–14 uur
17–20 uur
verder: Na de Colleges op de instituten
Alle FACULTEITSLEDEN kunnen stemmen.
Lijstaanvoerders: J. H. PETERS N.S.A.
R. SAMKALDEN P.S.O.
E. J. BOMHOFF S.V.B.
Nadere inlichtingen bij Praesidium Facultatum, Rapen

belangstelling werd in een nabeschouwing van professor Thoenes in het *LUB* gezien als een duidelijk blijk van groeiend politiek engagement.[80] Was de *teach-in* nog een open discussie tussen voor- en tegenstanders van Amerikaanse inmenging, kort daarna kwamen de protesten los. Zo meldde de *Nieuwe Leidse Courant* in december dat Leidse theologiestudenten, gesteund door een aantal hoogleraren, een landelijke actie begonnen voor wapenstilstand en onderhandelingen in Vietnam.[81] De ontwikkelingen in Vietnam zouden de komende jaren in de belangstelling blijven.

De derde verkiezingen voor de LSR van 1966

Eind 1965 liep de onvrede van de Leidse SVB met het raadswerk hoog op en dreigde zij met een boycot van de LSR.[82] Voor een deel betrof de onvrede de

oude frustraties, zoals dat het bestuur – het *praesidium facultatum* – niet door de LSR was gekozen en gedeeld werd met het faculteitenoverleg VLSF en de financiële afhankelijkheid van de LSR van deze VLSF. Maar de SVB had meer punten van kritiek, zoals over het uitblijven van een besluit om te komen tot een betere verdeling van de studentenkamers door de Stichting Studentenhuisvesting. De kamernood stond nog steeds hoog op de agenda. Wel had de SVB een succesje geboekt, namelijk dat er op haar voorstel unaniem in de LSR was besloten dat er een studentenadvocaat kwam, die studenten zou bijstaan in juridische kwesties. Een pijnpunt was verder nog dat er voor de *teach-in* in Leiden over Vietnam geen subsidie was verstrekt, zoals in Amsterdam.[83] Het weerhield de LSR er niet van in mei een volgende *teach-in* te organiseren, dit keer over de Duitse deling. Verder had Frank Gransch nog kritiek op de kosten van het universitaire Lustrumfeest in 1965, vooral die van het opgevoerde toneelstuk Tijl Uilenspiegel.[84]

Tot een boycot van de LSR kwam het niet en zo nam de SVB in februari 1966 weer gewoon aan de verkiezingen deel. Eerder had SVB'er Eduard Bomhoff zich kandidaat gesteld voor het voorzitterschap van het *praesidium facultatum*, vanwege het geringe vertrouwen in het bestaande bestuur onder leiding van Cees Schuyt. Maar Jankarel Gevers wist met 22 tegen zes stemmen Bomhoff te verslaan.[85] Door dit verlies was Bomhoff, wiskundestudent, beschikbaar om lijsttrekker te worden voor de SVB bij de verkiezingen. In een interview met hem (en de andere lijsttrekkers) in het *LUB* verklaarde hij dat de SVB zich het recht voorbehield om haar medewerking in de LSR aan volstrekt irrelevante punten te weigeren, een selectieve boycot dus.[86]

Voorafgaand aan de verkiezingen organiseerde de Leidse SVB een politiek forum met sprekers van VVD en PvdA uit de Tweede Kamer die zich onder andere uitspraken over het studieloon.[87] *Pro et Contra* nam het initiatief tot een verkiezingsdebat tussen de drie deelnemende studentenpartijen, NSA, PSO en SVB. De belangstelling hiervoor was niet groot. Slechts 60 mensen namen de moeite te komen luisteren naar het debat waarin de 'partijen elkaar vooral afkammen'. Wel kwam Robert Samkalden van de PSO met een studentikoos voorstel, namelijk om studentenkorting te bedingen op alcoholica.[88]

De SVB behaalde elf zetels in de LSR, een behoorlijke winst van vier zetels.[89] Toch bleef de NSA, ondanks een verlies van drie zetels, nog steeds de grootste fractie. Desondanks werd in de *Nieuwe Leidse Courant* de zetelwinst van de

SVB gezien als een einde aan het sprookje van Leiden als 'bolwerk van het conservatisme'. De SVB-voorzitter Frits Boersma concludeerde: 'de Leidse student is toch niet zo anders als andere' studenten.[90]

De installatie van de nieuwe LSR vond plaats in de Raadszaal van het Leidse Stadhuis onder belangstelling van pers en publiek. Vanwege de pers werd de vraag van SVB'er Johanniek van der Molen naar de kosten voor het gebruik van de zaal niet ter plekke beantwoord, maar naar een ander tijdstip verdaagd door voorzitter Gevers. Gevers toonde zich verder hoopvol op een betere samenwerking tussen LSR en faculteitenoverleg, VLSF.[91] Maar het bleef rommelen in de Raad. Een verslag in het *LUB* van de LSR-vergadering op 14 maart kreeg dan ook de titel: 'L.S. Rotzooi' en begon met de woorden:

> Praeses Facultatum Gevers die half negen met optimistische woorden opent, sluit om kwart over twaalf de vergadering met een equivalent voor: 'Als we zo doorgaan kunnen we de hele LSR wel opdoeken.' Terecht want het was weer puin geweest.

Tegen het eind van het verslag luidt een passage:

> Men zou zo denken dat nu wel alles gezegd is, maar nu ontspint zich een van de debatjes die kenmerkend zijn voor de LSR en die over zulke futiele onderwerpen gaan, dat zelfs de meest nauwgezette notities niet in staat zijn ze aan de vergetelheid te ontrukken.[92]

Veel gepraat dus over 'futiele', ofwel irrelevante, onderwerpen zoals Bomhoff al had gezegd die te willen boycotten. Ondertussen zette de SVB haar litanie aan klachten voort, zoals dat de voorzitter partijdig zou zijn omdat hij een stemming in de LSR over een maatregel om de studentenkamers eerlijker te verdelen op de lange baan schoof. Nu ging 55 procent van de kamers naar de corpsleden. De SVB wilde dit terugbrengen tot 33 procent. Die voorzitter zou ook weigeren correspondentie met fractieleden ter inzage te geven.[93] En dan was er natuurlijk nog altijd de structuur. SVB'er Joep Creyghton zette Gransch' kritiek hierop in het *LUB* voort met het artikel *LSR uit de verf of de mist in*. Hierin haalde hij het blad *Student* aan, waarin de Leidse situatie werd betiteld als: 'de rondedans van de stichtingen'. Zowel de LSR als het faculteitenoverleg, de VLSF, hadden immers de stichtingsvorm en dat betekende dat zij geen leden hadden zoals een vereniging. Creyghton pleitte ervoor van de LSR een vereniging te maken, met als leden de leden van de faculteiten, met een eigen bestuur. De VLSF kon daarnaast blijven bestaan om zich met studieinhoudelijke zaken bezig te houden, terwijl de LSR zou beslissen over alge-

mene studentenbelangen, zoals huisvesting en gezondheidszorg en het beheer zou voeren over *LUB* en reductiestichting.[94]

Ook bij de andere studentenpartijen, de NSA en de PSO, was langzamerhand doorgedrongen dat er aan de structuur van de LSR het nodige mankeerde. De structuur werd zelfs als niet-democratisch bestempeld op het Nationale Congres van de NSR, die na de grondraadsverkiezingen bijeenkwam. De LSR zou daarom – net als enkele andere grondraden – uit de NSR moeten worden gestoten. Zover hoefde het echter niet te komen, want nog voor de volgende verkiezingen in 1967 werd in de LSR besloten deze stichting om te zetten in een vereniging, de ALSV.

De structuur van de NSR zelf stond overigens ook al vanaf het begin ter discussie als zijnde ingewikkeld en niet-democratisch vanwege de getrapte verkiezingen. Zo behaalde de SVB in 1966 slechts één zetel winst in de Raad van Vijftig – en kwam zo op 18 van de 50 zetels – maar had landelijk wel 41 procent van de stemmen behaald in de grondraden. Zij eiste daarom drie van de acht zetels in het NSR-bestuur, maar kreeg ook dit keer niet haar zin en bleef in de oppositie.[95]

Engagement, provocatie en vrouwenemancipatie in 1966

In mei 1966 vond de eerste studentendemonstratie plaats in Leiden sinds de Tweede Wereldoorlog. Niet eens tegen de Amerikaanse inmenging in Vietnam, al namen Leidse studenten wel deel aan betogingen in Amsterdam en Den Haag. De eerste studentenprotestactie in Leiden, die geen studentenbelangen betrof, was tegen de apartheid in Zuid-Afrika. Aanleiding was het bezoek van de Zuid-Afrikaanse ambassadeur J. Fouché. De Leidse universiteit kreeg uit handen van deze ambassadeur tachtig boeken als geschenk, in het kader van het cultureel verdrag tussen Nederland en Zuid-Afrika. Ongeveer 50 studenten protesteerden op het Rapenburg tegen misstanden in Zuid-Afrika met leuzen als 'Fischer vrij', 'Tegen Apartheid', 'Immorality act/sabotagewet' en 'Sharpeville'. Bij het vertrek wierpen enkele studenten, ook een paar meisjes, zich voor de auto waarin Fouché werd vervoerd. De politie greep niet al te hardhandig in, aldus de *NLC*. De protestactie werd in deze krant toegeschreven aan de Leidse SVB, maar deze reageerde hierop met de mededeling dat het SVB-bestuur niet tot de demonstratie had opgeroepen.

Provo Herman Amptmeijer protesteert tegen het bezoek van de Zuid-Afrikaanse ambassadeur aan de Universiteit in Leiden. Foto uit: R. van Duyn, *Het witte gevaar. Een vademekum voor provoos* (Amsterdam 1967).

Het was een spontane actie geweest en dat stond los van de vraag of de SVB daar wel of niet mee sympathiseerde.[96] Blijkbaar was de SVB als organisatie in 1966 nog niet toe aan politieke stellingname of maatschappelijke actie, zoals een jaar later toen zij samen met onder andere Politeia deelnam aan het Vietnam Comité Leiden. Dit comité organiseerde op 16 juni 1967 de eerste Vietnamdemonstratie in Leiden.

Het lag anders als het om studentenzaken ging. Zo nam de SVB in 1966 wel stelling tegen de onderafdeling van het Leidsch Studenten Corps, *Pro Patria*, de studentenweerbaarheid. Op 3 november wilde *Pro Patria* haar honderdjarig bestaan vieren met een defilé voor prins Bernhard in de Breestraat.

De SVB gaf een verklaring uit, waarin zij zich verwonderde over de gemeentelijke medewerking aan dit 'militaire, eng-nationalistische vertoon' van deze anachronistische club van studenten in uniform. Ook de medewerking van prins Bernhard achtte zij absurd.[97] Toen het defilé gehouden werd, ontplofte er een rookbom, die werd toegeschreven aan enkele Leidse provo's.[98]

Naast prins Bernhard kwamen ook andere leden van het Huis van Oranje prominent in beeld in de studentenwereld. In juni 1966 stemde de LSR voor een motie tegen censuur op het blad *Student*, censuur die door de NSR was voorgesteld vanwege een mogelijk beledigende foto van prinses Beatrix in het blad. De censuur zou moeten worden uitgeoefend door de uitgever van het blad, APS. Die uitgever was daar zelf echter geen voorstander van en mede dankzij de motie van de LSR bleef de censuur achterwege. Overigens kwam deze uitspraak nadat de oplage van *Student* met de beledigend geachte prent bijtijds was tegengehouden.[99]

Een andere afbeelding, dit keer van koningin Juliana, deed in september de gemoederen hoog oplopen in de LSR. Herman Amptmeijer, voormalig voorzitter van de SVB, had bij de mensa Prytaneum aan het Rapenburg het provopamflet *Provoklamatie* uitgedeeld, waarin een spotprent was afgedrukt van koningin Juliana als prostituee. Belediging van de koningin is strafbaar en Amptmeijer werd gearresteerd, nadat de politie was getipt door een medestudent. Hij werd veroordeeld tot vier weken cel, die hij in 1968 uitzat. Niet deze hoge straf, maar wel de belediging van de koningin riep heftige reacties op bij de 'tegenpartijen' van de SVB in de LSR. Op een speciale vergadering die bijeen was geroepen door de LSR om te protesteren tegen het beurzenbeleid van de overheid, maakte de voorzitter van de gelegenheid gebruik om de SVB-fractie om een standpunt te vragen over de daad van Amptmeijer. De SVB-leden weigerden zich uit te spreken en verlieten uit protest de vergadering.[100] In een ingezonden brief in de *Nieuwe Leidse Courant* verklaarde de SVB daarop dat Amptmeijer geen lid meer was van de SVB, zelfs als lid was geschorst vanwege zijn provocerende gedrag, en distantieerde zich daarmee van zijn daad.[101] In een volgende reguliere vergadering van de LSR op 27 september werd de SVB wéér om een verklaring gevraagd, waarop de fractie wéér de vergadering verliet en de LSR beschuldigde van 'Mussert-, Moskou-, Franco- en Salazarmethoden'. In de krant werd hierdoor gespeculeerd over de vraag of de breuk in de LSR nu definitief was.[102]

Amptmeijer vrij!! Leus geschilderd door Kees Walle op het gebouw van Minerva aan de Breestraat op kerstavond 1967. Net niet betrapt door kerkgangers, maar het werd wel haastwerk. Foto: Kees Walle.

Koren op de molen van de SVB was een pamflet van de andere twee partijen in de LSR, de NSA en de PSO, getiteld *Memorandum over Provoklamatie*, dat bij toeval in handen van de SVB was gekomen. In dit *Memorandum* werd gespeculeerd over de mogelijke gevolgen voor de LSR (en de NSR), mocht de SVB definitief opstappen. Volgens SVB'er Wim de Vroomen bleek hieruit – aldus zijn brief aan het LSR-bestuur – hoe de spotprentkwestie was aangegrepen om een anti-SVB-campagne te voeren. Hij vond dat de LSR hier niet voor mocht worden gebruikt; dergelijke zaken zouden buiten de agenda moeten blijven.[103]

Een en ander wilde overigens niet zeggen dat er geen studenten waren die de daad van de 'verrader' van Amptmeijer veroordeelden en/of met Amptmeijer sympathiseerden en zijn straf veel te zwaar vonden. Hun gratieverzoek was echter te laat om effect te hebben. Gesuggereerd werd dat de zware straf te wijten was aan Amptmeijers Vietnam-activiteiten, die hoewel illegaal, nauwelijks strafbaar waren.[104] Zogezegd was het een gezochte stok om de hond mee te slaan. Mogelijk was zo'n illegale activiteit een incident in juni 1966. Toen waren Betty Karreman en Herman Amptmeijer uit het gebouw van de Eerste Kamer gezet wegens ordeverstoring, omdat zij met andere studenten tijdens een Vietnamdebat spandoeken hadden ontrold en vanaf de publieke tribune met pamfletten hadden gestrooid.[105] Amptmeijer zat zijn

straf uit om daarna – in 1968 – zitting te nemen in de Leidse gemeenteraad namens de PSP, waar deze 'eerste, enige en laatste' Leidse provo niet met open armen werd ontvangen en waar hij zijn rol als *enfant terrible* met verve voortzette.[106]

Eind 1966 nam Betty Karreman afscheid van de *LUB*-redactie. Ze schreef dat voor die redactie emancipatie een 'gewraakt' woord was, 'waaraan vele onlustgevoelens vast schijnen te horen'.[107] Zij was zelf in de redactie gekomen omdat er een meisje bij moest en had lang gewacht op een geschikte opvolgster, maar helaas zonder resultaat. De heren redacteuren namen haar als meisje niet altijd serieus, maar ze had dapper volgehouden.[108] De redactie bedankte Karreman in een afscheidswoord en typeerde haar als geëmancipeerd. Zelf voegde zij daar nog aan toe dat zij 'de God van haar jeugd' had laten schieten voor een socialistische levensvisie. Zo toonde zij zich naast geëmancipeerd en – al eerder – als een kind van de seksuele revolutie ook nog als een kind van de ontzuiling die in de jaren zestig stevig inzette. De reden voor Karreman om op te stappen was dat de redactie voor de zomervakantie van 1966 op de vingers was getikt door de uitgever, vanwege het gebruik van schuttingwoorden en de steeds linksere koers die het blad was gaan varen. De toon in het blad moest worden gematigd. 'Twee minder volgzame *LUB*-redacteuren', Betty Karreman en Rudi Fuchs, stapten daarna op, aldus de nieuwe hoofdredacteur Johan de Wit in de *Nieuwe Leidse Courant*.[109]

De vrouwenemancipatiestrijd – met Karreman als ambassadrice – stond aan de vooravond van een nieuwe opleving. Er waren nog steeds ongelijkheden tussen mannen en vrouwen die bestreden konden worden, ook op universitair niveau. Zo gingen er bijvoorbeeld wel steeds meer meisjes studeren, maar het aantal vrouwelijke hoogleraren was nog zeer beperkt; in 1962 was pas voor de derde keer in de universiteitsgeschiedenis een vrouwelijke hoogleraar benoemd.[110] Daarnaast waren vrouwelijke studenten ondervertegenwoordigd bij de exacte vakken en oververtegenwoordigd bij bijvoorbeeld de letterenstudies. Professor Huib Drion voegde hier in het *LUB* nog aan toe dat hij had geteld dat het aantal vrouwelijke voorzitters van gemengde studentenorganisaties zeer gering was, in tegenstelling tot het aantal vrouwelijke secretarissen. Hij vond deze rolverdeling geen goede zaak, want ook na de studie zou deze als vanzelfsprekend worden gezien; de man de baas, de vrouw de secretaresse.[111] Drion zette zijn betrokkenheid bij de vrouweneman-

cipatie voort door zich in 1968 actief in te zetten voor de eerste organisatie van de tweede feministische golf, de actiegroep Man Vrouw Maatschappij. Ook deze stelde de rolpatronen ter discussie en eiste verder bijvoorbeeld meer en betere kinderopvang. Dit om vrouwen meer ruimte te geven om zich op andere terreinen te ontplooien dan als moeder en huisvrouw, of om als moeder toch een studie te kunnen voltooien. Wat dit betreft toonde de Leidse SVB zich haar tijd vooruit door al in juni 1966 een peiling onder studentenechtparen te houden met de vraag of er behoefte was aan een universitaire crèche.[112] Die crèche speciaal voor studenten werd een onderdeel van het verkiezingsprogramma van de Leidse SVB in 1968.[113]

Het kwam ondanks alle heisa in 1966 niet tot een breuk tussen de SVB en de LSR en zo deed de SVB weer gewoon mee aan de volgende verkiezingen in 1967. Maar daarvóór moest in 1966 eerst nog de nodige actie worden gevoerd tegen het overheidsbeleid.

Studentenstop en bezuinigingen van Diepenhorst

Al in januari 1966 had de NSR acties gestart tegen de zogenaamde studentenstop, een beperking van het aantal studenten in de medicijnen, vanwege een gebrek aan opleidingsplaatsen.[114] Zowel NSR als Nederlandse SVB vond de beperking van het aantal studenten, gezien de maatschappelijke behoefte aan artsen, niet verantwoord.[115] Alleen Leidse studenten spraken zich uit vóór een beperking van het aantal studenten, een standpunt dat werd toegevoegd aan een brief over dit onderwerp aan de Tweede Kamer.[116] Er waren echter ook Leidse studenten die tegen de stop waren, zoals later zal blijken.

Op 5 juli protesteerde de Nederlandse SVB – met een petitie aangeboden aan de Tweede Kamer – tegen de door minister Diepenhorst voorgestelde bezuinigingen op de rijksstudietoelagen, de beurzen, en tegen de penibele situatie wat betreft de studentenhuisvesting. De NSR was niet blij met dit eigenmachtige optreden van de SVB, maar de SVB ging door.[117] Op 13 juli volgde een demonstratie in Den Haag waarbij twee meisjes op ezels de letters I.A. verbeeldden, de voorletters van Diepenhorst.[118] De SVB-acties werden voortgezet in september en gingen gepaard met de uitgave van het manifest: *Schandaalbezuiniging* en de brochure: *Hoe bereken ik mijn beurs?* Op 1 september startten over het hele land petitieacties, waarbij ook veel niet-SVB-

Demonstratie in Leiden tegen het beleid van minister Diepenhorst, 16 september 1966. Foto: N. v.d. Horst in: D. Wintgens Hötte, *De jaren zestig. Actie, kunst en cultuur in Leiden* (Leiden 1989).

leden tekenden tégen de bezuinigingen en vóór de integrale studiekostenvergoeding, het studieloon. 'Voor het eerst werd een landelijke actie van de SVB door de grote massa der studenten gesteund.'[119] Al gauw waren er in Amsterdam, Nijmegen en Leiden alleen al 3.000 handtekeningen opgehaald. Op 8 september kwam de overheid met het rapport-Sassen over de rijksstudietoelagen, waarop de SVB besloot de acties te intensiveren en demonstraties voor te bereiden in alle steden, waaronder Leiden. De SVB'er Hans van Dam nam het initiatief tot een protest tegen de 'schandaalbezuinigingen' onder het motto: 'Geen kamers, dan maar tenten'.[120] Een week lang bivakkeerden studenten – tot 10 september – op het Schuttersveld uit protest tegen het tekort aan studentenkamers, in de hand gewerkt door de investeringsstop. Een bezoek van Diepenhorst aan Leiden in september – om een school te openen – was een mooie gelegenheid om een demonstratie op touw te zetten. Het lukte toen echter niet om de minister een 'smeekschrift' te overhandigen, waarin werd aangedrongen op herziening van de bezuinigingsmaatregelen. Daarom gebeurde dit de volgende dag alsnog in Den Haag door twee Leidse SVB'ers en twee man van het landelijk bestuur.[121]

Omdat de NSR niet wilde achterblijven bij al deze SVB-initiatieven organiseerde zij op 28 september een demonstratie, waarvoor de SVB de eigen demonstratie opschortte om samen sterker te staan. Voor de 28e gingen studenten, opgeroepen door de SVB, uit Amsterdam, via Leiden op een nachtelijke voettocht naar Den Haag om daar het Nationaal Congres van de NSR bij te wonen dat gepland stond na de protesttochten. De belangstelling voor de voettocht was gering volgens de ene bron en een groot succes volgens de andere. De voetgangers hadden zich bij de sterflat aan de Klikspaanweg verzameld, voor zij verder trokken naar Den Haag.[122] De demonstratie daar, waaraan ongeveer 3.000 studenten deelnamen, werd begeleid door rookbommen en het roepen van beledigende leuzen aan het adres van de minister. Na afloop keurde de NSR dit gedrag af en schreef het toe aan de SVB, die meteen ook eigenmachtig optreden werd verweten.[123] Op het Nationale Congres van de NSR werd een motie van de SVB om de minister tot aftreden te dwingen verworpen. Een andere SVB-motie waarin werd opgeroepen tot een collegestaking van een dag, als de minister zijn beursnormen niet bijstelde, werd wel aangenomen.[124] In november 1966 protesteerden nog eens 50 studenten op het Binnenhof vanwege een in de Tweede Kamer ingediende motie over de studiebeursnormen door de CPN'er Marcus Bakker.[125]

In diezelfde maand, november 1966, vond het zesde landelijke congres van de Nederlandse SVB plaats, waar twee Leidenaren in het landelijke bestuur werden gekozen, te weten Wim de Vroomen als secretaris huisvesting en Axel van Caspel als secretaris buitenland. De SVB pleitte op dit congres voor de instelling van studieraden in de faculteiten.[126] Zij kwamen ook in Leiden. De studieraden waren overlegorganen van studenten met wetenschappelijke staf en hoogleraren waarin studenten hun stem konden laten horen, al ging het ook hier weer – net als met de LSR – alleen om meepraten, niet om meebeslissen. Dit gebrek aan werkelijke inspraak droeg ertoe bij dat de SVB op het volgende congres een half jaar later een radicalere weg insloeg.

De vierde verkiezingen voor de LSR van 1967 en de oprichting van de ALSV

Nog voor de verkiezingen van februari 1967 viel in januari dan eindelijk het unanieme besluit in de LSR, dat deze stichting werd omgezet in een vereni-

Verkiezingsposter LSR 1967.
Academisch Historisch Museum,
LSR inv.nr. 85S.

ging en wel de Algemene Leidse Studenten Vereniging (ALSV). De definitieve oprichting van de ALSV was op 29 juni 1967. Deze vereniging had nu de leden die mochten stemmen en had het beheer over de studentenvoorzieningen. Het faculteitenoverleg, VLSF, bleef echter nog bestaan, net als het gemeenschappelijke bestuur. Ook de LSR bleef bestaan, zij het nu als (gekozen) ledenraad van de ALSV, die het bestuur controleerde en het bestuursbeleid bepaalde.

Bij de verkiezingen in februari 1967 werd Bomhoff weer lijsttrekker voor de SVB. Voorzitter van de Leidse SVB was toen Menno Kruk, die op 8 februari een forum voorzat – georganiseerd door dezelfde SVB – over de Nederlandse politiek, met sprekers uit verschillende politieke partijen.[127] De LSR organiseerde voor de verkiezingen een debat met vertegenwoordigers van de landelijke studentenpartijen, NSA, PSO en SVB, waarbij ook Leidse vertegenwoordigers van die partijen aanwezig waren. Hier werd gevraagd naar de financiering van de verkiezingsfolders. Dit was een verwijzing naar de rel rond subsi-

dies van de CIA (de Amerikaanse geheime dienst) aan de Amerikaanse landelijke studentenorganisatie. Deze Amerikaanse studentenorganisatie was aangesloten bij de International Student Conference (ISC) – net als de NSR – en deze ISC zou mogelijk ook geld van de CIA hebben gekregen, al verzekerde de rechtse studentenpartij NSA van niet. Toch werden de contacten van de NSR met de ISC voorlopig opgeschort, maar tot uittreden – zoals de SVB eiste – kwam het niet. Overigens stond ook de rol van de BVD, de Nederlandse geheime dienst, af en toe ter discussie, zoals in 1967 vanwege het doorspelen van informatie over studenten door het Bureau Inschrijving van de Leidse universiteit aan deze dienst.[128]

Een ander punt dat in Leiden voor de verkiezingen door de SVB'er Gransch werd aangestipt, was te willen streven naar een onafhankelijke studentenredactie voor het *LUB*. In een aantal artikelen zette hij uiteen hoe dit nieuwe studentenblad eruit zou moeten zien. Zo wilde hij meer professionaliteit, in plaats van hobbyisme, te realiseren door een betaalde hoofdredacteur. Ook de redacteuren zouden een vergoeding moeten krijgen. Gransch had als kritiek op het bestaande *LUB* dat er nauwelijks aandacht was voor de vergaderingen van de LSR. Zo was er geen aandacht geweest voor het besluit in de LSR deze stichting om te zetten in een vereniging, de ALSV, was er geen aandacht geweest voor wantoestanden bij het toewijzen van stichtingkamers of voor de komst van de studieraden. Verder vond hij de verslaggeving vaak nogal tendentieus en anti-SVB.[129] De hoofdredacteur van dat moment, Johan de Wit, schreef dat hij Gransch' voorstel vooral zag als verkiezingsstunt van de SVB. Voorlopig bleef het *LUB* nog even in dezelfde vorm bestaan.

De uitslag van de verkiezingen in 1967 pakte minder gunstig uit voor de SVB die één zetel verloor in de LSR en op tien zetels kwam, met 967 stemmen.[130] De NSA kwam op veertien zetels, twee meer dan het jaar ervoor. De PSO kreeg één zetel minder en kwam op zes. Het was deze LSR die profiteerde van het nieuwe universitaire bestuursreglement uit 1966. Volgens dit reglement moest het universiteitsbestuur minstens eenmaal per jaar overleggen met de studentenvertegenwoordiging, dus met de LSR. Alle dertig leden mochten meedoen, waaronder dus tien SVB'ers. Het eerste overleg vond plaats op 25 oktober 1967. De SVB bracht voor die vergadering in, dat zij democratisering zag als belangrijkste eis. Andere punten op het verlanglijstje van de SVB'ers betroffen de openbaarheid van bestuur, het maatschappelijke

engagement en de Kritische Universiteit, een nieuw fenomeen overgewaaid uit Berlijn, dat werd opgepikt door de SVB.[131] Samen met het *Sindikaal Manifest* gaf de Kritische Universiteit richting aan de politisering van de SVB in 1967. Illustratief is dat de Leidse SVB in december dat jaar een lezing organiseerde over 'politieke belangstelling en studeren', gehouden door prof. W. Brand.[132]

Sindikaal Manifest en Kritiese Universiteit in Leiden

Het *Sindikaal Manifest* werd op het zevende landelijk congres van de SVB in mei 1967 goedgekeurd.[133] Het diende verspreid te worden onder studenten in september, bij het begin van het nieuwe studiejaar. In dit *Manifest* legde de SVB een link tussen belangenbehartiging en maatschappijhervorming en sloeg daarmee een radicalere koers in. Deze 'heroriëntatie' werd nodig gevonden omdat het de SVB via bestaande kanalen niet lukte om hun invloed te vergroten. Landelijk was de SVB na de grondraadsverkiezingen in 1967 blijven steken op 18 zetels in de Raad van Vijftig en was de NSA met 23 zetels nog steeds de grootste partij. Rob van Harrewijn lichtte het *Sindikaal Manifest* toe voor het Leidse publiek in het *LUB* van september 1967. Hij zag het als een verdere ontwikkeling van de gedachte van het *Demokratisch Manifest*: 'Er is een duidelijke tendens naar verschuiven van het zwaartepunt van de belangenbehartiging af naar het ruimere maatschappelijke engagement.' Een onderdeel van deze verschuiving was de aandacht voor de functie van het onderwijs in de maatschappij. Actievoeren kreeg verder prioriteit, net als het zelf doen van 'verbetervoorstellen' na eigen (wetenschappelijk) onderzoek.[134] Een van de punten waar nog actie tegen gevoerd moest worden waren de bezuinigingen die nog steeds niet van de baan waren. Op 14 september 1967 werden daarom door de Nederlandse SVB protestbriefkaarten overhandigd aan minister Veringa, de opvolger van minister Diepenhorst, tegen de bezuinigingen. In Leiden verschenen in dat kader muurkranten om te protesteren.[135] De muurkranten waren een nieuwe methode in de strijd, een verschijnsel overgewaaid uit China. Een paar maanden later – in december 1967 – demonstreerden SVB'ers uit Leiden tijdens de onderwijsdebatten in de Tweede Kamer met sandwichborden op het Binnenhof met leuzen als: 'studieloon voorwaarde voor democratisering' en 'geen vivisectie op de

Sindikaal manifest 1967. Academisch Historisch Museum, SVB inv.nr. 781.A29.

Als een dief in de nacht ... Uit: E. Duivenvoorden. *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005).

mammoet'. Hierna volgde de aanbieding van een petitie waarin werd aangedrongen op de verbetering van de situatie in het onderwijs, overigens niet alleen aan de universiteit. Zo had de Mammoetwet betrekking op het middelbaar onderwijs.[136] In diezelfde maand december had de Leidse SVB een motie aangenomen tegen het academisch tuchtrecht, nog een overblijfsel uit de tijd dat de student 'los stond' van de maatschappij als lid van de *civitas academica*. Dat was nu achterhaald. Alle studenten vielen toch al onder het recht, dat voor iedere burger gold.[137] De universiteit was immers geen eiland in de Leidse maatschappij.

De universiteit diende echter ook niet ondergeschikt te worden aan het bedrijfsleven of een bedrijfsmatige bestuursstructuur te krijgen, zoals het rapport-Maris voorstond. Dit rapport werd in maart 1968 onder de studenten bekend en sloot mooi aan op de ideeën van de 'Kritiese Universiteit', die beweerde dat het wetenschappelijk onderwijs de belangen van het bedrijfsleven diende. Uitgangspunt van de KrU was dat de wetenschap niet waardevrij is en dat ook niet kan zijn. Monopoliebedrijven beheersen de productie en consumptie én het onderwijs, en het wetenschappelijk onderwijs dient zo de belangen van grote ondernemingen. Wetenschappers moeten daarom een maatschappijkritische houding aannemen. Deze maatschappijkritiek moest een onderdeel worden van elke vakstudie, zodat studenten zich bewust werden van de maatschappelijke implicaties van het wetenschapsbedrijf en zich ten dienste konden stellen van de maatschappijhervorming. Ook in Leiden werd deze stellingname overgenomen, hier door de Kritiese Universiteit Leiden (KrUL). In maart 1968 werd een 'tiets-in' over de Kritiese Universiteit georganiseerd door *Pro et Contra* en Doctrina.[138] Na deze 'tiets-in' zou in een werkgroep worden nagedacht over de 'universiteit van de toekomst'. Belangstellenden konden zich aanmelden bij SVB'er Willem Heiser, student psychologie en medicijnen.[139] Een paar maanden later kwam de

Werkgroep Kritiese Universiteit Leiden met *Doelstellingen van de universiteit*. Deze gestencilde brochure begon met twee redenen om over een kritische universiteit te praten, namelijk,

1. het overgrote deel van de studenten is zich niet bewust van zijn feitelijke sociale positie binnen de universiteit zelf, laat staan binnen het grotere maatschappelijke geheel, dat maatschappij heet: Individueel Konformisme.
2. de banden van de universiteiten met het bedrijfsleven dreigen van de kant van laatstgenoemde nog verder aangehaald te worden. Wat onherroepelijk zal uitdraaien op het ondergeschikt maken van de belangen van de universiteit aan die van de bestaande ekonomische machtsblokken: Akademies Konformisme.[140]

Zowel uit het gebruik van het woord 'tiets-in' als uit bovenstaand citaat blijkt dat naast individueel en academisch conformisme ook taalconformisme uit den boze was. De brochure kwam een paar maanden na de LSR-verkiezingen van 1968 uit.

De vijfde verkiezingen voor de LSR van 1968

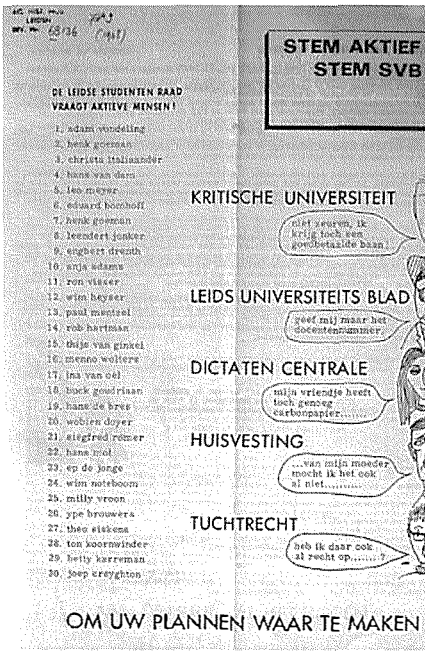
Lijsttrekker voor de SVB bij de verkiezingen in februari 1968 was rechtenstudent Adam Vondeling. Thema voor de SVB dat jaar was de positie van de student in de universiteit en de samenleving. De SVB kwam met twee zetels winst op twaalf, de NSA verloor er één en kwam op dertien.[141] Stud '75, de partij die in de plaats was gekomen van de PSO, behaalde vijf zetels. SVB-fractievoorzitter in de LSR werd Leo Meijer, die nu in het *LUB* regelmatig het woord nam.[142] Voorzitter van de Leidse SVB was voor het eerst een vrouw, medicijnenstudent Ina van Oel.

Ondanks de oprichting van de ALSV, met aanvankelijk zo'n 6.000 leden, bleef de bestuursstructuur ook dit jaar weer problemen geven. Op 20 mei 1968 luidde een kop in het *LUB*: 'LSR en faculteiten in splitstand'. Met de splitstand werd gedoeld op het geruzie tussen LSR en het faculteitenoverleg, de VLSF, dat na de oprichting van de ALSV niet was opgeheven. De ruzie ging om de taakverdeling. In juni volgde het bericht, onder de titel: 'Doodsmak', dat het gemeenschappelijke bestuur van LSR en het VLSF was gevallen. De reden was de contributieverhoging, waartoe nota bene was besloten in een gezamenlijke vergadering van ALSV en het faculteitenoverleg. In plaats van samen te werken waren de twee aan het concurreren geslagen. Tot 1 juli zou

Tietsj-in over de Kritiese Universiteit. Voorkant documentatiemapje.

Verkiezingspamflet SVB 1968. Academisch Historisch Museum, SVB inv.nr. 781.A9.

het oude bestuur de honneurs waarnemen, waarna de twee organisaties een eigen bestuur zouden vormen. En zo geschiedde. Het bestuur van de LSR werd een coalitie van SVB en Stud '75, die samen goed waren voor een meerderheid in de LSR van zeventien zetels.[143] Het bleek na enige tijd toch niet te werken. Deze bestuurscrisis leidde ertoe dat de SVB – op de vergadering van de LSR van 29 november 1968 – tien nieuwe bestuursleden voorstelde. Voorzitter werd sociologiestudent Marcus de Groot, die eigenlijk Maarten heette. Hij werd vanwege zijn linkse sympathieën Marcus genoemd, naar Marcus Bakker, Tweede Kamerlid voor de CPN. Hij was dus wel links, en daarmee acceptabel voor de SVB, maar omdat hij geen SVB-lid was toch ook acceptabel voor de NSA.[144] Bovenaan in het 'werkprogramma' van dit nieuwe bestuur stond de democratisering van het bestuur van de universiteit. Om de discussie over democratisering én onderwijsvernieuwing te stimuleren in de hele universiteit en het contact met de leden te bevorderen zou het bestuur komen met discussienota's, brochures en themapamfletten en zou het

hearings op de faculteiten organiseren. De democratiseringsstrijd was langzamerhand in een stroomversnelling gekomen en de SVB ging voorop in de strijd nu zij op plaatselijk niveau meer invloed had gekregen als bestuurders van de LSR en ALSV.

Op landelijk niveau deed zich dezelfde ontwikkeling voor. In de NSR rommelde het al vanaf de laatste grondraadsverkiezingen van 1968, waarna de SVB 22 zetels in de Raad van Vijftig behaalde. Zij was daarmee voor het eerst de grootste partij en kon eindelijk het bestuur formeren, eindelijk uit de oppositie. De Leidenaar Eduard Bomhoff nam het voorzitterschap op zich. Bomhoff had zich in de Leidse grondraad, de LSR, warm kunnen lopen in de twee jaar dat hij daar SVB-fractievoorzitter was. Het bestuur-Bomhoff was echter geen lang leven beschoren. Op het Nationale Congres van de NSR in april in Delft werd het bestuur ten val gebracht door de NSA en de nieuwe partij, Stud '75. Dit omdat de SVB niet mee wilde werken aan een 'verdere institutionalisering van aparte studentenvoorzieningen'. Vervolgens keerde het bestuur-Bomhoff weer terug omdat de andere partijen niet in staat bleken zelf een bestuur te vormen. Maar weer werd het bestuur Bomhoff ten val gebracht, nu door een coup, een eenmansactie van NSA-fractievoorzitter George Verberg. Maar wederom mislukte een NSA-bestuur en keerde Bomhoff terug.[145] Ondanks al deze instabiliteit wist het bestuur-Bomhoff acties op touw te zetten tegen het overheidsbeleid, zoals tegen het rapport-Maris.

In de hierin voorgestelde autoritaire bestuursvorm was geen plaats voor inspraak van studenten. Nijmegen was het eerst met een reactie en kwam in mei met *Universiteit en Onderneming,* waarin werd gewezen op het dreigende gevaar van onderschikking van de universiteit aan het bedrijfsleven.[146] Het rapport-Maris bracht zo de discussie over democratisering goed op gang.

Overheid en universiteit voelden ondertussen de hete adem in de nek van de studentenrevolte in mei 1968 in Parijs en wilden dergelijke acties hier in Nederland liever voorkomen. Ze maakten daarom een begin met het betrekken van studenten bij overleg over de herstructurering. In Leiden was dit in de Commissie Functie en Functionering, de 'commissie ff', een commissie waarin door zeven studenten met stafmedewerkers werd gepraat over de herstructurering van de Leidse universiteit. De studenten waren deels de samenstellers van de brochure *Doelstellingen van de universiteit*, aangevuld

met SVB'ers. Bij voorbaat hadden de studenten al weinig vertrouwen in dit overleg, omdat zij vreesden voor 'inkapseling'. Het overleg mislukte dan ook.[147]

De plannen van Maris leidden tot een eerste bezettingsactie door studenten op 22 juni in Utrecht, van een zaal waar de Academische Raad zou vergaderen. Uiteindelijk hadden de protesten succes; het plan-Maris verdween van tafel.[148] Dit was mede te danken aan de Academische Raad – het adviesorgaan van de overheid – die negatief adviseerde. Toch moesten de universiteiten door de enorme groei en de roep om inspraak van studenten en andere universitaire geledingen, zoals de wetenschappelijke staf en het technisch en administratief personeel, wel degelijk 'hervormen', dus het wachten was op de volgende herstructureringsvoorstellen. Deze werden eind oktober gepresenteerd in de nota-Posthumus. Hierin werd een verkorting van de studieduur voorgesteld. De studieduur moest worden beperkt tot vier jaar met een maximale uitloop tot zes jaar. Het zou nog jaren duren voor deze verkorting van de studieduur een feit werd.[149]

Even voor de bezetting in Utrecht was minister Veringa op uitnodiging van de NSR naar de Jaarbeurs in Utrecht gekomen op 19 juni om met studenten te discussiëren. Aangekomen bij het punt over de democratisering werd de bijeenkomst verstoord door een rookbom. En al nam voorzitter Bomhoff afstand van deze daad met de woorden dat het een misselijke streek was – waarop instemmend applaus volgde – toch wenste de minister op dat moment niet te blijven. Hij zette de discussie later voort in de Leidse Stadsgehoorzaal, op 12 september, op een bijeenkomst die verder zonder incidenten verliep.

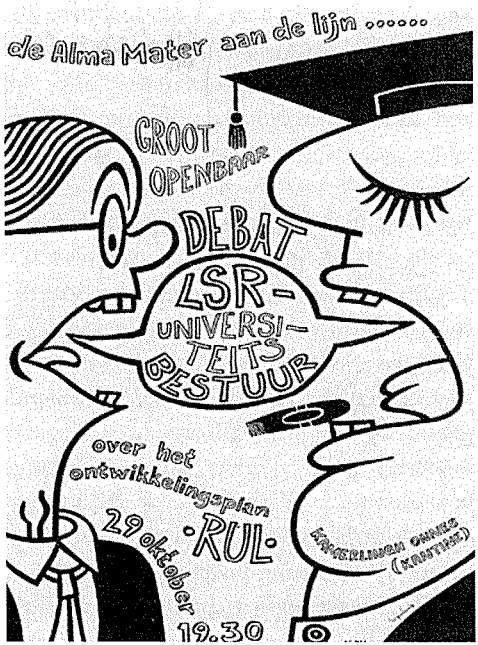
Om zelf met een alternatief te komen voor de overheidsvoorstellen kwam de KrU Nijmegen in oktober 1968 met: *Aantekeningen voor een radenuniversiteit*, een uitgave van de NSR, inmiddels overheerst door SVB'ers. Hierin stonden niet alleen ideeën voor een andere – democratische – bestuursvorm, maar ook voorstellen om te komen tot projectonderwijs, onderwijs met een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van docenten en studenten.[150]

In Leiden zat de ALSV ook niet stil en kwam eveneens in oktober 1968 met: *Alma Mater aan de lijn?*, samengesteld door Willem Heiser.[151] Het was geschreven naar aanleiding van het ontwikkelingsplan 1969-1972 van de Rijksuniversiteit Leiden en wilde een discussie starten over de doelstellingen

De Alma Mater aan de lijn?
Voorkant brochure.

Poster met aankondiging debat LSR en Universiteitsbestuur 29 oktober 1968.
Academisch Historisch Museum,
ALSV inv.nr. 851.S1.

en taakomschrijving van de universiteit. Het bevatte een voorstel voor de te volgen reorganisatiestrategie, waarbij ook de studentenvoorzieningen in de discussie werden meegenomen.[152] Op 29 oktober was een groot debat gepland tussen de LSR en het universiteitsbestuur over het ontwikkelingsplan.[153] Op deze bijeenkomst bracht Heiser vanzelfsprekend de ontbrekende democratie ter sprake en kreeg als weerwoord dat revolutionaire veranderingen niet te verwachten waren. Wel stemde de universiteit in met inspraak op de studentenvoorzieningen en gaf zij na kritiek toe dat zij de studentenaantallen voor de komende jaren te laag had geschat, wat capaciteitsproblemen tot gevolg zou hebben. De te krappe capaciteit gold zeker de artsenopleiding.

Van een studentenbeperking (*numerus fixus*) wilden de studenten echter niet weten.[154] Op 6 november was er een demonstratie tegen de studentenstop in Den Haag, waarvoor in Leiden duizenden pamfletten waren uitgedeeld. De demonstratie was in Leiden voorafgegaan door een 'massadiscussie' die onder anderen slechts elf studenten had getrokken, waaronder drie leden

van de ALSV, één van de SVB en twee Amsterdamse medicijnenstudenten. Uiteindelijk kwamen er in Den Haag 600 demonstranten opdagen, waarvan 50 uit Leiden.[155] Ondanks deze geringe opkomst wist Leiden in dit verband een succesje te behalen. Nog dezelfde maand diende namelijk een kort geding, dat was aangespannen door Leidse medicijnenstudenten samen met de LSR en de NSR en was gericht tegen de beperking van het aantal medicijnenstudenten door strengere selectie. De studenten wonnen en de medische faculteit van Leiden werd teruggefloten.[156]

Op het tiende landelijke congres van de SVB eind 1968 werd met misprijzen teruggekeken op het afgelopen jaar. Geconstateerd werd dat er wel politieke acties door SVB'ers waren gevoerd, maar niet door de Nederlandse SVB als organisatie. De acties in de verschillende universiteitssteden hadden geen gezamenlijke politieke basis of strategie. Er moest daarom een landelijke strategiebepaling komen, met als uitgangspunt de radicale maatschappijverandering.[157] Hiervoor moest aansluiting gezocht worden bij de arbeiders, die volgens Karl Marx immers de ware revolutionairen zijn, van wie de maatschappijhervorming uit moet gaan. De universiteit moest zich daarom meer op die maatschappij richten, wat eigenlijk ook al in het *Sindikaal Manifest* stond en dat jaar ook al in de praktijk was gebracht.

Homo-emancipatie en engagement in 1968

In dit internationaal roerige jaar 1968 was de blik van de studenten wederom niet alleen gericht op universitaire zaken. In februari was er de *teach-in* over persconcentraties, zoals het *Telegraaf*-concern, met als titel: 'Demokrant'. Het debat vond plaats in de Stadsgehoorzaal en de PvdA'er Marcel van Dam trad op als voorzitter. De organisatie was in handen van de SVB, onder andere in die van *LUB*-redacteur Rob van Harrewijn, die een boekje met artikelen had samengesteld om de bezoekers de gelegenheid te geven zich een mening te vormen.[158]

Van Harrewijn tekende in mei 1968 ook voor het eerste artikel in het *LUB* over 'homofiele' studenten. Deze hadden zich in februari in een studentenwerkgroep verenigd, de Leidse Studenten Werkgroep Homofilie (LSWH). Het initiatief voor de werkgroep was genomen door vier studenten Nederlands, onder wie het SVB-lid Jos Westerdijk.[159] De werkgroep telde zestien leden,

maar omdat niemand een lesbische studente kende, waren het vooralsnog alleen mannen. In Leiden waren geen homobars, aldus Van Harrewijn, maar ze waren wel welkom in de NVSH-jeugdsociëteit 'Zisexzo'. Alleen was deze soos op zoek naar nieuwe ruimte omdat de beheerder van de vorige zaal de met elkaar dansende jongens 'ziek' en 'smerig' vond. Die hoorden volgens hem in een varkenskot thuis.[160] Ruim een jaar later was er weer een incident rond met elkaar dansende jongens, nu in universitair trefcentrum Pardoeza. Kortom, homo-acceptatie had nog een lange weg te gaan, maar de emancipatie kon beginnen mede dankzij de inzet van SVB'ers als Westerdijk en Betty Karreman, die betrokken was geweest bij de oprichting van Zisexzo.

Ondertussen bleef de *teach-in* een probaat middel om actuele kwesties aan de orde te stellen zoals in september over de inval van Sovjettroepen in Tsjechoslowakije, die zo een einde maakten aan de Praagse lente. ALSV en het universiteitsbestuur verklaarden zich eensgezind tegen deze inmenging in binnenlandse aangelegenheden en de ALSV organiseerde hier de *teach-in* over.[161] In november organiseerde de ALSV in samenwerking met het Nesbic, het Nederlands Studenten Bureau voor Internationale Coöperatie, een NSR-organisatie, in Leiden de Derde Wereldweek. Het was een initiatief van de NSR. Op het programma stonden onder andere lezingen en een discussie over onderwijs in ontwikkelingslanden en verder was er aandacht voor Cuba. In dit verband werd onder andere de Cuba-film van Joris Ivens gedraaid. Harry Mulisch werd voorzitter van het landelijke Comité van Solidariteit met Cuba en ook in Leiden werd een afdeling van dit Cuba-comité opgericht.[162]

Eerder dit jaar had uitgever Stenfert Kroese aangegeven per 1 september 1968 met de uitgave van het *LUB* te stoppen. Een gratis blad – onder dezelfde naam – werd onder een zelfstandige redactie voortgezet. Naast dit nieuwe *LUB* verscheen per 12 september 1968 *Acta et Agenda* als universitair mededelingenblad. Aanvankelijk richtte de nieuwe *LUB*-redactie zich nog op de universitaire wereld of op onderwerpen waar studenten bij betrokken waren, zoals de studentenprotesten in Parijs en Berlijn en in oktober in Mexico aan de vooravond van de Olympische Spelen daar. De verontwaardiging was groot toen een protestdemonstratie van Mexicaanse studenten door de militaire politie bloedig werd uiteengeslagen. Ook Vietnam kon zich nog in de aandacht van het *LUB* verheugen, bijvoorbeeld toen het hoger beroep diende van afgestudeerde theologiestudent Jan Fokkelman die was veroordeeld

wegens het meedragen van de leus: 'Johnson moordenaar' in een demonstratie. Die leus was in Nederland verboden, als zijnde belediging van een bevriend staatshoofd.[163]

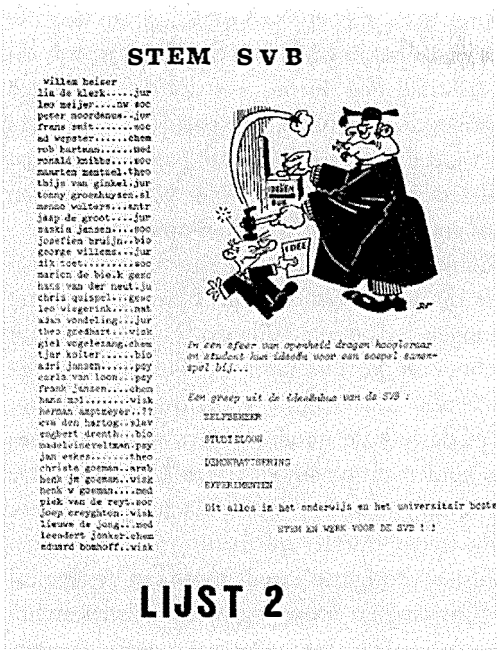
Het laatste verkiezingsjaar 1969

Even voor de verkiezingen voor de LSR organiseerde de SVB in februari 1969 een *teach-in* over economische machtsconcentraties, waar onder andere Herman Amptmeijer sprak.[164] De ALSV organiseerde op 10 februari een *teach-in* met een discussie tussen het ALSV-bestuur, de zaal en de deelnemende partijen. Dat waren dit jaar de welbekende SVB en NSA, met als nieuwkomer de VVB 37, ofwel de partij Voor Vrijheid en Blijheid, die als derde partij de plaats innam van Stud '75. De NSA deed in Leiden wél mee, maar had zich in veel andere plaatsen voor de verkiezingen teruggetrokken na een oproep om de verkiezingen te boycotten. De Leidse NSA zag hier waarschijnlijk nog kansen, omdat het nog steeds de grootste fractie in de LSR was.

Lijsttrekker voor de SVB was Willem Heiser, die gezien zijn hierboven vermelde gedachtegoed niet zo verrassend als 'revolutionair' werd betiteld. In het *LUB* van november 1968 had hij zijn pijlen nog gericht op de studieraden die volgens hem als 'giftige paddestoelen' uit de grond waren geschoten. Het was weliswaar fijn dat deze overlegorganen het contact tussen docent en student bevorderden, contact dat door de schaalvergroting van de universiteit verloren dreigde te gaan, maar daarmee hadden de studenten nog steeds geen daadwerkelijke inspraak. De studieraden zouden daarom direct gekozen moeten worden en vervolgens medebeslissingsrecht moeten krijgen.[165]

Vlak voor de verkiezingen ventileerde hij het standpunt dat de SVB zich vijf jaar geleden van zijn slagvaardigheid had laten beroven door zich te laten inkapselen in de parlementaristische structuur van de grondraden, waardoor de stootkracht tegen universiteit en overheid werd afgeleid naar de tegenstellingen binnen het studentendom zelf.[166] Dit standpunt vertoonde overeenkomsten met dat van Regtien, die in 1968 bij het vijfjarig bestaan van de Nederlandse SVB in *Demokrater* verzuchtte:

> Achteraf bezien is de beslissing in 1963 om aan de parlementaire struktuur van de nieuwe NSR en de nieuwe grondraden deel te nemen, fout geweest. Maar toen die beslissing in 1963 eenmaal genomen was, was het onmogelijk om nog op de gedane stappen terug te

Verkiezingspamflet SVB 1969. Academisch Historisch Museum, SVB inv.nr. 781.A43.

komen. Het was inderdaad belachelijk om eerst aan de verkiezingen binnen het parlementaire systeem deel te nemen en vervolgens na 't [NSR-] kongres weer te overwegen eruit te lopen.[167]

In hetzelfde verkiezingsnummer van het *LUB* waarin Heiser zijn hart luchtte over het gebrek aan stootkracht van de SVB, bestreed SVB'er Leo Meijer het standpunt van NSA-lijsttrekker Jos van Roosmalen, die in een vorige *LUB* had gepleit voor algemeen kiesrecht voor alle studenten, dus niet alleen voor leden van de ALSV. Volgens Meijer was het NSA-standpunt te danken aan de teruglopende NSA-aanhang binnen de ALSV, zodat zij hun dominante positie als grootste partij in de LSR dreigde te verliezen. De ALSV-leden waren immers de stemgerechtigden. De SVB was tegen algemeen kiesrecht, aldus Meijer, zolang er geen sprake was van wezenlijke zeggenschap van de studenten in het universitaire beleid. Nu had de ALSV het karakter van een pressiegroep, waarbij alle studenten die geïnteresseerd waren in verbetering van hun positie zich konden aansluiten.

Na deze toonzetting bracht dit jaar 28 procent van de leden van de ALSV een stem uit en omdat ongeveer de helft van alle studenten lid was, was dit 14 procent van het totaal. In 1968 had nog 36 procent van de ALSV-leden gestemd. De SVB kreeg 674 stemmen, de NSA 670 en de partij Voor Vrijheid en Blijheid kreeg er 75. De SVB werd daarmee de grootste partij, zij het dat zij slechts de helft van het aantal zetels had veroverd.[168] Het SVB-bestuur van de LSR / ALSV werd gecontinueerd en de SVB ging zo verder op in de ALSV.

Landelijk behaalde de SVB – dankzij de terugtrekking van de NSA – tweederde van het aantal zetels in de Raad van Vijftig. Bestuursvoorzitter Bomhoff werd begin maart opgevolgd door Wilfried Uitterhoeve uit Nijmegen. Hoofdredacteur van het *LUB*, Jaap de Groot, gaf in het nummer van 24 april de standpunten weer van deze nieuwe voorzitter. Uitterhoeve vond dat door het wegvallen van de NSA de noodzaak verdwenen was om energie te verspillen aan flauw en kinderachtig parlementaristisch gepraat. De Raad van Vijftig verloor dan ook zijn functie. Hoofdredacteur De Groot concludeerde daaruit dat de NSR steeds minder de mening der studenten vertolkte in gesprekken met minister Veringa en steeds meer een actieve rol ging spelen bij het proces van politisering en activering onder de studenten.

Het centrale punt bij de acties was nu 'Posthumus', maar voor de studenten goed en wel waren gemobiliseerd startten de democratiseringsacties aan de universiteiten, te beginnen in Tilburg. Voorafgaand aan de bezetting was de katholieke hogeschool in Tilburg al omgedoopt tot Karl Marx-universiteit. Hier werd een congres over seksualiteit en maatschappij georganiseerd door de Tilburgse Studenten Werkgroep Homofilie en de werkgroep Seksualiteit en Politiek (Sekspol). De acties in Leiden werden gestart uit solidariteit met de Tilburgse bezetters.

Kort voor de acties in Leiden maakte Ron Visser in het *LUB*-artikel: *Leidse revolutionairen, waarheen?* nog eens de balans op:

> En daar zitten ze nu, de SVB-bestuurders, verward in de administratieve rompslomp, van alle zaken waar ze zelf jaren voor gevochten hebben: studenten-advocaten, reductiebureaus, studenten almanakken. Met een schok ervaart men dat ook de SVB de grondraden geen invloed kan geven op het universitaire beleid, noch in staat is om studenten bij de onderwijsproblemen te betrekken. Aan wat eens de glorierijke top der studentenbesturen was, heerst nu de sfeer der machteloosheid. De Leidse Studenten Raad is ten onder gegaan aan zijn eigen schijndemokratische opvattingen. [...] Het eindpunt is nu in zicht, de ALSV is total-loss.

Hiervoor in de plaats moest een nieuwe organisatie komen met als doel: 'het streven naar een socialistische samenleving voor zover dat mogelijk is met onderwijsveranderingen'. Het moest een 'strijdorganisatie' zijn voor studenten en docenten en wetenschappelijke staf gezamenlijk, maar welke studenten? Want Visser zag dat de SVB grond onder de voeten verloor.[169] Het einde van de SVB was nabij, maar eerst figureerde zij nog in een schitterend eindspel, als bestuur en leden van de ALSV in de Leidse democratiseringsacties van mei 1969. Hierbij wist de ALSV als coördinerende organisatie honderden en op het hoogtepunt zelfs meer dan anderhalf duizend studenten – van allerlei signatuur, rechts en links – op de been te krijgen om mee te praten over een nieuwe bestuursvorm voor de universiteit.

De democratiseringsacties samengevat en het einde van de SVB

De acties begonnen op 1 mei, de Dag van de Arbeid, waaraan volgens het *LUB* van april de SVB en Politeia zouden deelnemen naast de PvdA en de PSP.[170] Er werd die dag een solidariteitstelegram gestuurd aan de Tilburgse bezetters van de hogeschool die was gesloten nadat studenten in een massale bijeenkomst het medebeslissingsrecht voor alle geledingen hadden opgeëist. Dezelfde dag eisten de Leidse studenten een veroordeling van het besluit tot sluiting van de zijde van het Leids universiteitsbestuur.[171] Zij riepen de volgende dag, 2 mei, een vergadering bijeen in zaal IX van het Academiegebouw, waar 200 tot 250 studenten op afkwamen. Het universiteitsbestuur liet weten niet op de eis tot veroordeling van de Tilburgse sluiting in te gaan, maar zegde toe zelf nimmer tegen de wil van betrokkenen het onderwijs stil te leggen. Op 5 mei werd de oprichting van de Actiegroep Democratisering Universiteit bekend gemaakt die de acties verder richting gaf. De Actiegroep kwam met eisen met betrekking tot de Leidse situatie, zoals het intrekken van het conceptantwoord op de vragenlijst van minister Veringa (die in januari was verstuurd) het toelaten van waarnemers bij de bestuursvergaderingen van de universiteit en openbaarheid van bestuur. Deze eisen kwamen aan de orde op de volgende vergadering op dinsdagavond 6 mei. Deze trok 500 man naar zaal IX van de Academie, waar eigenlijk maar 200 mensen in konden. Ondanks dat al snel bekend werd dat het universiteitsbestuur niet op de eisen zou ingaan, bleven de aanwezigen hier nog lang over doorvergaderen. De Actiegroep overwoog

tot bezetting over te gaan, maar een compromisvoorstel (geformuleerd door Jos van Roosmalen in de vorm van een ultimatum aan het bestuur) voorkwam dit. Het was kwart over twee 's nachts toen de 350 overgeblevenen dit compromisvoorstel aanvaardden.

Op woensdag 7 mei verzocht de Actiegroep het universiteitsbestuur om een ruimte in het Academiegebouw die centraler lag dan het ALSV-kantoor aan de Witte Singel, van waaruit de acties werden gecoördineerd. Zij kreeg de Gewelfkamer toegewezen in het Academiegebouw, waar het informatie- en actiecentrum werd gevestigd. De vergadering op donderdagavond 8 mei bracht een topaantal mensen naar de Academie, zodat naast zaal IX nog drie andere zalen in gebruik moesten worden genomen. Belangstellenden konden via luidsprekers de vergadering volgen. De stemming was verhit door het grote aantal mensen en door de afwijzing van de eisen door het bestuur. Om tien uur 's avonds kon worden verhuisd naar de Pieterskerk, waar uiteindelijk 1.500 tot 1.700 studenten bijeenkwamen. De verontwaardiging over de afwijzing van de eisen werd neergelegd in de motie van Jan Fokkelman en weer werd overwogen of tot bezetting moest worden overgegaan. In de motie van Frans Leijnse werd echter gekozen voor 'permanente discussie'. Tegen half één verliet het publiek de kerk. Tientallen gingen alsnog naar de Academie om stencils met het bericht van 'permanente discussie' te vervaardigen en er de nacht door te brengen. De volgende dag, 9 mei, werd door de Actiegroep besteed aan het organiseren van de permanente discussie. Er kwam een ordereglement en een werkgroep projectonderwijs en een werkgroep democratisering. Er werd wat afgestencild, zoveel zelfs dat het papier van de ALSV opraakte. De universiteit leverde een nieuwe berg. Het Academiegebouw kleurde inmiddels rood van de affiches, maar er werd desondanks geen vooruitgang geboekt. Nu gingen twee onderhandelaars uit de wetenschappelijke staf proberen de impasse te doorbreken. In het weekend, op zaterdag 10 en zondag 11 mei, werd een optocht door de Leidse binnenstad gehouden, vanuit het standpunt dat de belangen van de Leidse bevolking identiek waren aan die van de studenten. Stencilmachine en werkgroepen werkten door en de discussies werden voortgezet tot in de Hortus Botanicus. Op maandag 12 mei was eindelijk een keerpunt merkbaar in de strijd tussen actiegroep en universiteitsbestuur; het medebeslissingsrecht werd erkend. Die avond waren er circa 200 mensen bijeen en werd besloten om woensdag-

Een bomvolle Pieterskerk, mei 1969.
Academisch Historisch Museum,
Student en universiteit inv.nr. 7024.P2a.

avond 14 mei op vreedzame wijze met zo'n 50 man voor de ingang van Stationsweg 46 te gaan zitten, waar bestuurders – curatoren – zouden vergaderen over de eisen. Op 15 mei was het Hemelvaartsdag en opende het 'permanente discussiecentrum' zijn deuren om twee uur 's middags. Er viel een afnemende belangstelling te bespeuren. Op 16 mei kwamen de universiteitsbestuurders met een verklaring waarin het onder meer het medebeslissingsrecht als uitgangspunt voor volgende besprekingen erkende, de aanwezigheid van waarnemers bij de vergaderingen en gedeeltelijke openbaarheid van stukken aanvaardde en gedeeltelijke openbaarheid van vergaderingen. Dit werd besproken op de vergadering van maandag 19 mei, waar de aanwezigen besloten de organisatie van verdere actie te verleggen naar het kantoor van de ALSV aan de Witte Singel.[172] Aanvankelijk waren er op de vergadering 150 à 200 man, maar na de pauze nog maar honderd en om één uur 's nachts nog dertig. Zij sloten de acties af. De Gewelfkamer werd weer vrijgegeven voor colleges.

Dit betekende echter niet het einde van het overleg, net zo min als dat de acties het begin van het overleg tussen universiteitsbestuur en studenten waren geweest. Er kwamen waarnemers bij de vergaderingen en er moest worden nagedacht over een studentenvertegenwoordiging in de structuurcommissie waar ook de andere geledingen van hoogleraren, wetenschappelijke staf en technisch en administratief personeel in vertegenwoordigd waren. Deze structuurcommissie die een jaar na de mei-acties werd geïnstalleerd, moest de herstructurering van de Leidse universiteit gestalte geven. De ALSV vormde een studentenconvent, dat vervolgens een collectief samenstelde van 21 studenten waarvan er zestien ALSV-lid waren. Dit collectief moest de benodigde vier vertegenwoordigers in de structuurcommissie een opdracht meegeven.[173] Zo keken, dachten en spraken ALSV'ers nog steeds mee over de regeling van de inspraak van de studenten. Maar de ALSV als 'linkse oppositie' verkeerde in het slop, zo werd geconstateerd op het laatste ALSV-seminar van november 1969.[174] Nieuwe bestuurskandidaten waren moeilijk te vinden nu het 'parlementje spelen' failliet was verklaard. Bijna niemand bezocht meer de uitgeschreven vergaderingen van 'het parlement' de LSR en in maart 1970 werd deze Raad dan ook opgeheven. In februari 1970 waren hiervoor al geen verkiezingen meer gehouden.

Even hiervoor had een aantal ALSV-bestuursleden zich 'bekeerd' tot het marxisme-leninisme van de Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland (KEN), die zich vooral richtte op de arbeidersklasse als ware revolutionairen. Dit bestuur beheerde vooral nog het gebouw aan de Witte Singel met daarin de drukkerij, die zij ter beschikking stelde aan menige actiegroep die inmiddels in het leven was geroepen. De nieuwe oriëntatie werd weerspiegeld in het *LUB*, waar de aandacht voor universitaire zaken na de mei-acties tot een minimum daalde. De oriëntatie was nu op de maatschappij, niet in de laatste plaats de maatschappij dichtbij: de problematiek in Leiden, zoals de woningnood. Het *LUB* kon zichzelf echter niet meer bedruipen gezien het teruglopend ledental van de ALSV, leden die automatisch geabonneerd waren. In juli 1970 verscheen dan ook het laatste nummer.

In een van de laatste nummers constateerde 'waarnemer' Hans van Dam nog dat door het wegvallen van de ALSV de studenten die als waarnemer bij bestuursvergaderingen aanwezig waren, in toenemende mate in een vacuüm kwamen te werken.[175] Van Dam speelde samen met onder andere Adam

Vondeling een prominente rol in het universitaire overleg. Beiden waren voormalige SVB'ers van het gematigde type, tegenover 'revolutionairen' als Willem Heiser en Ron Visser en de KEN-ners. Van Dam en Vondeling hielden wel de vinger aan de ALSV-pols en kwamen in actie toen de KEN-ners er met de drukpers vandoor dreigden te gaan. Zij schreven een vergadering uit waarop commissies werden samengesteld om een en ander te onderzoeken en kwamen uiteindelijk tot een schikking. Het oude bestuur onder voorzitterschap van Jos Kessen trad af en er werd een interim-bestuur gevormd met Hans van Dam als voorzitter en Paul Laagland als penningmeester.[176] Dit bestuur schreef een vergadering uit voor 3 december 1970 om de ALSV definitief op te heffen, maar zover kwam het niet. Het bestuur steunde wel het initiatief om te komen tot een nieuwe studentenorganisatie die in januari 1971 als Leidse Studenten Federatie (LSF) het licht zag. De LSF wilde een overkoepelend orgaan zijn van alle Leidse studentengroeperingen om de studentenbelangen te behartigen en te dienen als overlegorgaan. Hierin vertegenwoordigd waren de (restanten van de) ALSV, de studentenverenigingen, de faculteiten en de Disputorenraad.[177] Een van de belangrijkste taken van de LSF was de voorbereiding van de verkiezingen – in mei 1971 – voor de Universiteitsraad (UR), die was ingesteld met de Wet Universitaire Bestuurshervorming (WUB). Met deze wet hadden de studenten eindelijk inspraak gekregen op het universitaire beleid, net als overigens de wetenschappelijke staf en het technisch en administratief personeel. Verschillende geledingen zaten samen in partijen die kandidaten stelden voor de verkiezingen van de UR.

Landelijke nasleep

Ook landelijk was de rol van de SVB na de mei-acties uitgespeeld. In juni 1969 was er nog een laatste SVB-congres, maar daarna werd van de Nederlandse SVB niets meer vernomen. Op 1 mei 1969 was al het laatste nummer van het SVB-blad, *Demokrater*, verschenen. In oktober 1969 sprong *Aksie* in dit gat, als landelijk 'blad van de oppositie' – een uitgave van de NSR. Het wilde een spreekbuis zijn voor alle actiegroepen in het land. Daarvan begon het zo langzamerhand te wemelen. Homo's, vrouwen, werkende jongeren, scholieren, kunstenaars, (derde) wereldverbeteraars, allerlei groepen in

de samenleving lieten van zich horen, een trend die zich voortzette in de jaren zeventig.[178]

De door de SVB in 1969 overgenomen NSR bestond nog zeker een jaar na de acties voort al werd ook hier niet meer van SVB'ers gesproken. Van 9 tot 12 november 1970 werd in het jeugdcentrum 'De Kleine Vliet' in Voorschoten nog een laatste seminar gehouden over het 'organisatievraagstuk' ofwel hoe de massa viel te mobiliseren, waarbij verschillende marxistisch-leninistische groepjes elkaar bestreden.[179] Kort ervoor, in oktober 1970, verscheen de laatste *Aksie*, die voornamelijk ging over de Rotterdamse havenstaking, waar de KEN een voortrekkersrol speelde en zo veel aanhang wist te verwerven onder studenten, die zich verenigden in de Marxistisch-Leninistische Studentenbond. Twee van de drie medewerkers aan de laatste *Aksie* waren de NSR-bestuurders Bert Cremers en Cees Rademaker, opvolgers van het bestuur-Uitterhoeve. Op het NSR-seminar in Voorschoten bleek dat de NSR financieel een zootje was, al weten de twee bestuursleden dit aan hun voorgangers. Ze lieten de NSR achter met een grote schuld en zonder bestuurlijke opvolgers. Het seminar betekende zo het einde van de NSR die kantoor hield in Noordeinde 5. De Leidse universiteit had de NSR per 1 januari 1971 de huur van dit pand opgezegd, want er was geen geld en de grondraden – voor zover die nog bestonden – wilden geen contributie meer afdragen.

Uit de as van de NSR verrees in juni 1971 in Groningen het LOG (Landelijk Overleg van Grondraden), een federatief verband van waaruit de gezamenlijke acties konden worden gecoördineerd die nog steeds nodig bleken. Bij gebrek aan een grondraad in Leiden nam de LSF die taak zolang waar, tot begin 1972 de Leidse Studentenbond (LSB) werd opgericht met behulp van de statuten van de niet formeel opgeheven ALSV. Met de komst van deze nieuwe grondraad werd de LSF overbodig, om in de loop van 1973 te worden opgeheven. De LSB ging de landelijke contacten onderhouden. Er viel genoeg te doen die komende jaren. 'Posthumus' (de studieduurverkorting) was nog steeds niet van de baan en de vlam sloeg in de pan bij het plan van de overheid het collegegeld tot *f* 1.000 te verhogen.

Slot

In dit artikel volgden we de Leidse SVB vanaf de oprichting in 1963 tot haar opgaan in de ALSV in 1969. Met haar komst doorbrak zij de traditionele

Het Nederlandse onderwijs in een dwangbuis? Pamflet Nederlandse SVB. Academisch Historisch Museum, SVB inv.nr. 781.A31.

dominantie van het Corps op het gebied van de studentenbelangenbehartiging en maakte zich sterk voor democratisering, te beginnen met die van de landelijke en plaatselijke studentenraden. Het belang van de SVB lag in haar vernieuwingsdrang, niet in het aantal leden; zij vertegenwoordigde nooit een meerderheid van de studenten, al wist zij in 1969 wel bij de laatste verkiezingen – een maximum – de helft van het aantal zetels te veroveren in het 'studentenparlement': de LSR. Het werken binnen deze Raad was echter nooit erg bevredigend geweest, deels door de ondoorzichtige structuur en de tegenwerking van de andere studentenpartijen, deels doordat de LSR weliswaar democratisch totstandkwam, maar van werkelijke inspraak op het universiteitsbeleid geen sprake was. De SVB bleef hameren op werkelijke inspraak. Naast deze roep om interne democratisering was er de externe democratisering, dat is dat de universiteit toegankelijk moest zijn en blijven voor zoveel mogelijk studenten; daarom wilde de SVB studieloon zodat alle studenten gelijk zouden zijn. Zij voerde in landelijk kader verder actie tegen het overheidsbeleid als studentenbelangen in het geding waren. De SVB richtte zich met haar eisen vooral op de 'nieuwe' studenten uit niet-academische kringen zoals beursstudenten die ook vaak nihilisten waren.

Vanaf de oprichting predikte de SVB maatschappelijk engagement en organiseerde daarom lezingen, debatten en *teach-ins* over maatschappelijke kwesties. Met dit engagement sloeg de SVB een bres in de ivoren toren, het ideaal van de universiteit als *civitas academica,* als een eilandje in de maatschappij. Aanvankelijk ging het engagement samen met gematigd linkse standpunten, maar in 1967 radicaliseerde de SVB vanwege het uitblijven van

directe resultaten op het gebied van inspraak. Een deel van de SVB stelde zich daarom in dienst van de revolutie, de totale maatschappijhervorming en raakte zo helemaal los van de universiteit; een ander deel bleef zich inzetten voor de universitaire democratisering, die zijn beslag kreeg in de Wet Universitaire Bestuurshervorming van 1970: studenten kregen inspraak op het universitaire beleid.

Naast de roep om inspraak, die gehoor vond in de rest van de maatschappij, zoals op scholen en in bedrijven, weerspiegelde de SVB ook op andere fronten de nieuwe tijdgeest. SVB'ers liepen aan de universiteit voorop waar het de seksuele revolutie betrof en de deels daarmee samenhangende vrouwen- en homo-emancipatie. Daarnaast was de SVB een voorbeeld voor maatschappelijke actie, want al bestond de SVB niet meer, toch werd ook in de jaren zeventig weer een link gelegd tussen universiteit en maatschappij; een nieuwe generatie studenten trad aan, die actief werd in de vele actiegroepen en comités die als doel hadden de 'wereld' te verbeteren, ver weg of dichtbij, en dichtbij kon ook zijn een kritische blik werpen op de studie-inhoud aan de Leidse universiteit.

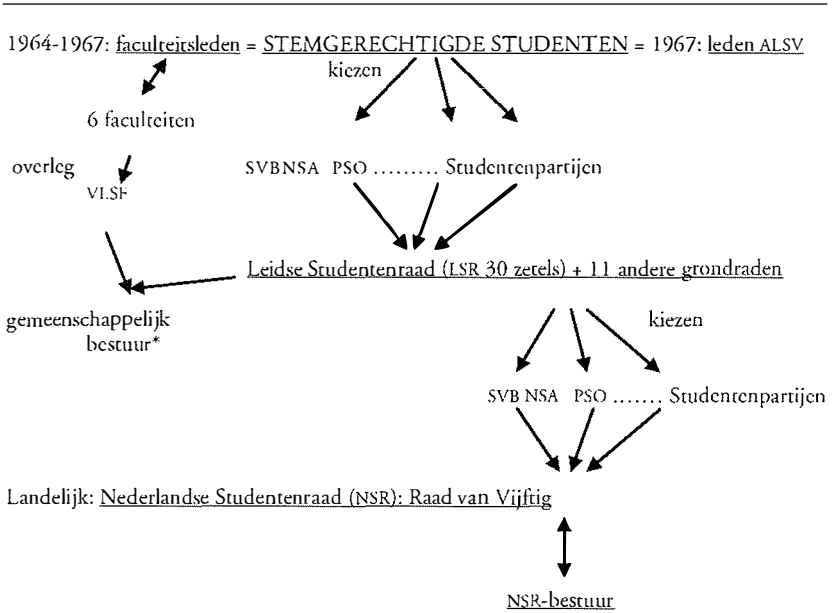
Bijlage 1

Belangrijkste afkortingen van studentenorganisaties

ALSV	=	Algemene Leidse Studentenvereniging
LSC	=	Leidsch Studenten Corps
LSCC	=	Leidse Studenten Contact Commissie
LSR	=	Leidse Studentenraad
NSA	=	Nederlandse Studenten Akkoord
NSR	=	Nederlandse Studentenraad
PSO	=	Progressief Studenten Organisatie
SVB	=	Studenten Vakbeweging
VLSF	=	Vergadering van Leidse Studenten Faculteiten
VVSL	=	Vereeniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden

Bijlage 2

De LSR en NSR als gekozen studentenvertegenwoordiging

* Het gemeenschappelijk bestuur van LSR en VLSF valt in 1968 en dan komt er een voornamelijk SVB-bestuur, alleen voor de LSR en dit is gelijk het bestuur van de ALSV.

Bijlage 3

De uitslagen van de verkiezingen van LSR en NSR van 1964-1969

In de maand februari vonden in de jaren 1964 tot en met 1969 de verkiezingen plaats voor de dertig zetels van de Leidse Studentenraad (LSR). De SVB deed aan al deze verkiezingen mee. De andere partijen die meededen, varieerden enigszins, zoals uit onderstaand schema blijkt.

Zetelverdeling LSR (30 zetels) en deelnemende partijen.[1*]

Partij/jaar	1964	Partij	1965	1966	1967	1968	1969
SVB	6	SVB	7	11	10	12	15
ABC	11	NSA	15	12	14	13	14
CP	10	PSO	8	7	6	nvt	nvt
LSP	2	Stud '75	nvt	nvt	nvt	5	nvt
PSO	1	VVB 37	nvt	nvt	nvt	nvt	1

nvt = die partij deed dat jaar niet mee.

Deze LSR stuurde na de elke verkiezingen, net als de grondraden uit de andere steden, een afvaardiging naar de Nederlandse Studentenraad (NSR) die vervolgens op basis van de nieuwe zetelverdeling in de Raad van Vijftig een nieuw dagelijks bestuur samenstelde.

Vertegenwoordiging in de NSR (50 zetels)[2]

Partij/jaar	1964*	1965	1966	1967	1968	1969*
SVB	¼ = 12?	17	18	18	22	2/3 =33?
NSA		17	18	23	19	
PSO		9	12	7		
Stud '75					3	
Overige		7	2	2	6	

* Wat betreft 1964 en 1969 heb ik slechts een percentage SVB-zetels gevonden. Verder over 1969: de NSA had zich in veel plaatsen teruggetrokken voor de verkiezingen. In Leiden deed de partij nog wel mee.

Leidse vertegenwoordiging (vanuit de LSR) in de NSR (50 zetels)[3]

Partij/jaar	1964	1965	1966	1967	1968	1969
SVB	2	2	2	2	2	?
NSA		3	2	3	3	
PSO		2	1	1		
Stud '75					1	
Totaal	6	7	5	6	6	?

NOTEN

1 Voor 1964: *LUB*, voor de jaren 1965, 1966 en 1967: *Student* 8, 1-3-1967, voor 1968: *Student* 7, z.d. (1968), voor 1969: *Acta et Agenda* 21, 20-2-1969.

2 Dit is gebaseerd op de uitslagen in *Student,* verschillende jaargangen. Alleen de gegevens van 1968 zijn gebaseerd op de voorlopige uitslagen volgens de *NLC* 23-2-1968.

3 Voor 1964: *Student* 5, 27-1-1965, voor de jaren 1965, 1966 en 1967: *Student* 8, 1-3-1967, voor 1968: *Student* 7, z.d. (1968).

Noten

1 H.F. Cohen, *De strijd om de Academie. De Leidse universiteit op zoek naar een bestuursstructuur (1967-1971)* (Meppel 1975). Andere literatuur met informatie over de Leidse SVB is: H. Kijne, *Geschiedenis van de Nederlandse Studentenbeweging 1963-1973* (Amsterdam 1978); C.J. Lammers, *Studentenvakbeweging en universitaire democratie. Een sociologische vergelijking van de opkomst en het democratiseringseffect van de vakbeweging der studenten met die der werknemers* (Leiden 1968); en C.J. Lammers, *Studenten, politiek en universitaire democratie. Sociologische opstellen over veranderingen in de studentenwereld en in het universitaire bestel* (Rotterdam 1970). Deze Leidse socioloog deed onderzoek naar de aanhang van onder andere de Leidse afdeling van de SVB om zijn betoog te staven met betrekking tot de overgang van een 'studentenstand' naar een 'studentenklasse'. Verder zijn er de bladen: *Student*, een uitgave van de Nederlandse Studentenraad (NSR) en *Demokrater*, een uitgave van de Nederlandse SVB en het plaatselijke *Leids Universiteitsblad (LUB)*. Vanaf september 1968 verscheen het universitaire mededelingenblad *Acta et Agenda*, eerst naast het *LUB*, tot dit blad in 1970 werd opgeheven.
Dan zijn er nog wat stukken in het universiteitsarchief in de Leidse Universiteitsbibliotheek (UB), in het bijzonder in het deel over de studenten (AUI). Dit zijn de notulen van de Leidse Studentenraad (LSR), van 1963-1965, stukken over de democratisering van de NSR en over de Leidse SVB met betrekking tot de eerste verkiezingen, dus vooral over de begintijd. Ook in het Academisch Historisch Museum bevinden zich wat losse stukken over de SVB en de LSR. Mogelijk bevinden zich delen van het Leidse SVB-archief in het archief van de NSR en/of van de Nederlandse SVB in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam, maar deze archieven zijn niet geïnventariseerd.
Een belangrijke aanvullende bron vormde het digitale krantenarchief van het Regionaal Archief Leiden (RAL), waar de *Nieuwe Leidse Courant (NLC)* als eerste was gedigitaliseerd waar het de jaren zestig betrof en die ik zodoende het meest heb gebruikt. Verder bevinden zich in het RAL de archieven van Herman Amptmeijer, met divers materiaal – niet over de SVB – en van Kees Walle, met stukken over de Algemene Leidse Studenten-

vereniging (ALSV), waarvan hij – overigens zelf geen student – secretaris was. Zowel Amptmeijer als Walle hebben mij ook mondeling van informatie voorzien. Dat geldt ook voor de oud-SVB-leden Christa Italiaander, Betty Karreman, Felix Luitwieler, Jos Westerdijk, Sonja van Wier en Anne van de Zande, waarbij Italiaander en Van Wier mij ook materiaal verschaften. Schriftelijke informatie – door het invullen van een vragenlijst – gaven Paul Bordewijk, Joep Creyghton, Hans van Dam, Buck Goudriaan, Leendert Jonker en Annie Meintema, waarvoor ik allen dank.

2 Het aantal steeg van circa 800 in 1900 tot circa 4.000 in 1948/1949 en tot 10.000 in oktober 1968. *Acta et Agenda* 8, 31-10-68 en 32, 4-6-70.

3 UB, AUI, AF (LSR en NSR), inv.nr. 4.

4 Dit standpunt wordt aangehaald in een artikel in *LUB* 9, 15-11-1962.

5 *LUB* 9, 14-11-1963.

6 De faculteiten waren de theologische, juridische, medische, filosofische, litteraire, sociologische en psychologische faculteit. De psychologische faculteit vormde later samen met de pedagogische en de sociologische de sociale faculteit, zodat er zes faculteiten overbleven.

7 De Democratisch-Socialistische Studenten Vereniging 'Politeia' was al voor de oorlog opgericht, maar begin jaren zestig opgeschoven van sociaal-democratisch à la PvdA naar meer pacifistisch à la PSP. Stukken over Politeia bevinden zich in het archief van Amptmeijer in het RAL. Zie ook: A. Bleich en M. van Weezel, *Ga dan zelf naar Siberië! Linkse intellectuelen en de koude oorlog* (Amsterdam 1978). Leiden had geen afdeling van de meer communistisch georiënteerde organisatie Pericles. Wel bestond rond 1950 een tijdje het 'historisch materialistische' dispuut Antithese (Bleich en Van Weezel, 121). De WAS richtte in 1963 eerst een Werkgroep Polemologie op, die later uitmondde in de Stichting Polemologische Bibliotheek. Deze organiseerde cursussen, lezingen en discussieavonden zoals over ontwapening; *NLC* 18-5-1965.

8 *LUB* 9, 14-11-1963. Overigens onthielden ook de studentenorganisaties NCSV, VCSB, Socrates, de Liberale Studentenvereniging en de Studentenvereniging voor Internationale Betrekkingen zich niet van oriëntatie op levensbeschouwelijke en wereldlijke problemen.

9 *LUB* 23, 19-3-1964.

10 Jan was al afgestudeerd en werkte aan zijn proefschrift, Huib studeerde nog. Beiden werden later hoogleraar in Leiden.

11 Pas eind 1971 viel het besluit tot fusie van het LSC en de VVSL (*Acta et Agenda* 37, 24-6-1971), die samen de gemengde vereniging 'Minerva' gingen vormen.

12 Over de drie plannen: Bleich en Van Weezel, *Ga dan zelf naar Siberië!,* 44 en P.J. Idenburg, *De Leidse universiteit 1928-1946. Vernieuwing en verzet* ('s-Gravenhage 1978) 416-419: het complete Leidse plan.

13 Dit beeld wordt bevestigd door de vrouwelijke leden van de SVB die ik heb 'bevraagd'; allen werden in eerste instantie lid van de VVSL. Voor de mannelijke leden bleken Politeia of Catena een goed alternatief. Onder de door mij bevraagde mannen was

geen enkel lid van het Corps, één slechts een half jaar, al waren er wel (gewezen) corpsleden lid van de SVB. Volgens Amptmeijer waren er in 1966 (*LUB* 27, 12-5-1966) 41 kaarthouders van LSC en VVSL lid van de SVB. In ieder geval was het bekend van Cees Waal, die daardoor ook de nodige pesterijen onderging van medeflatbewoners (Klikspaanweg).

14 Dit hogere milieu bestond uit het academische milieu (een of beide ouders academisch gevormd) of uit een 'hoger beroep' van de vader. Het percentage uit het lager milieu was nog beperkt en lag volgens C.E. Vervoort, *Het nihilisme onder de studenten* (Leiden 1959) rond 1950 op zeven procent van de studenten. Zo ook in de jaren 1947-1948 en 1954-1955, volgens Lammers, *Studentenwakbeweging en universitaire democratie,* 14. In 1961-1962 was dit gestegen tot negen procent.

15 *LUB* 10, 22-11-1962. Marijke Harberts schreef in haar roman: *Doezamand* (Amsterdam 1994) over hoe groot de sociale druk was binnen de VVSL in de jaren vijftig om het patroon van verloven en trouwen te volgen. Was de partner eenmaal gevonden, dan was afstuderen niet meer zo belangrijk en een baan vinden al helemaal niet. Harberts was net als Dieke Merens (zie volgende noot) betrokken bij de oprichting van de actiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) in 1968, evenals Huib Drion.

16 D. Merens, *De verenigingssituatie bij de vrouwelijke studenten te Leiden* (Leiden 1960) 27. Dieke Merens schreef meer rapporten, was betrokken bij de oprichting van MVM en zat in het bestuur van het Leidse Volkshuis.

17 Toen ik ging studeren in Leiden, in 1974, waren de èles vooral herkenbaar aan parelkettingen en *penny shoes.*

18 Vervoort, *Het nihilisme onder de studenten,* 123 en 124 voor de aanbevelingen.

19 *LUB* 9, 19-11-1964. Pardoeza zat op de hoek van de Doezastraat en de Boisotkade.

20 *Nieuwe Leidse Courant* (*NLC*) 1-6-1965 en 27-8-1965.

21 Dit betekende niet dat de 'ongeorganiseerdheid' van de studenten afnam of dat het niet meer als probleem werd ervaren. Juist wel, en daarom werd in juni 1967 de Disputorenraad opgericht om 'vormingswerk' te verrichten onder ongeorganiseerden. De verenigingen die in de problemen kwamen door minder leden kregen eveneens ondersteuning van de Disputorenraad. Als reden voor de 'leegloop' van de verenigingen werd nu de studieverzwaring gegeven. UB, AUI, AH (LSB en taakvoorganger ALSV) inv.nr. 6. Structuur en toekomst van het vormingswerk worden beschreven in een *Nota vormingswerk* (Leiden 1967) door SVB'er Henk W. Goeman, niet te verwarren met de echtgenoot van SVB'er Christa Italiaander, die Henk J.M. Goeman heette, ook SVB.

22 Zie noot 1 voor het werk van Lammers.

23 *Was ik dat? Knipselkrant SVB 1963-1988*, samengesteld door Joep Creyghton, Peter Das en Adri Jansen, ter gelegenheid van een reünie van de Nederlandse SVB in 1988, 9-10.

24 Om een voorbeeld te noemen: voor de oorlog waren er zowel studenten die zich in een anti-fascistisch als in een nationaal-socialistisch studentencomité verenigden. Zie:

Idenburg, *De Leidse universiteit 1928-1946* en Bleich en Van Weezel, *Ga dan zelf naar Siberië!* Het blijkt ook uit het bestaan van eerdergenoemde Politeia en WAS, zie noot 7.

25 Dit was voorheen het orgaan van de Werkstudentenliga, waar in Amsterdam de SVB mee was gefuseerd.

26 De vriendin was kunstgeschiedenisstudente Lucia Thijssen. Zij kwam op plaats 17 op de kandidatenlijst van de SVB bij de eerste LSR-verkiezingen en schreef nog een artikel over een optreden van Pete Seeger in Leiden in *Demokrater* (4-3-1964), maar daarna verdwijnt zij uit beeld.

27 S. van Wier, "'I wandered lonely as a cloud….'" Toen "ouderwets studeren" nog heel gewoon was', K. Willemen, G. Heijnen, G. Termeer (red.) in: *Het heilig vuur. De kern van het universitair bestaan* (Groningen 1998) 118-133, aldaar 130.

28 Volgens Van Wier was de rechtenstudent Cees Waal de eerste die zich inschreef.

29 In dit eerste landelijke SVB-bestuur zaten naast Regtien en Van Wier: A.J.L. van Hooff, W.A. Mateman, R. van de Velde en C.H.C.M. Buys.

30 Ik heb geen volledige bestuurssamenstellingen door de jaren kunnen achterhalen, maar de namen van bestuursleden die ik tegenkwam waren alle van mannen.

31 Eind jaren zestig kwam de discussie op gang over het gemengd wonen van jongens en meisjes in studentenhuizen, net als over bijvoorbeeld de tijden dat jongensbezoek van de meisjeskamer moest zijn verdwenen en andersom. In die tijd ontstonden ook de eerste 'communes'.

Aan de Papengracht woonde in 1966 ook Annie Meintema, ook SVB, die dat jaar trouwde met het 'jongste raadslid' van de PvdA, Frank Gransch. Hij trok na een verbouwing ook in op Papengracht 20a. Over Gransch als jongste raadslid: *Leidsch Dagblad* (*LD*) 2-6-1966.

32 *LUB* 3, 3-10-1963. Het *LUB* kende in deze jaren twee edities; de ene week stond het blad onder redactie van stafmedewerkers, de andere week onder studentenredactie.

33 Het citaat in deze zin komt uit een voorpagina-artikel van Biesheuvel in *LUB* 7 (31-10-1963), waar ook een fotootje van Van Wier staat afgedrukt.

34 *LUB* 3, 3-10-1963 over steun voor de actie in Leiden en *LUB* 7, 31-10-1963 over eigenmachtig optreden NSR.

35 *Forum Academiale* 14-12-1963. Kijne noemt Leiden en Amsterdam waar 100 à 200 studenten demonstreerden (*Studentenbeweging,* 46).

36 Verder zaten in het bestuur: secretaris Kees Hollemans (ook wel Cees genoemd) en penningmeester Robin Beunder. Andere bestuursleden waren: R. Booy, hiervoor voorlopig voorzitter, Wim van Leenen, Wim Passchier en Cees Waal. Het bestuur presenteerde zich in een brief van 8 oktober 1963 aan de Leidse Studenten Contact Commissie (UB, AUI, AH (LSCC) inv.nr. 1). Volgens de LSC-studentenalmanak (jaargang 1964-1966) studeerde Van Duin klassieke letteren, Hollemans theologie, Beunder scheikunde, Booy natuurkunde, Van Leenen wiskunde, Passchier biochemie en Waal rechten. De voornamen komen uit verschillende stukken.

37 De opmerking van Van Duin staat in *LUB* 5, 17-10-1963, de reactie van Koornstra in *LUB* 7, 31-10-1963.
38 *NLC* 3-9-1964 en 11-9-1964.
39 *LUB* 1, 16-9-1965. Amptmeijer studeerde eerst exacte vakken, daarna een tijd geschiedenis.
40 Met de dader gebeurde weinig, aldus Henk Bakker over dit voorval in *Demokrater* (30-10-1963).
41 *LUB* 21, 18-3-1965.
42 In een uitgave van de Leidse Studenten Bond (LSB), *Nog meer snikken en grimlachjes. Over 'de Leidsche student'* (Leiden 1980) 10, staat nog dat in 1966 corpsballen een SVB-feest in de mensa het Prytaneum verstoorden door met stokken de slingers en andere versierselen te verwijderen. In 1968 gooiden NSA-studenten een aantal stembussen in het Rapenburg.
43 Kijne, *Studentenbeweging*, 87.
44 En vijf onthoudingen. Het debat vond plaats op 24 oktober 1963. Pro spraken verder prof. Vercruysse en een lid van de wetenschappelijke staf (Fokkelman), contra: mw. Kakebeeke, prof. Kükenheim en student Gosses. *LUB* 7, 31-10-1963. De naam van Fokkelman is uit *Demokrater* 13-11-1963. Hieruit is ook het genoemde aantal voor- en tegenstemmers. Volgens het *LUB* waren er tien tegenstemmers meer, namelijk 49.
45 Op 3 december 1963 werden twee stukken van Van Hoek opgevoerd in de Leidse Schouwburg door het Proeftoneel LUTA, onder regie van Annemarie Prins (*LUB* 11, 28-11-1963). Van Hoek maakte begin jaren zestig deel uit van de redactie van *Forum Academiale* (zie noot 56).
46 Dit hoefden niet per se studenten te zijn die het eens waren met de ideeën van de SVB. De socioloog Lammers toonde aan dat toen de SVB in 1963 en 1964 het strijdperk betrad, er ook onder de als rechts bekendstaande leden van het Corps studenten waren die hechtten aan een toename van de invloed van de SVB. Lammers, *Studentenvakbeweging en universitaire democratie*, 69.
47 *LUB* 17, 6-2-64.
48 De handtekeningenlijsten bevinden zich in UB, AUI, AF 8. Het aantal leden bleef de komende jaren rond de 200 à 300, aldus Eduard Bomhoff in het *LUB* (14, 27-1-1966). Dat namen van leden van SVB en Politeia overeenkwamen: RAL, archief H. Amptmeijer, I: Stukken betreffende Politiea. Daarin staat ook dat Politeia bij de verkiezingen een pro-SVB-stemadvies gaf.
49 Weliswaar was dit het percentage van 1965-1966, maar het percentage van 1963-1964 zal hooguit lager liggen. Mogelijk lag het Leidse percentage beursstudenten hier – net als voorgaande jaren – zelfs nog onder, zodat die 50 procent beursstudenten helemaal hoog is. Zoals in 1958-1959, toen het landelijke percentage 26 was en in Leiden 20. *LUB* 31, 4-7-1963. In het krantenbericht meldde de schrijver nog dat het hem bijzonder irriteerde om studenten – als nog steeds een duidelijk bevoorrechte groep – om 'meer en groter rechten te horen roepen.'

50 Lammers, *Studentenwakbeweging en universitaire democratie,* 9.
51 Overigens was over de studieduur onder geschiedenisstudenten al in 1963 een enquête gehouden die Sonja van Wier in november 1964 in het *LUB* bekritiseerde en twijfelachtig noemde. *LUB* 10, 26-11-1964.
52 Het ledental van circa 300 wordt ook genoemd in de *Demokrater* (4-3-1964) die na de verkiezingen verscheen en meldde dat de SVB in Leiden ruim 100 stemmen meer had gekregen dan het leden telde.
53 *Demokrater* 4-3-1964. Overigens wordt hier gesproken van 2.206 geldig uitgebrachte stemmen op een totaal van 5.200 stemgerechtigden, dus ongeveer 42,5 procent van de stemgerechtigde studenten had een stem uitgebracht.
54 Gransch en Bordewijk studeerden scheikunde, Dijkhuizen biologie. De derde tot en met zesde kandidaten waren: Hilda Bouwman, medicijnen, Wim Passchier, biochemie en filosofie, Johanniek van der Molen, biologie, Eise Postma, rechten en Nederlands.
55 Archief UB, AUI, AF 5, notulen LSR 26 mei 1964. Hiervan is een handgeschreven en getypt exemplaar aanwezig. In het getypte exemplaar komt de opmerking over de SVB-leden die zich naar links hadden verplaatst niet meer voor.
56 Lid van de hoofdredactie van het 'linkse' blad waren begin jaren zestig onder andere Pedro van Hoek uit Leiden en Max Arian uit Amsterdam. Beide namen keerden weer terug in de eerste nummers van het SVB-blad *Demokrater.* Het blad *Student* verscheen met ingang van 30 september 1964. Redactie, directie en administratie bevonden zich aan Boommarkt 4a te Leiden.
57 *LUB* 10, 26-11-1964 over de actie in Leiden. Archief UB, AUI, AH 6: brief uit 1966 (ongedateerd) van Boersma aan de voorzitter van het LSR-bestuur, Jankarel Gevers. Boersma opperde dat dit lag aan de beperkte mogelijkheden van het LSR-bestuur. Hij schreef dit naar aanleiding van acties tegen de studentenstop en vreesde weer zo'n slecht figuur te slaan.
58 *Demokrater* 28-11-1964. Het is overigens opvallend hoeveel studenten in exacte vakken actief waren in de SVB, althans onder de mannelijke leden (vrouwelijke studenten waren daar ondervertegenwoordigd), waar men deze betrokkenheid misschien eerder verwacht van studenten in de sociale wetenschappen.
59 *Student* 6, 24-2-1965 en archief UB, AUI, AF 5.
60 Naast Gransch kwamen in de Raad: Annie Meintema, Paul Bordewijk, Jan van de Craats, G.W. van der Meiden, Johanniek van der Molen en Eise Postma.
61 De andere bestuursleden waren toen: vice-voorzitter Gerrit Jan van der Mark, secretaris Meintema, penningmeester G.J. Bakker, studiecommissaris Pieter Das. Verder was er nog het bestuurslid Van de Craats en perschef J. Rebergen.
62 *LUB* 27, 27-5-1965.
63 *Student* 9, 5-5-1965.
64 *LUB* 27, 27-5-1965.
65 *Demokrater* 10-4-1965.

66 Het Palet: *LUB* 29, 17-6-65, discussie: *LUB* 29, 17-6-1965 en *LUB* 9, 18-11-1965. Overigens stond de Palet-discussie al op de agenda van de LSCC, de voorloper van de LSR.
67 *NLC* 5-9-1965 en 25-1-1965.
68 *LUB* 11, 3-12-1964 en *NLC* 8-4-1965.
69 Ook studentenvereniging Catena was benaderd door de NVSH, vanwege het besluit van Catena om gemengd te worden. Voorheen stond deze club alleen open voor mannelijke studenten. *LUB* 1, 17-9-1964 over dit besluit. In *LUB* 5, 22-10-1964 is sprake van een voorlichtingsbijeenkomst van de NVSH.
70 *LUB* 11, 2-12-1965.
71 *Was ik dat? Knipselkrant SVB 1963-1988,* 16.
72 *NLC* 20-10-1967. De eerste bijeenkomsten vonden plaats in De Ruif, ook een restaurant, in de Janvossensteeg.
73 *LUB* 23, 19-3-1964.
74 *LUB* 11, 2-12-1965.
75 *LUB* 22, 25-3-65 en 25, 13-5-65.
76 *LUB* 5, 21-10-1965.
77 *LUB* 7, 4-11-1965.
78 Er zouden de komende jaren nog een aantal *teach-ins* volgen over andere onderwerpen.
79 De Stichting Polemologische Bibliotheek was opgericht in 1965. Zie: *LUB* 3, 7-10-1965. Eerder was de Werkgroep Polemologie totstandgekomen, voortgekomen uit de Werkgroep Antimilitaristische Studenten (WAS) te Leiden. Zie *LUB* 7, 31-10-1963. In Amsterdam kwamen 2.000 tot 3.000 studenten op de bijeenkomst af.
80 *LUB* 8, 11-11-1965.
81 *NLC* 17-12-1965.
82 In het archief van de UB heb ik geen notulen aangetroffen van LSR vergaderingen na 1965, zodat ik afhankelijk was van het *LUB,* waarin niet consequent verslag wordt gedaan.
83 *NLC* 17-12-1965.
84 *LUB* 17, 17-2-1966 en *LUB* 19, 3-3-1966. Tijl Uilenspiegel is een stuk van Hugo Claus, opgevoerd onder regie van Annemarie Prins.
85 *NLC* 11-1-1966 en *LUB* 13, 20-1-1966.
86 *LUB* 14, 27-1-1966.
87 *NLC* 4-2-1966. W.J. Geertsema sprak namens de VVD en G. Nederhorst namens de PvdA. Geertsema wilde bezuinigen op de studiefinanciering. Een standpunt dat hem op hoongelach van het publiek kwam te staan. Nederhorst was voor studieloon omdat dit de student onafhankelijk van beide ouders maakt. Beiden waren voor meer inspraak van de student. Deze eensgezindheid bracht de verslaggever tot het oordeel dat het hier meer ging om een duet dan om een duel.
88 *NLC* 15-2-1966.

89 In dit verkiezingsjaar is geen kandidatenlijst afgedrukt in het *LUB*. Wel bevindt zich een SVB-pamflet met kandidatenlijst in het Academisch Historisch Museum (AHM) inv. nr. 781A 31a, zie illustratie.

90 *NLC* 18-2-1966. Boersma studeerde geschiedenis. Overigens gold dit conservatisme misschien wel de Leidse universiteit, maar zeker niet de Leidse gemeentepolitiek. In de gemeenteraad was de PvdA in deze jaren de grootste fractie die ook vrijwel onafgebroken deel uitmaakte van het College van B en W. (J.C.H. Blom (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.* Deel 4. *Leiden vanaf 1896*, 209). Het zal ook niet verbazen dat meerdere leden van de als links bekend staande SVB nog tijdens of na hun studie actief werden in de PvdA en in de gemeenteraad kwamen. Dit waren bijvoorbeeld Frank Gransch, Paul Bordewijk, Hans van Dam, Leendert Jonker, Cees Waal en Leo Meijer. Anderen voelden zich meer aangetrokken tot de linksere PSP, zoals Anne van de Zande en Herman Amptmeijer.

91 *NLC* 4-3-1966.

92 *LUB* 23, 1-4-1966. Het verslag is van P.J. Kuyper. Namens de SVB spraken op deze vergadering in ieder geval Bomhoff, De Vroomen en Van der Molen.

93 *NLC* 31-3-1966.

94 *LUB* 21, 17-3-66. In deze *LUB* ontbreekt een stuk dat alsnog na een reactie van Creyghton werd geplaatst in *LUB* 23, 1-4-66.

95 Kijne, *Studentenbeweging,* 48, 50, 57. Het percentage van 40,6 komt ook voor in *Demokrater* maart 1967. Voor 1967 was het: 38,1 procent, volgens dezelfde *Demokrater.* De percentages staan ook in *Student*, zie de tabel in bijlage 2.

96 *LUB* 29, 3-6-1966 en *NLC* 25-5-1966 en 28-5-1966.

97 In *NLC* 29-10-1966 de SVB -verklaring en in *NLC* 3-11-1966 over het defilé voor prins Bernhard en de rookbom.

98 J. Slangen, '"Ouwe lullen motten weg". Een beeldverhaal', in: D. Witgens Hötte (red.), *De jaren zestig: actie, kunst en cultuur in Leiden* (Leiden 1989) 29-51, hierin 34 en 35, waarin echter per abuis wordt gesproken over een defilé op 3 oktober en een demonstratie op 3 november met rookbom. Beide vonden plaats op 3 november. Er waren ook militaire parades op 3 oktober, waarbij zich incidenten voordeden, met als gevolg dat deze in 1969 niet werden gehouden (*LD* 4-10-1969). Het 'beeldverhaal' van Slangen heeft als ondertitel: 'Studentenprotest, acties en het alternatieve circuit in Leiden in de late jaren zestig'. Het bevat naast foto's van het defilé met de rookbom foto's van studentenacties zoals in mei 1969.

99 *NLC* 2-5-1966.

100 *NLC* 22-9-1966.

101 *NLC* 23-9-1966. Amptmeijer deed wel meer eigenzinnige dingen, zij het later, toen hij student-af was en inmiddels gemeenteraadslid was voor de PSP. In juni 1968 strooide hij handen vol hennepkorrels in het Van der Werfpark, als protest tegen het verbod op het gebruik van hasjiesj (*LD* 26-6-1968).

102 *LD* 28-9-1966.

103 *LUB* 7, 27-10-1966. UB, AUI, AH inv.nr. 6: 4-10-66: brief W.J.M. de Vroomen aan de leden van het *praesidium facultatum.*
104 *LUB* 15, 18-1-1968.
105 *LD* 8-6-1966.
106 *LUB* 13, 7-12-1967; hier ook Amptmeijer als provo en *LUB* 15, 18-1-1968. Amptmeijer als 'enfant terrible' én rebel: *LUB* 14, 19-5-1970. Daarin ook een interview met hem en de mededeling dat hij in augustus 1969 toegetreden was tot de *LUB*-redactie.
107 *LUB* 29, 3-6-1966.
108 *LUB* 11, 24-11-1966. Overigens zaten er deels ten tijde van Karreman wel andere vrouwen in de redactie, waaronder Paula (Wassen-) van Schaveren, de latere voorzitter van de Emancipatiekommissie ingesteld in 1974. Zij deed af en toe verslag van de LSR-vergaderingen in het *LUB* waaruit soms ook een zekere vermoeidheid met dit hele LSR-gebeuren sprak.
109 *NLC* 27-12-1966.
110 *LUB* 11, 29-11-1962, spreekt van de tweede hoogleraar, maar er waren er al twee geweest: in 1929 werd Sophia Antoniadis benoemd in de Griekse letteren, de tweede was A.S. Steenhauer, in 1948 benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de toxicologie, en als derde dus B. Siertsema, buitengewoon hoogleraar in de West-Afrikaanse talen.
111 *LUB* 23, 6-4-1967.
112 *LUB* 29, 3-6-1966. Hierbij wordt vermeld dat er al wel een crèche was aan de Garenmarkt.
113 *NLC* 17-2-1968 over de universitaire crèche. Ook voor kinderopvang buiten de universiteit zetten SVB'ers zich in 1968 in, zoals Annie Gransch-Meintema en Adam Vondeling in de Werkgroep Kinderdagverblijf Leiden. (*NLC* 17-12-1968).
114 Onder medicijnen valt ook tandheelkunde. Actieoverzicht in *Student* 6, 31-1-67.
115 *NLC* 19-1-1966.
116 *LUB* 29, 3-6-1966.
117 Kijne, *Studentenbeweging,* 57.
118 *NLC* 14-7-1966.
119 Kijne, *Studentenbeweging,* 58, 59. Aantal handtekeningen: *NLC* 9-9-1966.
120 UB, AUI, AH inv.nr. 6, correspondentie. *NLC* 7-9-1966.
121 De twee uit Leiden waren: Margriet de Vries en Fried Karreman, broer van eerdergenoemde Betty, en van het landelijk bestuur: Rob Furler en Jan Michel. *NLC* 16-9-1966.
122 Volgens *LD* 28-9-1966 waren de voettochten geen succes, volgens Kijne, *Studentenbeweging* 60, waren ze een groot succes.
123 *LD* 5-10-1966.
124 *NLC* 29-9-1966.
125 Kijne, *Studentenbeweging,* 60.

126 Kijne, *Studentenbeweging*, 62, 63.
127 *NLC* 6-2-1967.
128 *NLC* 18-2-1967 over de ISC. Deze was gezeteld in Oegstgeest. In *LUB* 5, 12-10-1967 en 6, 19-10-1967 over de BVD. Ook de student die Amptmeijer had aangegeven vanwege zijn pamflet werd ervan beticht te werken voor de BVD.
129 Gransch en De Wit allebei in *LUB* 21, 2-3-1967.
130 De eerste tien namen op de verkiezingslijst van de SVB waren: Eduard Bomhoff, Joep Creyghton, Christa Italiaander, Rob Lagrauw, Wim Nooteboom, Henk Goeman, Cees Waal, Hans van Dam, Anja Adams en Hans Jansen. *LUB* 19, 16-2-1967. Het aantal behaalde stemmen staat in *Demokrater* 7, maart 1967.
131 UB, AUI, AH, inv.nr. 6.
132 *LD* 7-12-1967. Politeia organiseerde een avond eerder – op 13 december – een lezing over Revolutie in Zuid-Amerika door de heer T. Stibbe, redacteur van *Vrij Nederland.*
133 Kijne, *Studentenbeweging*, 65-67; Kijne heeft het onterecht over het *Syndikaal Manifest* met een y. Het manifest was opgesteld door Jan Michel.
134 *LUB* 3, 28-9-1967.
135 *NLC* 12-9-1967.
136 De Mammoetwet van minster Cals was in 1963 aangenomen door de Kamer en werd in 1968 geëffectueerd. De MULO, MMS en HBS werden afgebouwd en daarvoor in de plaats kwamen MAVO, HAVO en VWO, eventueel als Gymnasium. Om de doorstroming te bevorderen werden verschillende opleidingsniveaus in scholengemeenschappen samengebracht.
137 *NLC* 13-12-1967.
138 *LUB* 10, 16-11-1967.
139 Doctrina was een dispuut van het LSC. Medewerkenden aan de *teach-in* waren: Floris Cohen, Henk J.M. Goeman, Peter Helle, Willem Heiser, Pieter-Jan Kuyper, Gert Meelker, Pieter Meenhorst, Leo Meijer, Michael van der Putten, Fred Rutgers, Hans Schadee, Hein Warnaar, Jaap Westbroek, Jos Wolthaus.
140 Werkgroep Kritiese Universiteit Leiden, *Doelstellingen van de universiteit* (Leiden juni 1968).
141 De eerste twaalf kandidaten op de SVB-lijst waren: Adam Vondeling, Henk J.M. Goeman, Christa Italiaander, Hans van Dam, Leo Meijer, Eduard Bomhoff, Henk W. Goeman, Leendert Jonker, Egbert Drenth, Anja Adams, Ron Visser, Willem Heiser. *LUB* 19, 15-2-1968.
142 Meijer studeerde op dat moment mogelijk rechten. Hij had in 1967 een gooi gedaan naar het voorzitterschap van de LSR, maar het werd toch de aanvankelijk voorgestelde NSA-kandidaat die 15 stemmen kreeg tegen Meijer 12 (en er was 1 onthouding) *LC* 18-11-1967.
143 *NLC* 3-12-1968.
144 Aldus een interview met Maarten de Groot in het *LD* (8-2-1969). De andere negen

bestuursleden waren: Edith Kneefel (psychologie), Lies Spaan (biologie), Cootje Logger (psychologie), Ron Visser (wiskunde), Bert Blom (psychologie), Emil Broesterhuizen (scheikunde), Hans van Dam (wiskunde), Ina van Oel (medicijnen), Wilbert Dekker (rechten) en Hans Heerebout (biologie). *LUB* 7, 12-12-1968.

145 De bestuursperikelen staan opgesomd in *Demokrater* 4, febr. 1969.

146 De ondertitel luidt: *een analyse van het rapport Maris*, door H.C. Boekraad, M.J. van Nieuwstadt, T. Regtien en H. Stips (Nijmegen 1968).

147 Cohen, *Strijd om de academie*, 37-39. Medewerkers aan de brochure waren Heiser en drie sociologiestudenten: W. Broeder, Hans de Bres en Marcus de Groot. Verder waren lid van de commissie: Ron Visser, wiskunde, Michael van der Putten, filosofie, en Jos van Roosmalen, medicijnen. Na december 1968 kwam de commissie niet meer bijeen.

148 Dit was niet de eerste bezettingsactie door studenten in de jaren zestig; in 1961 was het katholieke seminarie Rijsenburg bezet door studenten die wilden protesteren tegen het ouderwetse seminariebestuur. Zie J. ter Laak, *Brave rebellen. Herinneringen aan de eerste studentenopstand van Nederland* (1961). Het is opvallend hoe studenten aan van oorsprong katholieke instituten, zoals in Rijsenburg en in Nijmegen en Tilburg voorop liepen in de strijd.

149 Dit was in 1982 toen de 'tweefasenstructuur' werd ingevoerd.

150 Geschreven door H.C. Boekraad en M.J. van Nieuwstadt.

151 Met als medewerkers: Ron Visser, Hans van Dam, Hansmaarten Bolle, Onno van 't Sant, Leendert Jonker, Paul Mentzel, Marcus de Groot en Menno Wolters.

152 *LUB* 6, 28-11-1968.

153 *LUB* 3, 17-10-1968.

154 *Leidsche Courant* 30-10-1968.

155 *LUB* 5, 14-11-1968.

156 *Demokrater* 4, febr. 1969.

157 *Demokrater* 3, nov./dec. 1968.

158 Andere organisatoren waren Wim Nooteboom, Hans de Bres, Paul Mentzel en Adam Vondeling. *LUB* 15, 18-1-1968 en *NLC* 6-2-1968.

159 *LUB* 27, 2-5-1968. Zie voor meer informatie over de ontwikkeling van de Leidse homobeweging: I. Ardonne, J. Slangen, '"Ssst... homoseksueel!" in de roerige jaren zestig. De Leidse Studenten Werkgroep Homoseksualiteit als kwartiermaker voor het Leidse COC', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1997* (Leiden 1998) 134-170; A. van Steen, 'Wandelen langs veertig jaar Leidse homobeweging (1968-2008), een inleiding' en P. van Eeten, 'Wandeling langs de roze kant van Leiden', beide in *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2010* (Leiden 2010) 177-204.

160 *LUB* 27, 2-5-1968 ; voor de volgende opmerking over Pardoeza: *LUB* 15, 8-5-1969. De jongens mochten wel met elkaar dansen op de woensdagavond, die voor het COC was gereserveerd.

161 *LUB* 1, 28-8-1968 en *LD* 27-8-1968.
162 *Acta et Agenda* 8, 31-10-1968.
163 *LUB* 5, 14-11-1968 en *LUB* 23, 14-3-1968.
164 De voorzitter was mr. Roel in 't Veld. *Acta et Agenda* 18, 30-1-1969. Deze en de volgende *teach-in* staan ook vermeld in *LUB* 9, 6-2-1969.
165 *LUB* 6, 28-11-1968.
166 *LUB* 9, 6-2-1969.
167 *Democrater* 2, okt. 1968.
168 In oktober 1968 werd de 10.000ste student ingeschreven (*Acta et Agenda* 8, 31-10-1968). Bij de verkiezingen in februari 1969 lag het aantal studenten gezien het feit dat 14 procent gestemd had op 10.136. Het aantal leden van de ALSV lag iets boven de 5.000. Uitslag verkiezingen in *Acta et Agenda* 21, 20-2-1969.
169 *LUB* 13, 3-4-1969.
170 *LUB* 14, 24-4-1969. Er was een demonstratieve optocht van de Kaasmarkt naar de Burcht, verder waren er sprekers en werd een Vietnamfilm gedraaid. Het jaar ervoor was 1 mei ook gevierd door de PSP samen met Politeia (*LD* 2-5-68), waar de SVB'er Johanniek van der Molen voor de muzikale omlijsting had gezorgd. Harry Mulisch was uitgenodigd maar kwam niet (RAL, archief Herman Amptmeijer).
171 *LD* 2-5-69 en Cohen, *De strijd om de Academie* ,54.
172 *Acta et Agenda* 30, 29-5-69.
173 *LUB* 16, 13-7-1970 en Cohen, *De strijd om de Academie,* 119, 120.
174 In het door de ALSV uitgegeven onderwijsbulletin van december. UB, AUI, AH,21.
175 *LUB* 16, 13-7-1970.
176 In dit bestuur-Kessen waren het Jaap Westbroek en Piet Ordeman die de inventaris van de drukkerij aan de Leidse Socialistische drukkerij schonken, waar zijzelf in het bestuur zaten. In het bestuur-Van Dam zaten verder Freddy Bisschoff van Heemskerk, Peter Selman, Willem Timmers, Ankie Verlaan en Adam Vondeling als leden. *Acta et Agenda* 8, 29-10-1970 en notulen 'ALSV-kongres van 22 oktober'. Archief Kees Walle (RAL) inv. nr. 176.
177 Zie voor de Disputorenraad noot 21.
178 *LUB* 15, 8-5-1969.
179 Kijne, *Studentenbeweging,* 167.

Over de auteurs

Cees van Hoore (1949) groeide op in de Haagse Zeeheldenbuurt. Na zijn middelbare school maakte hij een lange periode van omzwervingen mee. In 1983 ging hij werken als kunstredacteur, eerst bij het *Leidsch Dagblad* en later bij het *Haarlems Dagblad*. Hij schreef tal van artikelen over de oorlog, onder meer over een grote kunstroof in museum De Lakenhal. In 2003 vond hij de ontsnapte SS'er Klaas Faber in Ingolstadt, nabij München.

In 1983 gaf uitgeverij De Harmonie zijn eerste gedichtenbundel *Groot Licht* uit. Daarvoor ontving hij samen met Thomas Roosenboom een aanmoedigingsprijs van het Fonds voor de Letteren. Hij heeft vier dichtbundels uitgebracht. Daarnaast schreef hij romans over zijn jeugd in Den Haag, over de Zeeheldenbuurt, over alcoholisme en de dood. In voorbereiding is de roman *De smekeling*.

Agnes van Steen (1956) heeft geschiedenis gestudeerd in Leiden, met als specialisatie vrouwengeschiedenis. Zij werkt aan een proefschrift over bewegingen in de jaren zeventig in Leiden, waaronder die van vrouwen en homo's. Het artikel over de studentenbeweging is hier een uitvloeisel van. Ze is als docent verbonden aan het Leidse Da Vinci College.

Suzanne Tegelaar (1988) studeert geschiedenis aan de Universiteit van Leiden. Het seminar 'Conflict en geweld in vroegmodern Europa' wekte haar belangstelling voor de criminaliteit in Leiden in de vroegmoderne tijd. Voor de afsluiting van haar bachelor onderzoekt zij momenteel de achttiende-eeuwse vrouwencriminaliteit in de archieven van Haarlem.

Kees Walle (1946) is amateur-historicus en heeft in de loop der jaren regelmatig over uiteenlopende onderwerpen gepubliceerd, zoals over Leiden in de Bataafs-Franse tijd (1992), Marinus van der Lubbe (2000), de Leidse gebuurten (2005), de Buskruitramp van 1807 (2006 en 2007) en de integratie van Leidse nieuwkomers in de zestiende eeuw (2007).

Sjaak van der Velden (1954) studeerde geschiedenis in Leiden. Na twintig jaar in Leiden als timmerman te hebben gewerkt en café De Tregter te hebben opgericht, promoveerde hij in 2000 op een proefschrift over stakingen. Daarna werkte hij in Amsterdam bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en in Rotterdam bij het wetenschappelijk bureau van de SP. Sinds kort heeft hij zich gevestigd als zelfstandig historisch onderzoeker.

Boekbesprekingen

Anne de Hingh, *Een buurt op de schop. Vijf eeuwen wonen en werken aan het Steenschuur*. Primavera Pers, Leiden 2011. ISBN 978-90-5997-071-7. 80 p. € 12,50.

Dit boekje is een deeltje in de reeks *Bodemschatten en bouwgeheimen* die door de afdeling Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden het licht ziet. In dit geval is een *ghostwriter* ingehuurd om van stapels rapporten, foto's en vondsten een leuk publieksboekje te fabriceren. En erkend moet worden: dat is de schrijfster absoluut gelukt. Nu is zij in archeologiekringen ook niet bepaald onbekend. Maar het blijft enigszins wringen voor mensen die wat meer van de hoed en de rand willen weten dat al dat onderliggende materiaal niet eens via noten aan de orde komt. Hoe dan ook, voor velen die iets willen weten over de opgravingen in de voortuin van het Kamerlingh Onnes-laboratorium (KOL, en sinds het laboratorium vervangen is door Gebouw: KOG) zal dit voldoende zijn. En daarnaast is er een dikke wetenschappelijke uitgave verschenen, zelfs nog met een CD-rom erbij.

Voor een lezer die wat dieper wil graven, komen er al gauw toch wat vraagtekens. De auteur geeft weinig concrete data, in de geest van: halverwege de vijftiende eeuw, terwijl er een exacte datering mogelijk was. Bijvoorbeeld in het bijschrift bij de afbeeldingen vier en vijf: afgezien van de foutieve datering van de litho (1850, terwijl het gebouw pas in 1859 opgeleverd werd) wordt vermeld dat uit dit Physisch, Chemisch, Anatomisch en Physiologisch Laboratorium de chemie het laboratorium verliet rond 1910 (maar het gebouw voor organische chemie in Vreewijk werd al in 1901 gerealiseerd) en anatomie rond 1920 (maar die was al veel eerder naar het op 5 oktober 1885 geopende Boerhaave-gebouw aan de Steenstraat verhuisd); wanneer precies in

de jaren tachtig de natuurwetenschappers het gebouw verlieten, wordt nergens exact vermeld. Anderzijds is zij soms erg stellig: een datering als 1225 of 1275 had op zijn minst vooraf mogen gaan door circa. Soms moest zij blindvaren op het werk van de man/vrouw in de put of het archief. Zo wordt op p. 31 als illustratie een akte uit 1358 gegeven betreffende een pand 'bi der Stienscure'. De stelling dat dit huis ergens tussen Nieuwsteeg en Langebrug stond, is totaal niet onderbouwd en zal dus wel overgenomen zijn uit de *Unterlagen*. Het kan evenwel ook een pand betreffen uit het blok tussen Breestraat en Langebrug, en dat lijkt zelfs veel logischer, vooral door het woordje 'bi' in plaats van 'up' of 'an'.

Dat brengt ons op de naamgeving van dit stuk gracht (nog veel verder strekkend dan de schrijfster meldt): dat betoog is allesbehalve overtuigend. Dat er (in het blok tussen Breestraat en Langebrug) een schuur van steen gestaan zou hebben, wordt ridicuul geacht: wie bouwt er nu in die tijd een schuur van steen? Maar juist belachelijke zaken worden vaak bij naamgeving ingezet. Dat een idioot een schuur van steen bouwde, is pas kenmerkend: alles wat zich op zelfs flinke afstand van een belachelijke stenen schuur bevond, was meteen voor iedereen te plaatsen of herkenbaar.

Verder zijn sommige genoemde historische personen pover geïdentificeerd. Bij de rijke apothekersweduwe Geertruyt Joest denkt iedereen die ook maar wat van historisch Leiden af weet meteen aan Geertruyt Jansdr., weduwe van Joost Hendricksz., apotheker, wiens nageslacht zich Van Duyvelant ging noemen. Zij was de stichtster van het Sint Annahofje in de Zegersteeg. Ook andere schrijffouten in namen doen vermoeden dat de *Unterlagen* niet geheel volmaakt zijn. De uitleg op p. 49 van wat een oliemolen is, voldoet volstrekt niet (oliehoudend zaad werd niet fijngemalen tot poeder voor de verfbereiding). Tot slot, helaas, zitten er domweg te veel typefouten en ander ongerief in de tekst.

Maar verpest dat het leesplezier voor de gemiddelde lezer? Ik dacht het niet. Het uitbundige illustratiemateriaal vergoedt al veel. En wie naadjes van kousen wil weten, moet maar de dikke editie raadplegen. Wie dit aardige boekje voor een leuk prijsje verwerft, zal zich niet miskocht hoeven te voelen.

PIET DE BAAR

Eric Jas, met drie historische impressies van Peter de Groot, *De Leidse Koorboeken. Een ongehoorde schat*. Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2011. 88 p. ISBN 978-90-239-2589-7. € 19,90.

Dit kleine, maar fijne boek is een hommage aan de zelden beluisterde kerkelijke muziek uit de voorreformatorische koorboeken van de Pieterskerk. De Stichting Egidius heeft zich ten doel gesteld deze muziek uit te voeren en op DVD in breder kring te verbreiden. In dat kader is er bij het uitbrengen van de eerste aflevering veel aandacht aan de 'ongehoorde schat' gegeven, waarbij dit boek als achtergrondinformatie dient. Gelukkig is Jas als auteur van een proefschrift over de koorboeken bereid gevonden zijn vele kennis heel overzichtelijk en leesbaar in dit boekje samen te ballen. Op dat werk valt haast niets aan te merken, in tegenstelling tot de drie bijdragen van Peter de Groot. Ook al worden dat impressies genoemd en geven ze inderdaad een tijdbeeld weer, dat geschetste beeld is wel heel erg somber, té somber. 'Veel oudere houten huizen waren gammel of stonden op instorten. De middeleeuwse bovenverdiepingen helden gevaarlijk naar voren. Soms zo ver dat de punten van de tegenover elkaar liggende huizen elkaar raakten.' Die huizen helden niet zomaar en zeker niet zó ver over, maar waren 'op vlucht gebouwd', waarbij de hogere verdiepingen inderdaad telkens iets meer naar voren sprongen, vooral om te vermijden dat die gevels al te nat werden. Dat was dus opzettelijk en constructief prima berekend. Ook noemt hij (p. 76) Margaretha van Parma een tante van Philips II, terwijl dat in feite een (bastaard)halfzuster was, en zo meer.

Op het werk van Jas is amper kritiek mogelijk; dat vereist ook een geweldige kennis van dit specifieke gebied van de middeleeuwse muziek. Zijn betoog over de Hollandse Getijdencolleges biedt een prachtig stuk Rijke Roomse Leven, en dat specifiek over het Zevengetijdencollege van de Pieterskerk en de eerste grote bevorderaar Boudijn van Swieten is belangwekkend. Ook de koorknapen en zangmeesters (de leiders van het zangkoor van de Zevengetijden) behandelt hij zo uitputtend mogelijk als in klein bestek mogelijk is. Van de zangmeester uit 1566 en 1567 is slechts de aanduiding 'meester Jan' bekend, volgens hem naar alle waarschijnlijkheid Johannes Flamingus. Daar is inderdaad wat voor te zeggen, gezien de vele door deze juist in die jaren in de koorboeken geschreven muziek, maar zou het eventueel niet Jan Gijsbertsz. Hoochconter (=contratenor) kunnen zijn, wiens

nageslacht zich Van Goyen noemde, met zijn schilderende kleinzoon Jan als bekendste vertegenwoordiger?

Jas behandelt ook de technische aspecten van de koorboeken, dus hoe ze gemaakt zijn, vooral door de schoonschrijver Anthonis de Blauwe, en waarom bepaalde muziekstukken er wel in zijn opgenomen en andere weer niet. Ook de componisten worden heel uitvoerig behandeld. Koplopers qua gekopieerde stukken zijn Jacobus Clemens non Papa en Thomas Crecquillon, thans bijna vergeten, terwijl van de bekendere Josquin des Prez aanzienlijk minder opgenomen is.

Voorts wordt het lot van de boeken vóór en na de Reformatie besproken, tot dat de zes (van de acht) overgebleven boeken in De Lakenhal terechtkwamen, vanwaar er weer vijf naar het Gemeentearchief overgebracht werden (overigens niet door toedoen van gemeentearchivaris Overvoorde, want die was toen al overleden, zodat diens portret wel gemist kan worden – al heeft hij natuurlijk wel veel voor het behoud en bekendmaken van de koorboeken betekend), tot en met de restauratie in de jaren zestig door nonnen in Oosterhout. Alleen is er wat misgegaan in de bijschriften: waar nu overal index staat, is soms inhoudsopgave correct, en de teksten op het voor- en achterschutblad zijn niet in een achttiende-eeuwse hand, maar veel eerder zeventiende-eeuws en zelfs nog waarschijnlijker eind-zestiende-eeuws.

Dit boek maakt een voor leken moeilijke materie heel leesbaar, en dat is beslist een verdienste.

PIET DE BAAR

Henk den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden. 3 Oktoberlezing 2010*. Primavera Pers, Leiden 2010. 33 p. ISBN 978-90-5997-091-5. € 7,50.

Hoogleraar Den Heijer heeft een prima en doorwrocht betoog afgeleverd. De schriftelijke uitgave daarvan kan eenieder als voorbeeld gesteld worden. De logistiek van een ontzet(tingsvloot) is inderdaad geen kleinigheid. Je staat er echt van versteld wat er allemaal niet aan te pas kwam. Systematisch wordt alles behandeld. Het doorgraven van (zee)dijken kon niet zonder slag of

stoot, en daarbij moest men voorzichtig te werk gaan. Het bij elkaar brengen van kanonnen, gotelingen, (draai)bassen en andere (vuur)wapens, en alle bijbehorende munitie, maar ook eenvoudige wapens als verrejagers (polsstokken met een scherpe punt, te gebruiken als speer) en slagwapens. De benodigde schuiten en schepen, waaronder galeien (roeischepen). De benodigde bemanningen, vaak geronseld in de steden, niet alleen ervaren zeelui, maar ook veel simpele roeiers. De onmisbare pioniers (voor grondwerk, waaronder het doorsteken van kaden), piekeniers en haakbusschieters, liefst toch wel een beetje geoefend. Alleen aan volk werd al zo'n achtduizend man ingezet.

En dan het voedsel, niet alleen voor deze vechtersbazen, maar ook voor de bevolking van steden als Delft, Rotterdam en Gouda, plus de daar verblijvende vluchtelingen uit de geïnundeerde omgeving, en uiteindelijk ook voor de hongerende Leidenaars. Ongelofelijke hoeveelheden brood, bier, kaas en haring, om maar de belangrijkste te noemen (alleen de officieren kregen lekker fruit en zuidvruchten) waren nodig en waar kon je die vinden of vorderen?

Het verhaal is heel concreet en geeft weinig aanleiding tot het maken van opmerkingen, met één uitzondering. Haast overal gebruikt de auteur de aanduiding 'het' Rijnland voor het Hoogheemraadschap van Rijnland. Er zijn echter meer Rijnlanden dan dat in de omgeving van Leiden. Het was beter geweest om het lidwoord niet zo te gebruiken. De conclusie mag wel zijn dat de logistiek bepaald niet allang aan een schrijftafel bedacht was, maar haast telkens ad-hoc op het laatste nippertje geregeld werd, met grote missers als bijvoorbeeld de inzet van té zwaar geschut op té wiebelende schuiten, maar uiteindelijk met een eigenlijk onverdiend groot succes. Maar het ontzet van Leiden was dan ook een wonder…

PIET DE BAAR

Rick Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands Roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Primavera Pers, Leiden 2011. 497 p. ISBN 978-90-5997-114-1. € 39,50.

Rick Honings is gepromoveerd op het literaire leven in Leiden in de periode 1760-1860. Waarom, zo vraag je je af bij het doorworstelen van dit vuist-

dikke boek; wat was de noodzaak van deze promotie, was dit alles niet allang bekend?

Tijdens het lezen betrapte ik mezelf er steeds weer op dat ik zat te wachten op analyses en verbanden. Waar staat het literaire Leiden in deze periode, welke invloed is er uitgeoefend? Bij het doorlezen van dit boek, schrik je van de eentonigheid die Honings laat zien. De oorzaak daarvan is niet het literaire leven in Leiden, maar is een gevolg van de insteek van Honings. Hij heeft als rode draad gekozen: de relatie tussen het literaire leven en dat wat wij 'natievorming' zijn gaan noemen. Vandaar dat de lezer met grote regelmaat onthaald wordt op een uitgebreide geschiedschrijving, waarbij Honings geen enkel nieuw licht laat schijnen op wat al lang en breed bekend is aan iedereen die een beetje is geïnteresseerd in de Leidse geschiedenis. Een veel interessantere benaderingswijze zou bijvoorbeeld kunnen zijn: de koppeling van het literaire leven aan de ontwikkeling van het 'burgerlijkheidsbesef'. Immers, rond 1800 ontstaan er allerlei burgerinitiatieven die zich vaak belangeloos en onafhankelijk van regering en stadsbestuur richten op een verbetering van de samenleving. Zaken die vaak vergezeld gaan van een hausse aan literair werk. Een andere vraag die Honings had kunnen beantwoorden is de vraag in hoeverre de ontwikkeling doorzet die in de dissertatie van W. Mijnhardt over culturele genootschappen voor de periode tot 1815 wordt gesignaleerd.

Het begon allemaal veelbelovend in 1766 met de oprichting van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, bestaande uit een aantal welwillende burgers, die de bestaande letterkunde blijkbaar uit het slop wilden trekken. Waarom ze dat wilden blijft bij Honings een beetje vaag, net als de vraag in hoeverre hun vernieuwingsdrang iets tot stand heeft gebracht. Al snel werd de *Maatschappij* ingehaald door *Kunst Wordt Door Arbeid Verkregen* (KWDAV), waarin vooral twee Leidse boekverkopers, Heyligert en Hoogeveen, een belangrijke rol speelden. Jammer dat Honings niet al te veel op dit spraakmakende genootschap ingaat. Archiefonderzoek naar de leden en naar de werkzaamheden en problemen die de leden hebben ondervonden, banden met de vrijmetselarij en met de republikeinse club rondom Daniel van Alphen en zijn vriend Pieter Burman de jonge op het buiten Santhorst in Wassenaar, is nauwelijks verricht. Tijdens het lezen vraag je je steeds weer af:

Waarom stelt Honings geen vragen aan zijn materiaal? Vragen die Honings had kunnen stellen: Wat zijn de verbanden tussen een progressief literair genootschap als KWDAV en het streven naar meer invloed op het stads- en landsbestuur? Wat is het verband tussen de literaire opvattingen van de leden en hun maatschappelijke betrokkenheid? Waarom konden de leden van KWDAV niet terecht in de Maatschappij? Was KWDAV de enige plek in Leiden waar het progressieve gedachtegoed kon gedijen? Hoe beïnvloedden de leden elkaar? Etcetera.

Als je halverwege het boek bent, dan moet je wel verzuchten: wat is de lijn die Honings aanbrengt, welk ordeningscriterium van zijn materiaal heeft hij bij het schrijven van dit boek gehanteerd? Honings lijkt vooral beschrijvend en chronologisch bezig. Iedere keer laat hij de verbanden zien tussen de gebeurtenissen in Leiden, en het daaraan verbonden dichtwerk. En ja hoor: daar komt de kruitramp weer, terwijl alles daarover onlangs al zo prachtig is beschreven in *Het fataal evenement*.

De geletterdheid van het Leidse publiek en de beschikbaarheid van vooral romans nemen aan het begin van de negentiende eeuw behoorlijk toe, mede door toedoen van alle onderwijsmaatregelen die in de periode 1795-1815 genomen waren, maar nergens heeft Honings het over de kwaliteit van het aanbod. Onderscheid tussen de kwaliteit van het beschreven literaire werk, of een nuancering van de invloed die de schrijvers op het literaire leven, maar ook op de maatschappij hebben gehad, wordt er nauwelijks gemaakt, en het lijkt wel of Honings alleen het werk van Bilderdijk, die nota bene maar een beperkt aantal jaren in Leiden woonde, kan waarderen. Honings komt in zijn karakteriseringen vaak niet verder dan: 'Geels voordracht van zijn *Gesprek op de Drachenfels (1835)* was een *hoogtepunt* [cursief De Vries]'. Ik wil weten waarom Honings dit een hoogtepunt noemt. Ik wil weten waarom Alexander Verhuell als één van de eersten een verhaal publiceert over een achterbuurtje, hoe hij tot deze publicatie gekomen is, wie hem daarbij heeft geholpen, of dit verhaal enige maatschappelijke impact heeft gehad.

Als Honings het heeft over de poëzie in de eerste dertig jaar van de negentiende eeuw, dan komt zijn analyse neer op 'poëzie was niet meer dan het uitstorten van gevoel', een analyse die mijns inziens veel te kort door de bocht is, en geen recht doet aan de onderlinge kwaliteitsverschillen tussen de literatoren. Kortom: deze studie van het Leidse literaire leven in de periode 1760-

1860 is een mooi beschrijvend naslagwerk geworden, waarin je misschien iets kan opzoeken, maar het ontbreekt volstrekt aan duiding en betekenisgeving.

COR DE VRIES

Irene Geerts en Cor Smit, *Van hallen naar huizen. Groenoord en de Groenoordhallen toen, nu en straks.* Gemeente Leiden, Groenoord C.V. (Ymere en PFC Envelopment), Libéma, Leiden 2010. 102 p. ISBN 978-90-807244938. € 24,95.

Dit boek valt eigenlijk in twee delen uiteen: de door Smit geschreven historische verhandeling over de wijk, beginnend met en vooral kort na het beleg van Leiden, en iets over de voorgeschiedenis van de hallen, en de meer recente zaken door Geerts. Smits bijdrage is gedegen en behandelt zo goed als alle terzake doende aspecten van de geschiedenis. Bovendien is die gelardeerd met heel veel leuke anekdotes en (vaak onbekend) illustratiemateriaal. Soms niet volledig adequaat, zoals een foto van een auto op de Warmonder Leede in de strenge winter van 1929, waarbij de suggestie gewekt wordt dat dit in de buurt van Groenoord zou zijn. Toch is dit het onderdeel waarop kritiek mogelijk is. Zo is de poldervorming (p. 7) uiterst zwak behandeld en ook bij andere zaken had het net wat beter of uitvoeriger gekund.

Mag dit de historisch geïnteresseerde vooral aanspreken, een zeer groot deel van het boek is gevuld met jongere geschiedenis. De Groenoordhal, later Groenoordhallen: the place to be in het Leiden van de jaren zeventig en tachtig, niet vanwege de veemarkt, maar vanwege al die onnoembaar vele andere activiteiten. Misschien was het afleggen van examens de minst geliefde reden om de hal(len) te betreden, maar tallozen behaalden hier hun papiertje – dat mocht ook wel, na al die stank van koeienvlaaien, al waren die ook nog zo grondig weggespoten. Sportactiviteiten waren veel geliefder, en ook tal van beurzen, manifestaties, optredens van popartiesten, en ga zo maar door. Met een overvloed aan illustratiemateriaal is voor elk wat wils opgenomen. Dat de sloop van de hal enorm veel Leidenaars erg aan het hart gaat, blijkt wel uit hun (nostalgische) herinneringen bij de allerlaatste bezichtiging vóór de sloophamer zou gaan zwaaien. Ook in dit boek zijn, meest in de vorm van kaderteksten, interviews met heel wat bezoekers en gebruikers van de hallen afgedrukt. En vanzelfsprekend ook de nieuwbouw-

plannen, in diverse vormen en stadia, zelfs met behoud van de hal.

Voor mensen die hier vaak kwamen is het één zwijmelen in nostalgie, vaak mooie jeugdherinneringen. Dit laatste gedeelte is ook prima verzorgd: geen drukfouten, geen elkaar tegensprekende jaartallen en dergelijke. Een boek dat de lezer achteraf geen spijt zal bezorgen!

PIET DE BAAR

Cor Smit e.a., *Noordvest en de Oude Morsch. 400 jaar uitleg, 1611-2011*. Uitgave van de buurtverenigingen Oude Morsch en Noordvest, Leiden 2011. 60 p. Geen ISBN. € 10,00.

Dit aardige boekje biedt naast vierhonderd jaar geschiedenis van de twee buurten ook een blik in de toekomst. Met name de ontwikkeling van de singelrand in het algemeen en de plannen voor het terrein rond molen De Valk in het bijzonder worden verhaald en inzichtelijk gemaakt.

Het boekje begint met een overzicht van 'Vier eeuwen van vernieuwing' door Cor Smit, en dit is voor historisch geïnteresseerden natuurlijk het meest aansprekend. Het is een prima overzicht, niet al te grote zevenmijlslaarzenstappen, maar ook geen zijpaden die zich verliezen in detaillisme. De onderwerpen die zeker behandeld moeten zijn, zijn ook behandeld, en op een dusdanige wijze dat dit slechts alle lof verdient. Natuurlijk zijn er wel wat missertjes. Vooral tekstueel zijn dat er eigenlijk wel wat onnodig veel. Maar inhoudelijk zijn er slechts een paar zaken die genoemd kunnen worden. Zo is zijn betoog over de begraafplaatsen op de bolwerken niet sterk; deze inderdaad uiterst ingewikkelde problematiek komt niet goed uit de verf. De singelrand komt überhaupt niet goed aan bod. Zo wordt beweerd dat 'Weliswaar moesten de steden tot 1876 hun versterkingen nog onderhouden, in de praktijk veranderde het karakter ervan al heel snel.' Dat jaartal schijnt te duiden op de zogenaamde Vestingwet (achteraf zo genoemd, want in de officiële documenten van die tijd werd hij nooit zo aangeduid), maar die was niet van toepassing op de steden binnen de (Nieuwe) Hollandse Waterlinie. De vele veldslagen en belegeringen tijdens de Napoleontische oorlogen hadden iedereen duidelijk gemaakt dat steden vrijwel nooit meer een beleg voor langere tijd konden doorstaan en zeker niet met zulke slechte verdedigings-

werken en aanvalsmogelijkheden voor de vijand als in het vlakke Holland. Daarom werd alle heil van de waterlinie verwacht en mochten de steden in Holland hun verdedigingswerken slopen. Zo werd al in 1816 door het stadsbestuur besloten om de stadsmuur van Galgewater tot Geregracht af te breken, zodat onder meer de Hortus uitgebreid kon worden.

Ook het verhaal over de Hoogduitse kerk aan de Lammermarkt (thans bekend onder de naam Bethlehemskerk) is niet sterk. Afgezien van veel en nare foutieve jaartallen, is het ook niet zo dat die kerk nieuw gebouwd werd in 1644. Het stadsbestuur had daar een nog slechts ongeveer dertig jaar oude brouwerij gekocht, onder meer om de Marktsteeg te kunnen verbeteren. Het aanvankelijke plan om alle bebouwing te slopen en er kavels voor woningbouw uit te geven, werd niet volledig uitgevoerd, want de mouterij bleek bij nader inzien zo groot en sterk dat die prima voor de opslag van graan dienst kon doen. Daaraan had de stad toen zeer grote behoefte aan. Om die reden werden de zolders zelfs versterkt, wat nu nog goed zichtbaar is. Hoewel op de begane grond en daarboven op extra zolders ook nog heel wat graan opgeslagen had kunnen worden, wilde men blijkbaar de (Hoog)Duitssprekende nieuwe inwoners van Leiden van calvinistische snit niet langer teleurstellen en hen een eigen kerk en Duitssprekende predikant geven. Dat moest dan maar, haast tegen beter weten, in die mouterij gebeuren, die daartoe aangepast werd. Het probleem van de graanopslag was daarmee nog steeds niet goed opgelost, met als gevolg dat er in 1650 een zeer grote 'korenspijker' op het terrein van de Stadstimmerwerf gebouwd moest worden.

Na dit mooie historische overzicht komen afzonderlijke zaken in kort bestek aan de orde. Zo behandelt Frits van der Mark heel kort de geschiedenis van het Academisch Ziekenhuis aan de Eerste Binnenvestgracht. Niets dan lof daarvoor. Dezelfde auteur behandelt ook 'De bom op het Volkenkundig Museum'. Afgezien van de onbeholpen aanduiding van het museum (het heette Rijksmuseum voor Volkenkunde) vormt dit verhaal een bron van verwarring. Zwaarder nog werd namelijk ook het Rijksmuseum voor de geschiedenis der natuurwetenschappen (het latere Museum Boerhaave) in een afzonderlijk gebouw aan de Steenstraat getroffen, en op de plek van de daar weggebombardeerde uitbouw stond inderdaad een wit herdenkingskruis; die uitbouw is na het vertrek van Museum Boerhaave en

de ingebruikname door het Museum Volkenkunde weer min of meer gereconstrueerd.

Herma Geboers, voorzitter van de buurtvereniging Noordvest, behandelt het 'boeiend verleden en spannende toekomst' van die vereniging kort, zoals ook Niels Menken, secretaris van buurvereniging De Oude Morsch, dat voor zijn 'gezellig en actief buurtje' doet. Vrijwilliger in het Stadslab Jeroen Maters bespreekt de plannen rond 'Quartier Leyden: een nieuwe culturele, creatieve, bruisende wijk rond de oude binnenstad' en het 'Singelpark als groene omlijsting van de binnenstad', waarin de plannen met 'internationale allure' van deze Leidse denktank kort aangeduid worden. Geboers stelt de vraag 'Wordt de Lammermarkt de groene entree van de binnenstad?' en presenteert wat plannen. Corine Hendriks, bestuurslid van Noordvest, behandelt de (onder de buurtvereniging De Oude Morsch ressorterende) 'tuin van Museum Volkenkunde als deel van stad én museum' en Cor Smit doet dat voor 'Het E.on-terrein als industrieel landschapspark'. Een 'Historische wandeling door de wijk' en een literatuurlijst voltooien het geheel.

Al met al is het een leuk en niet duur boekje, dat de lezer veel inzicht zal verschaffen.

PIET DE BAAR

Olga van der Klooster, *Van Leidse schilders mette groote Quast. Historische buitenkleuren in de Sleutelstad*. Primavera Pers, Leiden 2011. 103 p. ISBN 978-90-5997-105-9. € 14,50.

Dit deel van de serie 'Bodemschatten en bouwgeheimen' is gewijd aan verfwerk. Het begint met een verhandeling over het Leidse schildersambacht. Dit hoofdstuk is eigenlijk amper een bijdrage van de schrijfster, maar van haar man, die het grootste deel van het historisch onderzoek verricht heeft. Helaas moet geconstateerd worden dat hij zijn werk niet zo heel erg goed gedaan heeft. Het gaat te ver om op alle slakjes zout te leggen, maar de hele teneur vermag mij niet aan te spreken. En er zitten zaken in die de lezer snel op het verkeerde been zetten. Zo is de aanduiding Broedergenootschap voor de (ambachts)broeder- en zusterschap van Sint Lucas (van de schilders) onjuist en hield deze zijn missen niet in de Hooglandse kerk, maar in ieder geval van

1515 tot 1556 in de Pieterskerk (zoals in ons *Jaarboek* 1998 p. 51 te lezen valt). Ook zitten er foutieve lezingen in de weinige citaten die gegeven zijn, zoals bijvoorbeeld het merkwaardige 'Bretek' [betrek?] op p. 15. Zelfs zonder de originele tekst gezien te hebben, kan gezegd worden dat er 'pretext' moet staan, dus voorwendsel. Ook een voornaam Yonk is in Leiden nooit eerder gesignaleerd. Op p. 16 is een 'inschrijving van Jan Nortier als leerling bij de Leidse kladschilder Abraham Nortier, 1684' afgebeeld. Maar dit slaat nergens op; zoals in het stuk te lezen valt was het een verklaring ten overstaan van Staalmeesteren, en die hadden niets met kladschilderwerk van doen, maar alles met het verven van textiel. Dat niet Jan een leerling was van Abraham, maar andersom, en dat ze niet Nortier heetten maar Mortier, zullen we dan maar niet extra aanrekenen. Overigens was ook een bronvermelding niet overbodig geweest.

Wat weer wel zeer nuttig is, is een – zij het erg summier – overzicht van de belangrijkste verffabrikanten in Leiden. Dat voegt inderdaad heel wat aan onze kennis toe. Ook zeer verdienstelijk is het hoofdstuk over verfmiddelen en verf- en imitatietechnieken. Voor dat oude technische gebeuren zijn er ook diverse musea in Nederland. Helaas wordt alleen diep ingegaan op het regionale Sikkens-verfmuseum in Sassenheim, maar een lijstje van alle musea, ook als die een onderdeel van een groter museum zijn, zoals bij het Openluchtmuseum in Enkhuizen, of maar een deeltje ervan behandelen, zoals verfmolen De Kat in de Zaanse Schans, had de lezer een veel bredere oriëntatie geboden. Maar aan de hand van Leidse voorbeelden wordt toch wel een goed beeld voor de lezer geschetst. Vooral over de verschillende toegepaste kleuren wordt veel verteld en toegelicht aan de hand van oude afbeeldingen, die je nu soms met een ander oog bekijkt. Van veel kleuren wordt ook uitvoerig besproken welke grondstoffen eraan ten grondslag liggen. Dankzij diepgaand onderzoek naar vroegere verflagen, het zogenaamde Leidse kleurenproject 2007-2011, is veel kennis vergaard. Door het afschrappen van laagje na laagje is te reconstrueren wanneer bijvoorbeeld lichtere of juist donkerder tinten in de mode waren. Daartoe worden zogenaamde kleurentrapjes gemaakt, waarvan er ook enkele afgebeeld zijn. Helaas wordt niet goed duidelijk in hoeverre bepaalde kleuren grondverf of aflaklaag zijn en of ter plaatse van het kleurentrapje mogelijk verflagen ontbreken omdat ze ooit heel grondig weggeschuurd zijn.

Dit alles culmineert als het ware in de kleurstalenkaart, die zelfs in de vorm van een aparte bijgevoegde kaart *Het Leidse kleurenpalet* zeer indringend gemaakt is. Leuk en origineel, zelfs zo origineel dat veel van de aangetroffen kleuren een Leidse naam gekregen hebben, zoals Vlietgroen, Maregrijs, Boerhaavebruin en ga zo maar door. Het nut daarvan lijkt uiterst twijfelachtig; niet alleen is het pure fantasie, maar te vrezen is dat een verfwinkel buiten Leiden niet meteen zal weten wat precies met Lakenhalwit bedoeld wordt. Als er dan toch geen oude namen bekend zijn, is het beter om maar met moderne nummers (codes) te werken, zoals de RAL-staalkaart of zo. Nu kun je nooit vergelijken en elders zullen ze wel niet snel die rare Leidse namen overnemen.

In een behandeling van het kleurenproject worden heel wat panden besproken waarvoor een kleuradvies is afgegeven in de afgelopen jaren. Deze wekken echter sterk de indruk subjectief gekozen te zijn. Wat moet je ook als je kleurentrapje onthult dat er in de loop der eeuwen ettelijke uiteenlopende kleuren gebruikt zijn? Althans, de ratio achter de keuze is niet altijd duidelijk, en dat wordt nog minder in een geval als bijvoorbeeld bij Rapenburg 67, waar voor de gevelbeëindiging en kozijnen werd geadviseerd: zandsteengroen. Maar die kleur staat weer niet op de kleurstalenkaart…

De kleuradviezen hebben geleid tot op zijn minst opvallend te noemen schilderwerk. Sommigen zullen het zelfs kakelbont noemen, erg afwijkend van het gebruikelijke. Hoe verdienstelijk ook voor wat de historie betreft, dit project leidt wel tot een scheiding der geesten: de een vindt het een té grote verandering, die het stadsbeeld onrustig maakt, de ander vindt het wel leuk en een broodnodige variatie op de saaiheid van nu, met verwijzing naar zuidelijker landen waar heel wat meer extreme verschillen bestaan. Tja, over smaak valt nu eenmaal niet te twisten, of toch wel?

Het geheel wordt besloten met de noten. Prima, maar de manier van citeren van archiefbronnen schiet hopeloos tekort. Om slechts een *pars pro toto* aan te halen: in noot 12 wordt een nr. 5164395 uit Stadsarchief III genoemd. Maar zulke hoge nummers bestaan daar niet. Het moet dan ook gesplitst worden in 516, als aanduiding van het archief, en inv.nr. 4395 daarbinnen. Zo wordt de lezer tot blindeman gemaakt.

De conclusie mag zijn dat dit een verdienstelijk boek is, dat een *terra incog-*

nita redelijk goed verkent, maar dat aan te veel kinderziektes lijdt. Een gewijzigde herdruk zou zeer welkom zijn.

PIET DE BAAR

Elske Gerritsen, *Zeventiende-eeuwse Architectuurtekeningen. De tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek.* Waanders Uitgevers en Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Zwolle 2006. 287 p. ISBN 90-400-9117-X. € 39,95.

Dit kloeke boek imponeert bij eerste aanblik: heel veel afbeeldingen in kleur, voorzien van uitvoerige bijschriften. Helaas zit er veel discrepantie tussen bijschriften en hoofdtekst, een overigens tegenwoordig maar al te vaak voorkomend en betreurenswaardig verschijnsel. Er zitten verder in de hele tekst nogal wat missertjes en slippertjes, maar iedereen weet dat je op het laatst blind wordt voor je eigen foutjes, dus daar zullen we maar niet al te hard over vallen; ze zijn ook niet echt storend of ingrijpend.

Men kan zich afvragen wat dit boek met zijn erg landelijk klinkende titel voor Leiden betekent. Misschien kan het belang ervan het best geïllustreerd worden aan de verhouding afbeeldingen afkomstig uit de verschillende archieven en collecties. Naast illustraties van algemene aard, vooral titelbladen van boeken, gravures van ontwerpen van gebouwen buiten Nederland en dergelijke, 35 stuks, de zeer diverse collecties van Monumentenzorg (28 stuks) en het Nationaal Archief (21), is het Archief Leiden met 45 illustraties (en nog 6 uit de Universiteitsbibliotheek en één uit het Hoogheemraadschap van Rijnland alhier) tegen de archieven van Utrecht (19), Den Haag (13), Amsterdam (10), Dordrecht (6) en Haarlem en Rotterdam (elk 4), plus nog eens veertien illustraties uit tien andere archieven en collecties, de absolute koploper als leverancier van illustraties – en sommige daarvan bestaan zelfs uit een reeks tekeningen. Met de tekst is het evenzo: Leiden is telkens haast het brandpunt van alle betogen en levert steevast voorbeelden. Daarmee moeten we toch wel tot in de perfectie op de hoogte raken hoe de ontwerp- en tekenpraktijk in Leiden in de zeventiende eeuw was? Dat zou je denken, maar daar is nog het nodige over te zeggen.

Het boek begint met een terugblik op het tekenen in de zestiende eeuw, toen de praktijk begon te ontstaan die in de zeventiende eeuw hoogtij zou

vieren. Daarna komen de ontwerpers aan bod, vervolgens de functie van de tekening in het ontwerp- en bouwproces en het vierde hoofdstuk is gewijd aan de tekening als 'artefact', waarin ingegaan wordt op de manier van tekenen. Waar het de ontwerpers betreft wordt eerst nagegaan of architect in die tijd al een volwaardig beroep was (conclusie: eigenlijk niet) en wie er in de praktijk dan wel tekeningen maakten, zoals aannemers (voor eenvoudige klussen en vooral in de burgerbouw) en in stadsdienst zijnde steenhouwers (met name in de zestiende eeuw), timmerlieden (door de auteur steevast timmermannen genoemd), metselaars en een zeldzame landmeter. Overigens begint het al meteen met het begrip 'stadsdienst' te knellen: zij maakt de lezer onvoldoende duidelijk dat in ieder geval in Leiden deze mensen niet ambtenaar met een vast salaris waren, maar zelfstandige aannemers die het privilege hadden om – waar het kon – als monopolist voor de stad te mogen werken op declaratiebasis. Dat die declaraties hoger waren dan bij werk voor derden, is logisch. Pas wanneer iemand zonder bedrijf aangesteld werd, zoals Arent van 's-Gravesande, kreeg die een vast salaris, maar mocht voor derden blijven ontwerpen en toezicht houden, mits dat de stadszaken niet benadeelde. Toen Willem van der Helm hem min of meer opvolgde, moest die zijn bloeiend timmerbedrijf opgeven in ruil voor een vast salaris en de mogelijkheid om met werk voor derden bij te verdienen. Na hem zouden er nog enkele vergelijkbare professionals zijn, maar aan het begin van de achttiende eeuw ging men weer terug op de in wezen zestiende-eeuwse praktijk, waarbij de stadstimmerman en -metselaar de ontwerpen en tekeningen maakten. Alleen traden ze toen niet meer op als aannemer van werken voor derden.

Graag zou ik als het ware aan het handje meegenomen worden naar een kamer waar een tekenaar bezig was om over diens schouder toe te kijken. Wat voor soort papier gebruikte hij (als zelfs olifantsformaat te klein was, dan maar eindeloos vellen er aan vastplakken?), hoe berekende hij zijn schaal, begon hij met een passer gaatjes in het papier te prikken voor de hoofdstructuur, trok hij eerst lijnen met een griffel en daarna pas met potlood, wanneer gebruikte hij inkt en welke soort: gitzwarte, die goed in het papier drong, of een beetje waterige bruine inkt, die bij een foutje redelijk goed weg te wissen viel, wanneer gebruikte hij arceringen of aquarelachtige verf en welke (standaard?)tinten waren daarbij favoriet? Zit er ook een chronologische ontwikkeling in de manier van tekenen en inkleuren, of is dat per architect te

individueel? Is bij tegen het licht houden de ene tekening zonder één gaatje, terwijl een andere, door het veelvuldig gebruik van een passer, wel op een vergiet lijkt? Is op die manier eventueel een kopie van een origineel te onderscheiden? De auteur schijnt – als veel anderen die beter zouden moeten weten – zich niet te realiseren dat sommige tekeningen, met name die een brede gevel weergeven, het linkerdeel van de gevel anders afbeelden dan het rechterdeel, maar dat bij het beoordelen eerst de ene helft met een blanco vel papier afgedekt werd en dan de andere, waarna de beslisser(s) een keuze kon(den) maken. Soms is van een gevel die beslist uit drie delen moest bestaan, slechts het middengedeelte en één vleugel getekend; het voorstellingsvermogen van de beslisser(s) was groot genoeg om het ontbrekende er zelf bij te denken. Zit ook hier een ontwikkeling in? Immers, na 1650 wordt het meer gebruikelijk om varianten op een los vel papier te tekenen en dat zodanig uit te knippen dat het op een deel van de hoofdtekening gelegd kon worden, of zelfs vastgeplakt, zodat de bouwheer het flapje op kon lichten. En toen dat ook weer minder populair werd, tekende de architect toch maar een reeks varianten op vergelijkbare losse vellen, met misschien wel als beste voorbeeld de reeks tekeningen van Willem van der Helm voor de Morspoort. Allemaal vragen waarop je amper een antwoord vindt in dit boek. En dat in een boek dat juist de suggestie wekt het eens goed duidelijk te maken.

Hoe verdienstelijk dit boek ook mag zijn (zeker waar het Leidse bouwkundige plannen betreft), dit blijft toch wel een groot gemis.

PIET DE BAAR

Huib Zuidervaart, Frans van Lunteren, Hans Hooijmaijers, David Baneke en Dirk van Delft, *Frederik Kaiser (1808-1872). Schepper van de 'nieuwe' sterrewacht.* Uitgave ter gelegenheid van de restauratie van de in 1860 opgeleverde Leidse Sterrewacht. Genootschap Gewina/Huygens ING, Den Haag 2011. 80 p. ISBN 978-90-804046-0-1. € 9,95.

Dit boekje, eigenlijk een overdruk uit het tijdschrift *Studium. Tijdschrift voor Wetenschaps- en Universiteitsgeschiedenis*, is behalve een hommage aan Frederik Kaiser ook een gedenkschrift in het kader van de grondige restauratie van de Sterrewacht, die ook nog eens anderhalve eeuw bestond. Zuidervaart behandelt de biografie van Kaiser, een gekweld man met een

missie. Het is eigenlijk een epos van iemand die op achttienjarige leeftijd als observator aangesteld werd, toen (in 1826) een gering baantje, en het na ongelofelijk lang zeuren toch maar voor elkaar kreeg dat er in de Hortus een fonkelnieuwe sterrewacht tot stand kwam. Dit gebeurde overigens zonder dat hij zich er diepgaand mee mocht bemoeien, zij het uiteindelijk toch redelijk naar zijn ideeën, eerder al in tekeningen van J.W. Schaap vastgelegd, gerealiseerd. Architect Henri Camp hoefde die eigenlijk alleen maar te actualiseren en detailleren.

Frederik, eigenlijk Friedrich, was een zoon van Johann Wilhelm Kaiser, die in 1818 tijdens een bezoek aan zijn geboorteregio Nassau-Dietz overleed. Zijn oudste zoon werd verder opgevoed door zijn broer, Jan Frederik Kaiser, die op zijn petekind zijn grote passie overbracht: het observeren van de sterrenhemel. Deze oom overleed echter in 1823, maar door hard werken en het ontmoeten van hem goedgezinde relaties werd hij dan toch maar observator in Leiden. Ook daar verrichtte hij baanbrekend werk, met als resultaat een eredoctoraat, het lectorschap, buitengewoon hoogleraar en uiteindelijk in 1844 gewoon hoogleraar. In een aantal kleine teksten worden tal van facetten van Kaiser behandeld: de sociale stijger, de broer (van twee talentvolle jongere broers), de docent, de astronoom, de kwakkelende tobber, de netwerker, de strateeg, de mopperaar, de historicus, de 'afgeleefde' die kon omslaan in 'een vurigen enthousiast' en: de stervende. Op deze manier wordt een indringend beeld van deze man geschetst.

Van Lunteren behandelt de spanning tussen de populaire sterrenkunde van Kaiser en de orthodoxe theologie, die daarin niet geloofde. Eigenlijk gaat het meer over de publicaties van Kaiser en de ontvangst daarvan bij het publiek. Helaas zijn geen oplage-aantallen bekend en is ook weinig te zeggen of zijn boeken als hete broodjes over de toonbank gingen of winkeldochters werden. Hooijmaijers bespreekt het instrumentarium van de Sterrewacht. Kaiser wilde alleen het allerbeste materiaal hebben, maar dat was natuurlijk niet altijd haalbaar. Hoewel vanzelfsprekend vrij technisch, leest zelfs deze bijdrage zonder problemen voor iemand die niet erg goed op de hoogte is. Kortere bijdragen zijn er van Baneke over het archief van de Sterrewacht in verleden, heden en toekomst (een groot deel is geconserveerd en gescand, zodat dat digitaal te raadplegen is) en van Van Delft over de restauratie van de Sterrewacht, met alle perikelen vandien, van 2009-2011.

Er zijn maar weinig slakjes gevonden, zodat de baal zout overbodig is. Alleen doet de datering van een portretfoto van Kaiser (p. 35) merkwaardig aan: omstreeks 1860, terwijl circa 1870 eerder voor de hand ligt. Dit was dan een nog vrij recente foto voor het maken van een postume lithografie in 1873 (p. 7); dat die gemaakt is naar deze foto, leert een nauwkeurige vergelijking meteen.

Al met al is het een leuk boekje over een best wel interessant onderwerp en persoon.

PIET DE BAAR

Harry Fennes, *Missie geslaagd. Van Heerenschool tot De Wilbert van stof ontdaan. Nieuwtjes over het Rijndorp Katwijk 1831-1966.* Astrid van der Valk, Katwijk 2011. 104 p. ISBN 978-90-9026416-5. € 14,95.

Onder de titel 'Van stof ontdaan' schreef de auteur stukjes voor het blad van de rooms-katholieke parochie Katwijk en een tweetal series voor het weekblad *De Katwijkse Post*. Deze zijn nu gebundeld in dit boek. Dat is te merken, want er is amper een eenheid ontstaan. Ook valt op dat de auteur in zijn actieve leven heel wat anders gedaan heeft dan het schrijven van literatuur, want de leesbaarheid is niet overal optimaal. Maar deels wordt dat gecompenseerd door de aardige jeugdherinneringen, die heel scherp zijn omdat hij tegenover het klooster met internaat woonde. Dit werd van 1830 eerst door Jezuïeten geleid, als een gymnasium Sint Willibrordus College, bestemd voor katholieke jongens 'uit den beschaafden stand', het Heerenschool, en vanaf 1929 door paters Franciscanen-minderbroeders als een opleiding voor missionarissen.

De auteur heeft zich vooral afgevraagd wat er geworden is van het kerkhofje van de paters Jezuïeten op het terrein. Daaromheen heeft hij veel andere bijdragen gegroepeerd. De boerderij die de paters runden, die melk, boter en vlees voor paters en leerlingen leverde; de tuinen die voor groenten en fruit zorgden; de vele gebouwen met hun specifieke functies en geschiedenis; de oorlog, met twee bombardementen met heel veel schade; het leegroven van wat nog gespaard en bruikbaar was; en de naoorlogse wederopbouw – het wordt allemaal behandeld. Vooral de oorlog krijgt veel aandacht, mede ook

omdat een soort memoires van pater Patritius Mikx (1907-1981) ontdekt zijn en letterlijk weergegeven worden. Als pater-econoom had deze de zorg voor gebouwen en terreinen; zo liet hij in de hongerwinter heel wat bomen in het park kappen om de wonderkacheltjes van de kleumende en hongerende Katwijkers nog enigszins van brandstof te voorzien. Daarom werd hij wel 'de bomenpater' genoemd. Die memoires zijn heel indringend en bieden ons een inkijkje in een zeer nare tijd, die de betrokkenen ongelofelijk veel extra werk en zorgen gaf. Het is verbazingwekkend dat mensen als architect Hugo van Oerle zo vaak van Leiden naar Katwijk reisden om daar schade in ogenschouw te nemen, plannen voor herbouw en wat al niet te maken. Dat heeft achteraf de betrokkenen niets opgeleverd en alleen maar veel tijdverlies opgeleverd, nog daargelaten dat het reizen in oorlogstijd ook niet altijd even aantrekkelijk was. Toen de Duitsers het pand volledig vorderden was wel duidelijk dat alle moeite tevergeefs geweest was, en na de oorlog liep veel heel anders dan tijdens de oorlog gedacht. Toch vormt deze klachtenlitanie (Oorlogsonthullingen 1942-1945) een belangwekkend inkijkje in een zorgelijke tijd.

In 1963 verhuisde het missiecollege naar Venray en kwam het gebouwencomplex in eigendom van de Stichting franciscaanse Bejaardenzorg, met als bedoeling dat het een verpleeghuis voor ouderen zou worden. De Stichting Bejaardenzorg Katwijk realiseerde uiteindelijk het verpleeghuis De Wilbert in het gebouwencomplex, dat nog steeds indrukwekkend groot langs de Oude Rijn staat.

Zoals ieder boek heeft ook dit zeer zeker veel verdienstelijke aspecten, maar zeker voor de geschiedenis van het Jezuïetencollege kan de lezer beter terecht bij Paul Begheyn s.j. en H. Tromp in hun publicatie *Katwijk 1831-1981*, die in het boek overigens nergens genoemd wordt.

PIET DE BAAR

Mag Oostenrijk, *Één dorp, twee heerlijkheden. De weg van Tolbert naar Poelgeest*. Uitgeverij Van den Berg, Katwijk 2010. 224 p. ISBN 978-90-808181-9-4. € 14,95.

Dit boek is als het ware het epos van Berend Hoff uit Tolbert bij Groningen,

die in 1886 (of al in 1884?) vertrok naar Duivenvoorde te Voorschoten, waar hij tuinjongen werd. Later werd hij tuinbaas van Oud Poelgeest te Oegstgeest. Uit zijn aantekeningen, lijkend op memoires, heeft zijn kleindochter een deel van dit boek samengesteld. Het is niet een geschiedverhaal op de gebruikelijke manier, maar deels een min of meer geromantiseerd verhaal. En dan gaat het wel eens fout, zoals bij het verhaal over het vellen van een dikke, zware eik (p. 10): 'de knoestige wortels en allerlei uitsteeksels moeten nu afgezaagd worden om vermalen te worden tot fijne houtsnippers'. Maar in 1887 werd hout niet versnipperd: alle spaanders en onbruikbare onderdelen van een boom werden door de houthakkers in hun kachel verbrand – de spaanders volgen de bijl, zoals dat toen uitgedrukt werd. En soms wordt een situatie uit bijvoorbeeld 1843 weergegeven alsof die in 1887 speelde of nog bestond. Maar over het algemeen moet gezegd worden dat alles heel geloofwaardig overkomt, al zou een kasteelheer zich tegenover zijn tuinknecht bij het aanschouwen van de familieportretten niet gauw laten ontvallen: 'Kijk, dat zijn mijn ouders, Nicolaas en Henriëtte.' Het weergeven van feiten in de vorm van dialogen is een heel gevaarlijk métier!

Gelukkig is er ook een groot deel van het boek gebruikt voor de letterlijke weergave van de aantekeningen van Berend Hoff. Deze stamde uit eenvoudige ouders en verloor zijn vader toen hij vier jaar oud was. Omdat de weduwe nog twee andere kinderen had, ging Berend naar zijn oom Berend, die hem maar korte tijd hield en hem uiteindelijk weer terugstuurde naar zijn moeder. Zij was niet al te gezond en het wordt dan ook een verhaal vol rampen. Hoewel Berend goed kon leren, moest hij op negenjarige leeftijd al naar het land, onder meer als oppasser van loslopende koeien. Het zijn mooie jeugdherinneringen, maar de doorslaggevende periode, toen hij tuinknecht in Voorschoten werd, wordt helaas niet verhaald, laat staan nog latere perioden. In het tweede deel speelt dan ook niet hij, maar de eigenares van kasteel Oud Poelgeest, juffrouw Arnoldine Leonie Willink, de hoofdrol. Dankzij haar brieven en ansichtkaarten aan (de vrouw van) haar tuinbaas wordt ons een inkijkje geboden in de relatie tussen een deftige dame en een vertrouwd personeelslid, een beetje paternalistisch van de ene kant en een beetje serviel van de andere kant. Zo waren de verhoudingen toen nu eenmaal.

Weer later wordt het verhaal een soort autobiografie. Ondanks deze wisselende stijlvormen qua compositie en boeiend of niet qua inhoud, voor wat de

informatie over de twee buitenplaatsen betreft, is het goed dat dit boek is verschenen.

PIET DE BAAR

Dirk van Delft en Jaap Polak, *Eene verzameling ontplofbare toestellen. De juridische strijd van Kamerlingh Onnes om de koudste plek op aarde*. Kluwer, Alphen aan den Rijn 2008. 56 p. ISBN 978-90-13-05682-2. € 12,50.

Dit boek is op het eerste gezicht eerder een fotoboek dan een leesboek. Vandaar ook het onhandig groot liggend formaat, veel geschikter voor enkele van de foto's dan voor teksten. Nu zijn foto's vaak heel instructief en vervangen duizend woorden. Maar zeker de inleiding van Van Delft, onder meer hoogleraar materieel erfgoed van de natuurwetenschappen, mag niet overgeslagen worden. Hierin geeft hij een prachtig overzicht van het getouwtrek om het beste laboratorium voor lage temperaturen ter wereld te maken. Het kostte Heike Kamerlingh Onnes meer dan drie jaar vertraging bij zijn proefnemingen, maar ieder nadeel heeft zijn voordeel: nu had hij alle tijd om zijn voorbereidingen te perfectioneren. Het verhaal begint met een terugblik op het ontstaan van het terrein waarop het laboratorium stond: de kruitramp van 1807. Helaas is daarvoor slechts verouderde literatuur gebruikt. Het physisch laboratorium werd door Kamerlingh Onnes steeds aangepast en het onderzoek bloeide als nooit tevoren. Maar voor zijn experimenten had hij allerlei ingewikkelde machinerieën en veel grondstoffen nodig. In 1895 waren er klachten over mogelijk ontplofbare stoffen die op een slordige manier opgeslagen zouden zijn, en de gemeente wilde daar het fijne van weten. Door baldadige jeugd werden er vernielingen aangebracht en wethouder Dekhuyzen kwam poolshoogte nemen of dat echt geen ramp zou kunnen veroorzaken. Helaas zijn de bescheiden over de aanvraag van een hinderwetvergunning bij de gemeente verbrand in 1929, maar het dossier van Kamerlingh Onnes en Curatoren van de Universiteit is er nog. Van Delft behandelt dat uitvoerig, maar is soms niet helemaal consequent. Zo wordt de eerste luitenant aan de pyrotechnische werkplaatsen te Delft op p. 13 Guij van Pittiers en op p. 18 Gey van Pittius genoemd; de officiële schrijfwijze is Geij van Pittius. Het is zonder meer een lezenswaardig verhaal. Het eindigt

met een explosie in 1956 in dat laboratium, die – mogelijk door de vele strenge eisen uit vroeger tijd – nog alleszins redelijk afliep. Dit soort inrichtingen is nu eenmaal niet van alle gevaar ontbloot.

Hierna volgen twintig foto's met uitvoerige (tweetalige) bijschriften. Als er personen op zijn afgebeeld, is moeite gedaan om ze te identificeren. Alleen bij nummer 11 is dat achterwege gebleven, terwijl (of omdat) de namen in de rand zijn genoteerd. Bovendien wordt verwarring gezaaid of de foto uit 1910 of 1919 dateert, omdat beide jaartallen voorkomen. Behalve Kamerlingh Onnes zelf zijn afgebeeld J.P. Dalton, Wander Johannes de Haas (assistent in 1910), Claude Auguste Crommelin (toen eerste conservator), Jacob Clay (student in 1900), mej. Tetje Clasina Jolles (student in 1903), mej. Geertruida Luberta Lorentz (assistent in 1910, dochter van prof. Lorentz), Simon Willem Visser (assistent in 1910), Johannes Petrus Kuenen (student in 1884) en Cornelis Braak (student in 1899). De foto zal dus in 1910 genomen zijn, mogelijk ter gelegenheid van een reünie, promotie of jubileum. Sommigen van de geportretteerden waren ook in 1919 nog wel in dienst, maar de voorkeur gaat uit naar 1910. Foto nummer 6 dateert niet van omstreeks 1900, maar moet veel ouder zijn, zelfs nog van vóór 1867, toen het Fysiologisch Laboratorium aan de Zonneveldsteeg in gebruik genomen werd. De jurist Jaap Polak, hoogleraar bestuursrecht en lid van de afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State, behandelt een aantal rechtskundige aspecten van de Hinderwet. Zijn conclusie is dat de gang van zaken en de uitkomst ervan tegenwoordig niet zo heel veel af zou wijken, al had een gedoogbeschikking Kamerlingh Onnes wellicht veel emoties bespaard.

Een op zich kleine episode op een paar vierkante meter meer dan een eeuw geleden blijkt maar weer eens heel wat lees- en kijkstof op te leveren!

PIET DE BAAR

Jetteke Bolten-Rempt (red.), *Bagage. Leids monument voor de vervolgde en vermoorde joodse stadgenoten.* Primavera Pers, Leiden 2010. 112 p. ISBN 978-90-5997-096-0. € 12,50.

Dit kleine boekje is zelf een monument voor de joodse Leidenaars, terwijl het gaat over monumenten daarvoor. Het project 'Bagage' wordt uitvoerig uit de

doeken gedaan. De Israëlische kunstenaar Ram Katzir vertelt hoe hij op het idee is gekomen om dat vorm te geven in de gedaante van zes stenen koffers, die meteen opgepakt zouden kunnen worden om te gaan reizen – richting vernietigingskampen, maar dat wisten de meesten niet. Op diverse plaatsen zijn deze koffers neergezet, zoals op de Vliet, in de Herensteeg, vóór het voormalige Politiebureau in de Zonneveldstraat en aan de overzijde van die straat en bij het joodse weeshuis aan de Roodenburgerstraat. Aan dit thema hebben diverse medewerkers een bijdrage geleverd, zoals burgemeester Henri Lenferink, prof. Hans Blom en Remco Campert. En tot slot is er een overzicht van 'Aan de Tweede Wereldoorlog gerelateerde monumenten in Leiden', door Bolten. Aangezien in dit jaarboek (2003 p. 135-157) door mij al eens een soortgelijk overzicht gegeven is, noodt dit uit tot vergelijken. En dan komen er toch wel enkele verschillen aan het licht. Vanzelfsprekend zijn dat de monumenten die pas na 2003 tot stand gekomen zijn, maar ook in de door beiden genoemde zitten wel verschillen. Zo meldt Bolten dat het monument aan de Haagsche Schouwweg ontworpen is door A. Glansdorp en het beeldhouwwerk gemaakt door Gerard Koppen, waar in het jaarboek de naam als Hoppen gespeld wordt. Aart Glansdorp, kunstschilder te Hillegersberg, en Gerard Hoppen, beeldhouwer uit Rotterdam, blijken de juiste personen te zijn. Wat het huisnummer van het Weeshuis aan de Hooglandsekerkgracht betreft, heeft Bolten het met 19 accurater dan ik met nummer 17. Van de plaquette die in het Stedelijk Gymnasium aan de Fruinlaan aanwezig is, meldde ik dat die op 6 september 1946 onthuld werd, en Bolten op instigatie van een boek over het Gymnasium 'eind mei' van dat jaar. Het blijkt echt op 6 september geweest te zijn. Dan het reliëf boven de toegangsdeur van de Hartebrugkerk: het was mij niet gelukt te achterhalen wanneer dat geplaatst was, maar Bolten heeft gevonden dat het gemaakt is door de kunstenaar Jules Rummens uit Roermond en vervaardigd op de NV Kleiwarenfabriek Sint Joris te Beesel; het is volgens de *Leidsche Courant* geplaatst in de eerste dagen van mei 1949. Zij noemt nog extra een gebrandschilderd raam in de Raadszaal van het Stadhuis, waarin onder meer prof. Telders, de Duitse terreur en de Bevrijding en Wederopbouw uitgebeeld zijn, en een plaquette ter herdenking van twee medewerkers van de Universiteitsbibliotheek. Wat zij niet noemt en waar ik ook pas later zekerheid over heb gekregen, is een gedenksteen in het Stadsbouwhuis voor omgekomen medewerkers van Gemeentewerken. En op

6 februari 1946 werd in de hall van de oude studentensociëteit aan de Breestraat een gedenksteen onthuld; of die de brand van december 1959 overleefd heeft en nu aanwezig is in de nieuwe Sociëteit Minerva, is mij niet bekend. Het door mij gemelde monument voor de Joodse Leidenaars op de Joodse begraafplaats in Katwijk werd niet in 1947, maar op 20 februari 1949 onthuld; het was een ontwerp van M. Hertz junior En het slechts aangestipte monument voor prof. Telders in het Academiegebouw blijkt te zijn een gedenkplaat in het Klein Auditorium, op 6 april 1950 onthuld; de kop was gebeeldhouwd door L.O. Wenckebach. Daarmee wordt zo'n overzicht toch weer completer.

Dit aardige boekje voegt niet geweldig veel toe aan onze kennis, maar het is, zoals gezegd, zelf een soort monumentje, dat als zeer lezenswaardig bestempeld kan worden.

PIET DE BAAR

A.Th. van Deursen, *In Katwijk is alles anders. Een christelijk dorp ontmoet de wereld 1940-2005*. Bert Bakker, Amsterdam 2011. 463 p. ISBN 978-90-351-36571. € 29,95

Kort voor zijn overlijden heeft professor Van Deursen nog een flinke pil van een boek afgeleverd; misschien niet zijn magnum opus, maar toch een boek dat gezien mag worden. Het behandelt op een voorbeeldige wijze de geschiedenis van Katwijk in de periode van de oorlog tot de fusie met de gemeenten Rijnsburg en Valkenburg.

Het is wel even wennen aan de manier van schrijven van Van Deursen: heel erg veel heel korte zinnetjes, waardoor het wat staccato overkomt, als het ware mitrailleurvuur. Maar eenmaal daaraan gewend, leest het boek als een trein, want met zo'n gelouterde schrijver verveel je je niet. Dat het boek de nodige cliffhangers heeft en gezocht mooie eindwoorden, vergeeft men de auteur dan snel.

Opmerkelijk is ook dat het boek zo spaarzaam geïllustreerd is, waarbij bijvoorbeeld de foto op p. 225 vrijwel identiek is met die op p. 174. Al verwacht niet iedereen meteen een fotoboek, er worden heel veel gebouwen genoemd – vooral kerken – waarvan toch heel veel foto's zullen bestaan. Voor autoch-

tone Katwijkers, die die kerken of andere gebouwen heel goed kennen of gekend hebben (voorzover inmiddels alweer gesloopt), had dit veel nostalgische plaatjes opgeleverd. En de collecties oude foto's, dia's en noem maar op zijn er, bijvoorbeeld in het tijdens zijn onderzoek ontsloten archief van de VVV en de redersvereniging 'Vuurbaak'. Kortom, ik vind dit een grote gemiste kans.

Misschien dat een deskundige Katwijker wat missers kan vinden, maar ik kom niet verder dan zaken als op p. 335, waar sprake is van een in 1992 gefuseerde Mgr. Bekkerschool. Maar deze zal toch wel naar de bekende bisschop Bekkers van Den Bosch genoemd zijn, zodat het als Bekkersschool geschreven moest zijn. Voor de geprononceerd orthodox calvinistische Van Deursen was deze paapse persoonlijkheid wellicht minder bekend, maar het kan ook aan zijn bron gelegen hebben, de (eveneens een protestantse geest ademende) *Katwijkse Post*. En hier wil ik meteen de vinger leggen op een zorgwekkend fenomeen: de geweldige schatplichtigheid van de auteur aan de *Katwijkse Post*. Deze bron wordt zó enorm vaak genoemd dat het haast lijkt alsof slechts deze ene gebruikt is. Dat is natuurlijk niet zo, want ook heel veel dossiers uit het archief van de gemeente worden genoemd en zelfs bronnen als het archief van de rooms-katholieke parochie Sint Johannes de Doper – zoals het een goed historicus betaamt diverse bronnen te gebruiken. Maar toch, het is *Katwijkse Post* voor en *Katwijkse Post* na! Dat wil niet zeggen dat dit een slechte bron is, integendeel. Vaak zal dit weekblad de sfeer in bijvoorbeeld vergaderingen van de Gemeenteraad of Kerkenraden goed verwoord hebben en zaken verteld die alleen aan insiders bekend waren. Te vrezen is dat de verhalen in het weekblad ertoe geleid hebben dat je bij het lezen vaak de indruk krijgt dat de auteur een soort politiek commentator is in plaats van een historicus.

De geschiedschrijving, onderverdeeld in enkele perioden, kan als heel compleet bestempeld worden. Er is vrijwel geen facet dat niet behandeld is. Zelfs zaken als sport, waarbij je haast de afkeer van de auteur hiervan proeft, zijn zeer uitvoerig behandeld (al kan het voor de echte liefhebber natuurlijk nooit uitvoerig genoeg) en vooral het jeugdleven heeft heel veel aandacht gekregen. Dat kerkelijke woelingen, die in Katwijk niet zeldzaam waren, door de vaardige pen zeer precies en bevattelijk uitgelegd zijn, zal niet verbazen. Maar bijvoorbeeld het economisch leven is ook dusdanig behandeld dat nie-

mand daarover kan klagen, al gaat het natuurlijk meest om de grote lijnen, niet om details van afzonderlijke bedrijven. Misschien kan een kritikaster nog wel wat klagen over een minder uitvoerige behandeling van b.v. de katholieken, maar zelfs daarover is nog heel wat te lezen. Bovendien, het was in de Katwijkse verhoudingen ook maar een kleinere groep.

Kortom, alleen maar lof. Iedere gemeente zal op zo'n geschiedwerk alleen maar stinkend jaloers zijn. Tja, in Katwijk is nu eenmaal alles anders....

PIET DE BAAR

Dirk van Eck-Stichting Leiden

De Dirk van Eck-Stichting vraagt aandacht voor 'gewone mensen' uit het Leidse verleden. Zij doet dat onder meer met lezingen, filmavonden, de videoreeks 'Stadsbeeld in Beweging' en het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*.

De stichting werd op 1 mei 1987 opgericht. Haar naam dankt zij aan Dirk Antonie van Eck (1867-1948), de 'peetvader' van de Leidse sociaal-democratie, die zich als lid van de gemeenteraad jarenlang heeft ingezet voor de verbetering van de levensomstandigheden van zijn stadgenoten.

U kunt aan de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting bijdragen door een donatie over te maken op ING bankrekeningnummer **35 66 42**, ten name van de Dirk van Eck-Stichting, Postbus 849, 2300 AV Leiden.

Belangstellenden die €17,50 of meer doneren, ontvangen het *Jaarboek* in het jaar van hun donatie. Daarnaast krijgen donateurs aantrekkelijke kortingen op de video's en boeken waaraan de naam van de stichting is verbonden.

ISBN 978-90-73279-00-1
ISSN 1387-8123